

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich

Pod redakcją
Eugeniusza Rydza

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XI

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

RURAL AREAS STUDY GROUP
STANISLAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL
ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 11

THE ROLE OF SMALL TOWNS IN THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XI

ROLA MAŁYCH MIAST W ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Pod redakcją
Eugeniusza RYDZA

WARSZAWA 2006

<http://rcin.org.pl>

RADA REDAKCYJNA:
Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Eugeniusz RYDZ, Władysława STOLA

KOMITET REDAKCYJNY:
Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Roman KULIKOWSKI, Mariusz KOWALSKI,
Włodzimierz ZGLIŃSKI
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzenci tomu:
Prof. dr hab. Zbigniew DŁUGOSZ
Dr Przemysław ŚLESZYŃSKI

Adres redakcji
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 421, tel. (22) 697-89-21

Redakcja techniczna:
Maria BEDNAREK, Barbara SOLON

Skład, łamanie i projekt okładki:
W-TEAM

**Publikacja dofinansowana ze środków
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.**

ISSN 1642-4689
ISBN 83-9247-0-X
ISBN 978-83-924797-0-3

Oddano do druku w grudniu 2006 r.
Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum”

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp 7

CZĘŚĆ I. PROBLEMY BADAWCZE MAŁYCH MIAST – PRÓBY SYNTETYCZNYCH UJĘĆ

Jan RAJMAN

Małe miasto w przestrzeni rolniczej – wybrane kwestie metodologiczne . 13

Krystian HEFFNER, Brygida SOLGA

*Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązania
małych miast* 25

Joanna KUDEŁKO, Zbigniew ZIOŁO

Funkcje małych miast w przestrzeni rolniczej 39

Jerzy BAŃSKI

*Witryny internetowe jednostek samorządowych z siedzibą w małych
miastach – analiza i ocena* 59

Konrad Ł. CZAPIEWSKI

*Małe miasta w przestrzeni rolniczej i nierolniczej – analiza porównawcza
situacji społeczno-gospodarczej* 73

CZĘŚĆ II. PROBLEMY ROZWOJU MAŁYCH MIAST W WYMIARZE LOKALNYM I REGIONALNYM

Danuta KOŁODZIEJCZYK

Infrastruktura społeczna w rozwoju małych miast 87

Wieńczysław GIERAŃCZYK

*Zróżnicowanie i zmiany poziomu życia ludności w gminach wiejskich
i w małych miastach województwa kujawsko-pomorskiego w latach
1995–2004* 97

Sławomir KUREK

*Starzenie się ludności małych miast i obszarów wiejskich w Polsce
na tle pozostałych jednostek osadniczych* 113

Roman RUDNICKI

*Wzrost aktywności agrarnej mieszkańców miast jako nowe zjawisko
w okresie transformacji gospodarki* 127

CZĘŚĆ III. MAŁE MIASTA W UKŁADACH REGIONALNYCH

Jan FALKOWSKI

*Rozwój i funkcjonowanie małych miast w warunkach gospodarki
rynkowej (na przykładzie Lidzbarka, Lubawy i Nowego Miasta
Lubawskiego)* 145

Iwona JAŻEWICZ

Rola małych miast w przestrzeni rolniczej Pomorza Środkowego 159

Małgorzata DAMS-LEPIARZ, Jacek DOBROWOLSKI

*Historyczne i współczesne znaczenie rolnictwa w małych miastach
województwa lubelskiego* 175

Monika WESOŁOWSKA

Bełżyce – małe miasto na tle gminy i aglomeracji lubelskiej 199

WSTĘP

Małe miasto od zarania swych dziejów tkwiło zawsze w wiejskim otoczeniu, jakkolwiek nie wykazywało z nim jeszcze ważniejszych więzi funkcjonalnych i organizacyjnych, rządząc się od czasu lokacji własnym prawem. Warto jednak nadmienić, że ich miejsce i rola ekonomiczna ulegały w wiejskiej przestrzeni rolniczej ciągłym zmianom. Wieś i miasto zdaniem J. Rajmana przenikają się bowiem wzajemnie w wielu płaszczyznach, m.in. w przestrzennej, gospodarczej, organizacyjnej i społeczno-kulturowej. Można zatem przyjąć, że małe miasta, jak i ich wiejskie otoczenie są jednocześnie kategoriami zmiennymi, silnie przy tym powiązаныmi z naturalnymi warunkami środowiska geograficznego, w których powstały.

Małe miasta i powiązane z nimi obszary wiejskie w istotnym stopniu oddziałują na kierunki rozwoju lokalnego, a często przez wymiar ilościowy sprzyjają także wzrostowi regionalnemu. Podkreślić należy również, że małe ośrodki miejskie są ważnymi elementami krajobrazu, gospodarki oraz życia społeczno-gospodarczego w strefie otaczających je obszarów wiejskich. Małe miasta to także pewien rodzaj społeczności lokalnej o określonych, charakterystycznych cechach społeczno-kulturowych i ekonomicznych, wyraźnie odróżniających ją od ludności wielkomiejskiej.

Także współcześnie rola małych miast nie może być rozważana w oderwaniu od ich lokalnego otoczenia. Obszary wiejskie przeszły bowiem w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego głęboką ewolucję, w której stale występuje znaczny udział bezpośrednich powiązań przy ważnym ograniczeniu ogniów pośredniczących. Generalnie zachodzące zmiany mają charakter funkcjonalny, urbanizacyjny, kooperacyjny lub strukturalny. Jest oczywiste, że kierunki zachodzących przekształceń małych miast są zróżnicowane w skali kraju. Inne są one np. w regionach, gdzie w przeszłości duży udział w strukturze własności użytków rolnych odgrywało rolnictwo uspołecznione, np. na Pomorzu Środkowym,

a położone w tym obszarze małe miasta pełniły w przeszłości ważną rolę w zakresie obsługi rolnictwa uspołecznionego, a inne w tych ośrodkach, które zlokalizowane były w regionach o rozwiniętym w przeszłości przemyśle. Aktualnie znaczne zróżnicowanie dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego ośrodków lokalnych wyraża się m.in. w tempie wzrostu gospodarczego, kierunkach przepływów migracyjnych, zmianach rynków pracy (np. poziomu bezrobocia, dojazdów do pracy itd.), zaawansowaniu procesów prywatyzacyjnych, czy też kondycji finansowej w zlokalizowanych w nich podmiotach gospodarczych. Zjawiska te w różnej skali występują w poszczególnych miastach. Przyjmując, że jeśli tradycyjną funkcją małych miast była obsługa rolnictwa i związanej z nim bezpośrednio i pośrednio ludności wiejskiej, to w miarę rozwoju społeczno-gospodarczego następowało coraz większe ich zróżnicowanie pod względem funkcjonalnym, jak i społeczno-kulturowym. Postępująca bowiem urbanizacja obszarów wiejskich oraz zmiany morfologiczne w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich zmniejszyły generalnie znaczenie gospodarcze i społeczne tradycyjnych funkcji związanych z rolnictwem i jego obsługą. Klasyfikacyjnym tego przykładem są małe miasta położone w regionach nadmorskich. W małych miastach, w których ekonomiczne podstawy funkcjonowania opierały się na ścisłych związkach gospodarczych z otoczeniem wiejskim, zmiany te prowadzą często do stagnacji, a nawet do kryzysu społeczno-gospodarczego. W konsekwencji liczne małe miasta charakteryzują się permanentnie negatywnymi trendami rozwoju demograficznego i społecznego, a niekiedy brakiem perspektyw wzrostu ekonomicznego.

Nie ulega wątpliwości, że pomimo licznych różnic, małe miasta charakteryzują się wieloma podobieństwami pod względem wzorców zachowań ekonomicznych i przestrzennych, ale i trudnościami związanymi z przekształceniami układów wiejskich. Stymulująca dla obszarów wiejskich rola wszystkich na ogół małych miast jest oczywista. Zmiany ustrojowe z końca XX wieku ujawniły, że w strukturach lokalnych tkwi ogromny potencjał umożliwiający inicjowanie korzystnych przekształceń rozwojowych w ośrodkach miejskich i ich wiejskim zapleczu.

Znaczna liczba małych miast posiada naturalne predyspozycje do rozwoju gospodarki w kierunku lokalnych biegunów wzrostu dla otaczających je jednostek wiejskich. Pełnią one rolę niejako promocyjną dla rozwoju gospodarki lokalnej i jej podmiotów. Dzieje się tak przede wszystkim w układach policentrycznych, w których korzyści płynące z koncentracji różnych typów działalności usługowej dla zaplecza wiejskiego stają się – na zasadzie współzależności funkcjonalnej – udziałem również mniejszych osiedli wiejskich.

Zawarte w monografii opracowania podejmują problematykę małych miast zarówno w skali ogólniejszych analiz i badań, jak i licznych studiów przypadków prowadzonych w wielu ośrodkach naukowych ze szczególnym uwzględnieniem okresu związanego ze zmianami systemowymi.

Opracowania zawarte w monografii podzielono na trzy grupy problemowe, w których ujęcie zagadnień związanych z problematyką małych miast różni się głównie skalą analizy. W pierwszej rozważa się kwestie metodologiczne i metodyczne związane z badaniami małych miast, w tym położonych w otoczeniu rolniczym (Jan Rajman). W opracowaniu tym omówiono różne typy genetyczne i funkcjonalne małych miast, uwzględniając ich przeszłość gospodarczą i perspektywy rozwoju. Szczególną uwagę zwrócono na aktualne czynniki wpływające na rozwój funkcjonalno-przestrzenny małych miast. Krystian Heffner dokonuje oceny wpływu małych miast na rozwój otaczających je obszarów wiejskich. Tej interesującej oceny dokonano poprzez analizę cech i funkcjonowania podmiotów mających wpływ na kształtowanie się powiązań między ośrodkami miejskimi a przestrzenią wiejską. Natomiast Joanna Kudelko i Zbigniew Ziolo na przykładzie 51 małych miast z różnych regionów dokonują wnikliwej analizy zróżnicowania potencjału demograficznego i ekonomicznego oraz funkcji małych miast w krajowej przestrzeni rolniczej. Jerzy Bański dokonał oceny oficjalnych witryn internetowych jednostek samorządu terytorialnego w miastach liczących mniej niż 10 tys. ludności. Badano przede wszystkim dostępność informacji, interaktywność i przejrzystość witryn internetowych. Interesującego porównania sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast położonych na obszarach rolniczych z sytuacją miast zlokalizowanych w przestrzeni nierolniczej dokonał Konrad Czapiewski.

Druga grupa obejmuje analizę różnych problemów małych miast w układach regionalnych. Danuta Kołodziejczyk poruszyła bardzo aktualny problem, jakim jest rola infrastruktury społecznej jako głównego czynnika rozwoju małych miast. Wieńczysław Gierańczyk przedstawia problem zróżnicowania życia ludności na obszarach wiejskich i w małych miastach województwa kujawsko-pomorskiego, a także zmiany, jakie zaszły w tym zakresie w latach 1995–2004. Z kolei Sławomir Kurek przedstawia stan zaawansowania i dynamikę procesu starzenia się ludności w małych miastach i na obszarach wiejskich Polski na tle miast średnich i dużych. Natomiast Roman Rudnicki, wykorzystując dane dotyczące liczby i powierzchni gospodarstw, omawia problem gospodarstw indywidualnych użytkowanych przez mieszkańców miast.

W trzeciej części skoncentrowano się na wybranych problemach odnoszących się do małych miast w układzie regionalnym. Jan Falkowski poddaje analizie podstawowe uwarunkowania rozwoju głównych funkcji miast ziemi lubawskiej bezpośrednio lub pośrednio związanych z zapleczem gospodarczym, zwłaszcza rolniczym i leśnym. Zwrócono przy tym uwagę na rynek zasobów pracy, usług, finansów oraz czynników zewnętrznych. Iwona Jażewicz podjęła próbę przedstawienia zachowania się małych miast na Pomorzu Środkowym w okresie transformacji gospodarczej. Szczegółowej analizie poddano jednostki miejskie położone w przestrzeni rolniczej. Małgorzata Dams-Lepiarz oraz Jacek Dobrowolski określają współczesną rolę rolnictwa w małych miastach Lubelsz-

czynny, uwzględniając przy tym uwarunkowania historyczne. Monika Wesołowska na przykładzie Bełżyc stara się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób małe miasto pozostające na zapleczu dużego ośrodka miejskiego zareagowało na zachodzące przemiany ustrojowe.

Generalnie wszystkie zagadnienia układają się tematycznie w monografię prezentującą czynniki oddziałujące na rozwój małych miast w skali kraju, wybranych regionów, jak i w ujęciu lokalnym. Zawarte w monografii prace są przeglądem pojawiających się problemów rozwojowych w małych ośrodkach miejskich w nawiązaniu do ewolucji historycznej lokalnych ośrodków miejskich, zmian struktury oraz uwarunkowań zewnętrznych ich rozwoju.

Eugeniusz Rydz

CZĘŚĆ I

PROBLEMY BADAWCZE MAŁYCH MIAST – PRÓBY SYNTETYCZNYCH UJEĆ

Jan RAJMAN
Instytut Geografii
Akademia Pedagogiczna w Krakowie

MAŁE MIASTO W PRZESTRZENI ROLNICZEJ – WYBRANE KWESTIE METODOLOGICZNE

A SMALL TOWN IN AGRICULTURAL AREA – SELECTED METHODOLOGICAL ISSUES

Zarys treści: Przedmiotem opracowania są kwestie metodologiczne i metodyczne związane z badaniami małych miast, w tym położonych w otoczeniu rolniczym. Omówiono przy tym różne typy genetyczne i funkcjonalne takich miast, uwzględniając ich przeszłość gospodarczą i perspektywy rozwoju. Szczególną uwagę zwrócono na aktualne czynniki wpływające na rozwój funkcjonalno-przestrzenny małych miast (m.in. sprawy związane z własnością terenów w mieście oraz rola samorządu lokalnego w opiniowaniu planów zagospodarowania przestrzennego oraz konstruowaniu budżetów gminnych).

Słowa kluczowe: małe miasto, typy genetyczno-funkcjonalne miast, aktywność gospodarcza, kontinuum miejsko-wiejskie, przestrzeń rolnicza

Małe miasto od zarania swych dziejów tkwiło zawsze w wiejskim otoczeniu, jakkolwiek nie wykazywało z nim jeszcze wyraźniejszych więzi funkcjonalnych i organizacyjnych, rządząc się od czasu lokacji własnym prawem. Nie wdając się tu w rozważania dotyczące szczegółów lokalizacyjnych takich miast warto jednak nadmienić, że ich miejsce i rola ekonomiczna ulegały w wiejskiej przestrzeni rolniczej ciągłym zmianom. Wieś i małe miasto przenikają się bowiem wzajemnie w wielu płaszczyznach, m.in. w przestrzennej, gospodarczej, organizacyjnej i społeczno-kulturowej. Tak miasto, jak i jego wiejskie otoczenie, są jednocześnie kategoriami historycznie zmiennymi, silnie przy tym powiązаныmi z naturalnymi warunkami środowiska geograficznego, w którym powstały. Stąd też wynika metodologiczny postulat odmiennego podejścia studialnego, pomimo podobnej metodyki badawczej małych miast, w analizach rozmieszczenia np. miast usytuowanych w krajobrazach górskich, gdzie zachodzi konieczność uwzględnienia komunikacyjnej roli kotlin śródgórskich (Rajman 1983) czy też

na pojezierzach, gdzie ważnym elementem lokalizacyjnym są tu m.in. wały morenowe, kompleksy leśne i liczne naturalne akweny (Rydz 1979).

Nowe aspekty badawcze małych miast wiążą się okresem współczesnej transformacji społeczno-gospodarczej kraju. Kryzys gospodarczy lat osiemnastu lat XX w. pogłębił bowiem wiele zjawisk towarzyszących procesom urbanizacji w Polsce i ukazał ich strukturalny charakter (Harańczyk 1998). Także w sieci małych miast ujawnione zostały słabsze ogniwa, do których należały z jednej strony te ośrodki, które swój poprzedni rozwój zawdzięczały bodźcom płynącym z polityki forsownego uprzemysłowienia kraju, z drugiej zaś typowe miasta rolnicze, głównie związane z różnymi formami rolnictwa uspołecznionego. W wielu innych małych miastach za słaba okazała się natomiast sfera usług o standardzie ponadlokalnym, czyli te elementy ich bazy ekonomicznej, które winny decydować o roli małego miasta w wiejskim zapleczu.

Współcześnie realizowana polityka urbanizacyjna zakłada utrzymanie małych miast jako niezbędnych ogniw lokalnej i regionalnej sieci osadniczej, jednakże pod warunkiem ich modernizacji, a więc wyposażenia w podstawowe urządzenia usługowe wyższego rzędu oraz zapewnienia im lepszej dostępności do większych jednostek osadniczych. Należy się także liczyć z przechodzeniem części najbardziej aktywnych małych miast, w tym przede wszystkim ośrodków powiatowych, do kategorii miast średniej wielkości. Jak wykazały nasze badania terenowe, nie musi to jednak oznaczać liczebnego zmniejszenia zbioru małych miast, gdyż np. w regionie małopolskim na ponowny awans czeka co najmniej kilka tzw. byłych miast, głównie położonych w środkowo-wschodniej części województwa, a więc na terenach byłego woj. tarnowskiego.

W klasyfikacjach małych miast funkcjonujących w przestrzeni rolniczej wyróżnić można kilka charakterystycznych typów:

1. **Małe miasto rolniczo-usługowe, którego funkcje bazowały głównie na tradycyjnej obsłudze najbliższego zaplecza.** Przykładem takiego miasta może być Kietrz w woj. opolskim, położony na Płaskowyżu Głubczyckim, w którym do końca lat 80-tych XX w. koncentrowały się zarówno funkcje zarządzające dużym i dobrze prosperującym kombinatem PGR, jak i funkcje nierolniczej obsługi tego kombinatu. Funkcję rolniczą tego miasta kontynuuje obecnie Kombinat Rolny Kietrz, Spółka z o.o. Dobrze rozpoznany przykładem przetrwałego miasta rolniczo-usługowego są też Pyzdry w woj. wielkopolskim (Zaniewska 1987), które dodatkowo stały się ośrodkiem eksportowego wikliniarstwa. Miasta takie szukają dziś także nowych czynników rozwoju, które odnajdują np. w sferze usług agro- i zootechnicznych, oświatowych, socjalnych, bankowych itp.
2. **Miasto rolnicze z funkcjami mieszkaniowymi, leżące w pobliżu większych zakładów przemysłowych i powiązane z nimi codziennymi dojazdami do pracy.** W sieci osadniczej Małopolski ich przestrzenno-funkcjonalny układ ukazała ostatnio A. Kwiatek-Sołtys (2004). W klasyfikacjach

geograficznych ośrodków takie były zazwyczaj określane jako „miasta rolniczo-usługowe, z subdominantą funkcji mieszkaniowej”. W obecnej dobie gospodarki rynkowej i ograniczania zatrudnienia są to często swoiste „poczekalnie bezrobotnych”. Dawni pracownicy przemysłu zamieszkują wprawdzie częściowo w gospodarstwach rolnych swych rodziców, czasem także we własnych domach, ale nie mają już z rolnictwem wiele wspólnego.

3. **Małe miasta o zdegradowanych funkcjach miejskich, w których ludność ponownie zajmuje się głównie uprawą roli i hodowlą zwierząt, przede wszystkim jednak nastawioną na własne potrzeby.** Już 50 lat temu pojawiła się w specjalistycznej literaturze teza o nieuchronnym zaniku dawnego miasteczka, jako miejsca odbywania jarmarków i wymiany towarowej oraz zbytu płodów rolnych dostarczanych przez tradycyjną wieś (Tłoczek 1955). Ówczesne zmiany w systemach zarządzania i organizacji gospodarki odebrały bowiem rację bytu tym elementom, które żywiły niegdyś małe miasto. Przestało ono być tradycyjnym zapleczem dla rolnictwa, wzrosły w nim natomiast zaburzenia natury społecznej, kulturowej itp. Równoległe niejako podjęto jednak wówczas studia nad ponowną aktywizacją gospodarczą małych miast, które w wyniku powojennych reform społeczno-politycznych utraciły swe tradycyjne podstawy egzystencji i rozwoju (Dziewoński i in. 1957).
4. **Sieć byłych miast, które swe formalne prawa miejskie utraciły albo w XIX w. (zabór rosyjski), albo w okresie międzywojennym (b. zabór austriacki) lub dopiero po II wojnie światowej (głównie miasta na ziemiach północnych i zachodnich).** W geograficznej analizie tych ośrodków pomocną może być dziś koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego, która zakłada występowanie miejscowości mających charakter pośredni między miastem a wsią (Chojnicki, Czyż 1989; Sokołowski 1999). Byłe miasta można zatem traktować jako odrębną kategorię w sieci osadniczej, która na poziomie lokalnym może uzupełniać rolę małych miast, szczególnie w obszarach rzadszego ich występowania. Np. w woj. podkarpackim liczba byłych miast (54) dorównuje liczbie wszystkich obecnych ośrodków miejskich (55), zaś na historycznym Śląsku tę kategorię reprezentuje dziś jeszcze ok. 90 jednostek formalnie wiejskich (Drobek 1996).
5. **Agromiasto – osiedle rolnicze budowane niegdyś na wzorcach rozplanowania miejskiego (np. na Węgrzech i w b. ZSRR, a eksperymentalnie także w Polsce w okresie nasilonej kolektywizacji rolnictwa).** Przykładem takiego agromiasta miały być Manieczki k/Śremu w Wielkopolsce (Liszewski, Maik 2000). Głównym udziałowcem tamtejszego Kombinatu Rolno-Przemysłowego, który obejmuje m.in. gospodarstwa hodowlane trzody chlewnej i bydła, stawy rybne, gorzelnię, suszarnię i mieszalnię pasz, są dziś Zakłady Przetwórstwa Mięsnego „Mróz” w Borku Wielkopolskim.

W Manieczkach, w dworku z 1894 r., odrestaurowanym niegdyś przez pracowników dla potrzeb zarządu miejscowego PGR, mieści się od 1978 r. Muzeum im. J. Wybickiego, twórcy hymnu narodowego (od 1781 r. był właścicielem wsi Manieczki).

Każdy z wyróżnionych typów wymaga innego podejścia badawczego, w metodologii badań można zatem zaproponować kilka wstępnych etapów:

- a/ zaznajomienie się z problematyką konkretnego miasta rolniczego lub rolniczo-usługowego przez odtworzenie warunków jego położenia geograficznego, jego genezy i poszczególnych etapów rozwoju, od momentu powstania aż do chwili obecnej;
- b/ uchwycenie poszczególnych faz zmian specjalizacji funkcjonalnej miasta, może w powiązaniu z analizą dynamiki jego rozwoju demograficznego;
- c/ ukazanie zmian w użytkowaniu przestrzeni miejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem osadniczych konsekwencji, wynikających ze zmieniających się stosunków własnościowych;
- d/ ukazanie roli statusu administracyjnego w funkcjonowaniu małego miasta w wiejskim otoczeniu;
- e/ przedstawienie konkretnych przykładów oddolnych inicjatyw samorządu lokalnego, także w sferze analiz budżetów gminnych, a zmierzających do ponownej aktywizacji gospodarczej małego miasta.

Jedną z podstawowych kwestii metodologicznych w geograficznych badaniach sieci małych miast jest konieczność uwzględnienia konsekwencji wynikających z dychotomii między miejskością samego ośrodka centralnego a powierzchniowym aspektem gospodarki rolnej, z którą miasta te były zazwyczaj silnie powiązane. Fenomen miasta rolniczego polega bowiem przede wszystkim na antynomii rolnictwa, czyli działalności o charakterze zazwyczaj rozproszonym oraz miasta, którego atrybutem jest przestrzenna koncentracja zabudowy i działalności ludzkiej (Tkocz 1998).

Szczególny charakter miasteczek rolniczych wynika również z powiązania występujących tu obok siebie funkcji rolniczych i nierolniczych. Powiązania obu tych funkcji doprowadziło bowiem do wytworzenia się specjalnego typu osiedli, określonego przez lokalizację działalności rolniczej, jej wielkość i formy przestrzenne. Część osób zatrudnionych w zajęciach nierolniczych pracowała od dawna w takich miastach na rzecz ludności rolniczej zarówno zamieszkałej w miasteczku, jak i w bezpośrednim otoczeniu wiejskim. Interesujące studium tej problematyki, oparte na przykładach miast rolniczych z Wielkopolski, przedstawił jeszcze w 1955 r. wspomniany już I. Tłoczek. Warto nadmienić, że pomimo upływu półwiecza studium to w swej warstwie metodycznej może być nadal uważane za przydatne.

Małe miasto rozwija się w otoczeniu specyficznego krajobrazu rolniczego, obejmującego konkretny obszar, wycinek powierzchni ziemi, a którego funkcją przewodnią jest rolnictwo. Może zatem na wybranych przykładach z różnych

regionów Polski pokazać ów zmienny krajobraz rolniczy, w którym zapisane są przecież nie tylko dzieje gospodarki rolnej, ale i samego miasta. Jedną z zasad planowania miejscowego mówi przecież, że małe miasto powinno wpisywać w swoją strukturę w miarę możliwości wszystkie formy krajobrazu, w których jest usytuowane. Warto też ukazać specyficzne miejsce małych miast położonych na obszarach otulin parków narodowych lub na terenach licznych już w Polsce parków krajobrazowych, przy uwzględnieniu ograniczeń rozwoju charakterystycznych dla tego typu położenia geograficznego. Punktem wyjścia jest tu założenie, że gospodarka przestrzenną miejską musi być zawsze prowadzona na podstawie systematycznie aktualizowanego planu rozwoju, dostrzegającego wszystkie istniejące lub potencjalne czynniki miastotwórcze. Pochodnym pojęciem krajobrazu miejskiego jest „oblicze kulturalne” małego miasta, a więc zapis historii w konkretnym krajobrazie, na którego ukształtowanie i identyczność oddziaływały złożone czynniki, zarówno pierwotne (warunki konkretnego środowiska geograficznego, w którym miasto powstało), jak i wtórne, będące wynikiem działalności człowieka. Czynniki te, ulegające w swej warstwie antropogenicznej ciągłym przemianom, ale działające w pewnym stopniu na zasadzie sprzężeń zwrotnych, prowadzą bowiem do różnorodności ukształtowania przestrzeni kulturowej małego miasta, w tym także rolniczego.

Ważnym zagadnieniem w problematyce badawczej małych miast jest ustalenie stopnia ich złożoności funkcjonalno-przestrzennej. Zakłada się przy tym, że liczba form użytkowania ziemi i wielkość zajmowanej przez nie powierzchni zależy od stopnia rozwoju funkcjonalnego miasta. Ważną z punktu widzenia poznawczego może być również odpowiedź na pytanie, czy małe miasto jest układem otwartym czy zamkniętym w świetle klasyfikacji morfogenetycznej (Dziewoński 1962). O ile bowiem miejską przestrzeń rolniczą można z dużym prawdopodobieństwem zaliczyć do układów wewnętrznych, a więc zamkniętych, to już funkcje małego miasta nie są tak łatwe do zdefiniowania i zaklasyfikowania. W miejskiej sieci osadniczej egzystują bowiem m.in. takie małe miasta, których funkcja rolnicza wykracza daleko poza układy lokalnych powiązań. Przykładami mogą być: Siechnice pod Wrocławiem, z powstałym w 1994 r. na bazie dawnego wrocławskiego Kombinatoru Gospodarstw Ogrodniczych, Przedsiębiorstwem Produkcji Ogrodniczej, Spółka z o.o. i gospodarstwem szklarniowym o powierzchni 25 ha, podkrakowskie Krzeszowice – 14 ha pod szkłem należące do spółki Produkcja i Hodowla Roślin Ogrodniczych, czy też Góra Kalwaria w aglomeracji warszawskiej, ważny ośrodek usługowy regionu sadowniczo-warzywniczego, ze znanymi zakładami przetwórczymi firmy Hortex. W przeważającej liczbie przypadków rolnictwo jest jednak dziś ubocznym zatrudnieniem mieszkańców miasteczek, co wynika niejako pośrednio ze struktury wielkościowej małomiasteczkowych gospodarstw rolnych. Strukturę tę kształtują bowiem z reguły działki rolne i gospodarstwa drobnoobszarowe, zazwyczaj

rozmieszczone na peryferiach miast. Tam też najbardziej widoczna jest jeszcze funkcja rolnicza w krajobrazie miejskim.

W dobie transformacji gospodarczej pojawił się w miastach nowy czynnik wartościujący w postaci różnych form własności, który w istotny sposób wpływa na aktualne przekształcanie przestrzeni miejskiej. Warto może zatem w tym miejscu przypomnieć, że już pierwotna wielkość rozłogu pól mieszczańskich była w czasach lokacji miasta różna, w zależności od tego, czy miasto było własnością królewską, kościelną czy też szlachecką (Tłoczek 1955).

Duże znaczenie w gospodarce komunalnej małych miast mają dziś wszystkie zjawiska związane z powrotem renty gruntowej i innych mechanizmów rynkowych, sterujących w znacznym stopniu zachowaniami przestrzennymi podmiotów gospodarczych. Kwestia własności terenów miejskich staje się przez to jednym z istotniejszych czynników aktywizacji gospodarczej (wkład miasta w planowane inwestycje, także z udziałem kapitału zagranicznego, w postaci aportu określonych parcel). W odpowiednio zaprogramowanej i prowadzonej gospodarce terenami miejskimi (komunalnymi) przejawia się dziś zatem rola lokalnych władz jako animatora procesów rozwojowych. W miastach typowo rolniczych lub z dużym udziałem rolnictwa nie jest to jednak zadanie łatwe, gdyż większość terenów pozostających w użytkowaniu rolnym stanowi tam nadal własność prywatną.

Nowe pole badawcze w geografii miast wiąże się ze statusem administracyjnym ośrodków gminnych. Część małych miast oddzieliła się bowiem w znaczeniu formalno-prawnym i administracyjnym od swego rolniczego zaplecza, co ma dziś duże znaczenie np. w kwestii konstrukcji i realizacji budżetów gminnych. Warto może zatem w tym miejscu przypomnieć, że już w XIX w. ustanowienie dużych gmin wiejskich na obszarze Królestwa Polskiego, nie związanych w zakresie administracyjnym z miasteczkami (których znaczną część zdegradowano równocześnie do poziomu osady), pociągnęło za sobą stopniowy zanik więzi kulturalno-społecznej i gospodarczej między miastem a wsią. Ważnym zadaniem badawczym stać się zatem może odpowiednie wyjaśnienie wpływu statusu administracyjnego, jako jednego z politycznych czynników funkcjonalnych o charakterze arbitralnym, oddziałującego także na przekształcenia bazy ekonomicznej ośrodków miejskich.

Nowe zadania badawcze wiążą się również z odtworzeniem roli małych miast jako ośrodków powiatowych. Po odzyskaniu w 1999 r. dawnej rangi ośrodków ponadlokalnych miasta te stanowią bowiem odrębną kategorię funkcjonalną. Warto jednak przypomnieć, że siedzibami powiatów są dziś również i takie małe miasta, które słabo wyposażone nie mogą realizować wobec swego administracyjnego zaplecza pełnego zestawu funkcji usługowych. W krajowej sieci miast powiatowych funkcjonuje bowiem obecnie jeszcze 30 ośrodków o zaludnieniu nie przekraczającym 10 tys. mieszkańców, a taką graniczną dolną wielkość zawierała przecież ustawa o powiatach. Warto równocześnie podkreślić, że

granice powiatów samorządowych nie miały w swych założeniach przecinać wyraźnie wykształconych układów powiązań, które mają istotne znaczenie dla funkcjonowania ośrodka powiatowego jako swego rodzaju węzła osadniczego. W myśl ustawy o samorządzie terytorialnym to właśnie gminy, w tym także miejsko-wiejskie, mają pozostać jednostkami spełniającymi podstawowe funkcje w zakresie zarządzania sprawami społeczności lokalnej, zaś ośrodki powiatowe winny spełniać funkcje koordynacji i wykonywania zadań o zasięgu ponadlokalnym. Postulowana w wielu opracowaniach odległość 15–20 km od ośrodka powiatowego umożliwi racjonalne utrzymanie więzi międzyludzkich i rzeczowych jednostek podstawowych – gospodarstw, wsi, małych miast oraz jednostek pośrednich – gmin, z instytucjami szczebla powiatowego. Z odległości tych wynika także pośrednio wielkość obszaru, jaki winien obsługiwać najmniejszy ośrodek powiatowy. Czy jednak w wielu obszarach rolniczych kraju, szczególnie w regionach o rzadszej sieci miast, te postulaty są spełniane i właściwie realizowane? Samorządy lokalne, w tym również rady gmin miejsko-wiejskich, mogą się także wypowiadać we wszystkich kwestiach mających wpływ na warunki życia mieszkańców. Odnosi się to m.in. do opiniowania lokalizacji nowych zakładów przemysłowych i obiektów usługowych, rozbudowy istniejących, a uciążliwych dla środowiska zakładów, budowy nowych tras komunikacyjnych, tworzenia lub likwidacji parków krajobrazowych i otulin parków narodowych, a także w sprawach rozwoju terytorialnego miast. Wiele z tych kompetencji mieści się równocześnie w przedmiotowym zakresie więzi małego miasta ze swym wiejskim otoczeniem.

Inne założenia metodologiczne wiążą się z interpretacją miejsca miast rolniczych w lokalnej sieci osadniczej, przez którą rozumie się zbiór osiedli stanowiących społeczności lokalne, ale powiązanych między sobą pod względem gospodarczym, społecznym i infrastrukturalnym. Miasto takie ma bowiem swą specyfikę nie tylko w sferze funkcjonalnej, ale i przestrzennej. Stanowiąc pewien zespół gospodarstw rolnych, miasteczko bierze również aktywny udział w procesie wytwórczości rolniczej, przeznaczonej jednak przeważnie na własne potrzeby konsumpcyjne mieszkańców. Z drugiej zaś strony miasteczko rolnicze jest także siedzibą zakładów oraz instytucji usługowych, a nawet produkcyjnych, których zadania rozciągają się na pewien obszar rolny, wykraczający poza obręb samego miasta. Innym przykładem otwartych układów są takie miasta, w których zlokalizowane są np. wspomniane już wyżej duże gospodarstwa ogrodnicze lub hodowlane, prowadzące wyspecjalizowaną produkcję na potrzeby zewnętrzne. Gospodarstwa takie stanowią zarazem fragment nie tylko wyspecjalizowanej bazy ekonomicznej, ale i odrębnego krajobrazu rolniczego w miastach.

Wpływ funkcji rolniczej na formy przestrzenne miasteczka uwidacznia się także w jego położeniu geograficznym, a przede wszystkim w sposobie rozplanowania i zabudowy. Obecny rozłóg pól w mieście jest bowiem w dużym stop-

niu reliktem dawnego, historycznego rozłogu, nawiązującego często do momentu lokacji miasta. Potwierdza to m.in. interpretacja starych map katastralnych, ale także nowoczesnych źródeł, jakimi są zdjęcia lotnicze (kwestia przetrwałych historycznie rozłogów miejskich może tu być interesującym polem badawczym).

Odrębną kwestią metodologiczną w badaniach małych miast jest zagadnienie trwałości i zmienności ich funkcji, także w układach przestrzennych. Czy rzeczywiście miasta rolnicze muszą być w lokalnej sieci osadniczej typem przejściowym, skoro dotąd opierały się na stanie względnej równowagi między funkcjami rolniczymi i nierolniczymi (Lewiński 1991). Funkcji małego miasta, w tym także rolniczego, nie wolno traktować jedynie jako kategorii ekonomicznej, ważny jest bowiem zarówno wspomniany wyżej jej aspekt przestrzenny, jak i społeczny. Warto przy tym podkreślić, że małe miasto, w tym szczególnie miasto rolnicze, jest w hierarchii sieci osadniczej przede wszystkim miejscem poziomu lokalnego, w którym istnieje wspólnota oparta głównie na więziach społecznych, najczęściej rodzinnych i sąsiedzkich. Na pewnym etapie rozwoju więzi międzyosiedlowych to ludność wsi zaczyna już także korzystać z usług kulturalnych i socjalnych skupionych w małych miastach, co doprowadza do dalszego zacieśniania wzajemnych kontaktów. Efektem tych kontaktów jest kształtowanie się lokalnego systemu osadniczego, a więc zbioru osiedli powiązanych w ramach życia codziennego mieszkańców – tzw. cykl lokalny (Maik 1988). Aspekt ten należy zatem, obok czynników natury ekonomicznej, uwzględnić w różnego rodzaju programach aktywizujących, a także w modnych ostatnio strategiach rozwoju takich miast. Niestety, w programach tych nie zwraca się na to na ogół większej uwagi, poszukując przede wszystkim nowych czynników aktywizacji ekonomicznej miast. Taka droga prowadzi jednak nieuchronnie do zmiany typu funkcjonalnego miast, nie zawsze zgodnego z geograficzno-gospodarczą specyfiką wiejskiego otoczenia. Za pozytywny kierunek przekształceń funkcjonalnych uważało się przy tym zmianę typu funkcjonalnego z rolniczego na usługowo-rolniczy (Lewiński 1991). Inny rodzaj przekształceń funkcjonalno-przestrzennych wywołuje w małych miastach proces redukcji funkcji przemysłowej. Miejsce po tradycyjnym czynniku miastotwórczym, jakim był przemysł, zajmuje dziś, także w małych miastach powiatowych, najczęściej produkcja i różnego rodzaju usługi wytwarzane na potrzeby najbliższego zaplecza.

Jak pokazały badania prowadzone w ośrodku słupskim pod kierunkiem E. Rydza, na obszarach północnej Polski zajętych przed 1990 r. przez uspołecznione rolnictwo, doszło do niebezpiecznego załamania ciągłości funkcji ośrodków obsługi rolnictwa, co wobec braku innych alternatyw rozwoju może stać się czynnikiem pogłębiającym ich stagnację ekonomiczną. Najbardziej odczuwalną społeczną konsekwencją krachu Państwowych Gospodarstw Rolnych jest dziś

narastające bezrobocie w dawnych centrach obsługi uspołecznionego rolnictwa, a także w ich bezpośrednim zapleczu (Jażewicz 2005).

Jedną z alternatywnych form aktywizacji zaplecza rolniczego małych miast była koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju wsi. W południowo-wschodniej Polsce znalazła ona swe formalne umocowanie w postaci regionalnego programu aktywizacji gospodarczej wsi, uchwalonego w 1997 r. (Górz 2005). W warunkach mocno rozdrobnionego rolnictwa program ten kładł nacisk na różnego rodzaju nierolnicze formy zagospodarowania wsi, pozostawiając małym miastom obsługę terenów rolniczych w zakresie usług wyższego rzędu. W okresie wdrażania zasad gospodarki rynkowej należy się zatem spodziewać, że małe miasta, także te położone w problemowych obszarach rolniczych, będą stopniowo odzyskiwać tradycyjne podstawy bytu, m.in. poprzez rozszerzenie i dynamizację rozwoju funkcji obsługi swojego zaplecza.

Nowe pole badawcze w geograficznych analizach małych miast tkwi też, jak już wspomniano, w interpretacji współczesnych zadań samorządu lokalnego. Rola władz lokalnych, jako animatora procesów rozwojowych, polega bowiem na stworzeniu warunków do stabilnego, harmonijnego i dynamicznego rozwoju gospodarczego danej jednostki terytorialnej. Dobrym przykładem takiej działalności władz lokalnych mogą być podkrakowskie Niepołomice, znane niegdyś głównie z dużego kombinatu drobiarskiego, fabryki okien, funkcji ośrodka turystycznego i pobliskiego ośrodka hodowli żubrów (zał. 1925), a dziś przygotowujące się do przyjęcia inwestycji niemieckiej firmy samochodowej MAN i francuskiej firmy Royal Canin, produkującej karmę dla psów i kotów. Ważne znaczenie w takich badaniach może mieć koncepcja dostępności przestrzennej, przez którą rozumie się możliwości korzystania z szans, jakie stwarzają obiekty i instytucje gospodarcze, społeczne i usługowe, kulturalne i administracyjne, wynikające z odległości przestrzennej tych obiektów i instytucji (Domański 1980). Dużą szansą rozwojową małych miast mogą być korzyści wynikające z komunalizacji gruntów uprzednio należących do Skarbu Państwa oraz prywatyzacji obiektów i działek budowlanych. Podatki od sprywatyzowanych działek i nieruchomości odprowadzane do kasy miejskiej przysparzać bowiem mogą funduszy, które samorząd małych miast mógłby np. przeznaczyć na poprawę stanu urządzeń komunalnych i na różnego rodzaju inwestycje publiczne.

Nowym elementem rozwojowym małych miast w warunkach transformacji systemu gospodarczego jest zróżnicowanie źródeł inwestowania. Jak pokazują przykłady z małych miast południowej Polski, prywatyzacja w sferze inwestowania, charakteryzująca się racjonalnością gospodarowania środkami inwestycyjnymi, wyraża się najczęściej w zmniejszaniu skali podejmowanych przedsięwzięć, rozproszeniu procesów inwestowania, a także w większym architektonicznym zróżnicowaniu realizowanych obiektów (Harańczyk 1998). Specyficzne efekty przestrzenne powoduje przy tym działalność inwestycyjna podmiotów zagranicznych, lub też z dużym udziałem kapitału zagranicznego. Podmioty

takie nabywają z reguły droższe i atrakcyjne tereny budowlane, ale podejmują też niejednokrotnie znaczne inwestycje wg własnych projektów architektonicznych, nie zawsze odpowiednich do danego otoczenia i lokalnych warunków. Na lokalnych samorządach miejskich spoczywają zatem duże zadania koordynacyjne w tym zakresie.

Na obszarach rolniczych woj. małopolskiego, charakteryzującego się rozdrobnioną gospodarką rolną, duże możliwości aktywizacji małych ośrodków miejskich tkwią np. w rozbudowie szeroko pojmowanej obsługi rolnictwa i tzw. przestrzeni towarzyszącej. Chodzi tu również o rozwój usług dla rolnictwa o standardach porównywalnych do standardów większych miastach (m.in. w zakresie obsługi bankowej i ubezpieczeń rolników). Wśród czynników aktywizacji małych miast należałoby także rozważyć możliwości dalszej rozbudowy specjalistycznych zakładów rzemieślniczych, np. w postaci warsztatów naprawczych maszyn i sprzętu rolniczego, lokalizacji punktów sprzedaży środków ochrony roślin i nawozów sztucznych artykułów rolno-spożywczych wytwarzanych w najbliższym otoczeniu, a ponadto budowy drobnych, lokalnych zakładów przetwórstwa spożywczego, które w dobie nowoczesnych technologii nie muszą już być uciążliwe dla środowiska.

Charakterystyczną cechą współczesnych obszarów wiejskich w Polsce jest narastająca ich dywersyfikacja funkcjonalna, przy czym tradycyjne rolnictwo zajmuje coraz dalsze miejsce w gospodarce wsi. Dzięki urynkowieniu gospodarki wzrosła też generalnie aktywność gospodarcza ludności wiejskiej, ale gospodarstwa prowadzące wyłącznie pozarolniczą działalność stanowią nadal niewielką grupę gospodarstw wiejskich. Pozostaje zatem duże pole tej działalności w małych miastach, ośrodkach obsługi terenów rolniczych. W badaniach nad aktywnością ludności wiejskiej stwierdzono również, że w miarę rozwoju poziomu rolnictwa w gminach maleje w nich udział produkcji przemysłowej i usług rynkowych (Kołodziejczyk 2004), co stwarza kolejną szansę przed takim zakresem usług zlokalizowanych w małych miastach.

LITERATURA

- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, *Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 152, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 139–157.
- Domański R., 1980, *Dostępność, efektywność i przestrzenna organizacja*, Przegląd Geograficzny, 52, 1, s. 3–39.
- Drobek W., 1996, *Miejsce byłych miast w strukturze sieci osadniczej Śląska*, [w:] E. Jakubowicz, J. Łoboda (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-*

- przestrzennych, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1814, *Studia Geograficzne*, 65, s. 227–236.
- Dziwoński K., 1962, *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, 33, 4, s. 441–457.
- Dziwoński K., Kielczewska-Zaleska M., Kosiński L., Kostrowicki J., Leszczycki S. (red.), 1957, *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, *Prace Geograficzne IG PAN*, 9.
- Górz B., 2005, *Rolnictwo Polski południowo-wschodniej (uwarunkowania rozwoju i współczesny stan)*, [w:] B. Głębocki (red.), *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski u progu XXI wieku*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 311–356.
- Harańczyk A., 1998, *Miasta Polski w procesie globalizacji gospodarki*, PWN, Warszawa.
- Jażewicz I., 2005, *Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze w małych miastach Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*, *Słupskie Prace Geograficzne*, 12, s. 71–79.
- Kołodziejczyk D., 2004, *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 39–58.
- Kwiątek-Sołtys A., 2004, *Male miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*, Akademia Pedagogiczna, Kraków.
- Lewiński S., 1991, *Czy koniec ery miasteczek rolniczych*, *Przegląd Geograficzny*, 63, 1-2, s. 29–42.
- Liszewski S., Maik W., 2000, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi*, [w:] *Osadnictwo*, *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, Wyd. KURPISZ, Poznań, s. 97–105.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, *Seria Geografia*, 37, UAM, Poznań.
- Rajman J., 1983, *Funkeje miast karpackich*, *Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica*, 15, s.39–50.
- Rydz E., 1979, *Miejska sieć osadnicza Makroregionu Północnego*, *Koszalińskie Studia i Materiały*, 1, s. 5–17.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, UMK, Toruń.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, UŚ, Katowice.
- Tłoczek I. F., 1955, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Zaniewska H. (red.), 1987, *Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.

SUMMARY

The starting point of the present lecture is an assumption of evolution of the role of a small town in rural area. The lecture concentrates on selected typological examples of small towns: 1) agricultural and service town, 2) agricultural town with accommodation functions, 3) a town with degraded functions, 4) a former town (in reference to the concept of urban and rural continuum), 5) an agro-town. Each of the mentioned types demands a separate scientific approach. The author also focuses on additional issues such as: functional and territorial complexity of a small town and consequences of a new urban territorial policy (rent level of real estate, ownership rights of urban real estate and the role of local authorities in a process of urban territorial development). The author presents also an administration status of small towns including district centers which economic activity can increase in relation to their status.

Krystian HEFFNER
Katedra Gospodarki Przestrzennej
Akademia Ekonomiczna w Katowicach
heffner@ae.katowice.pl
Brygida SOLGA
Katedra Polityki Regionalnej
Politechnika Opolska
brygidasol@wp.pl

LOKALNE CENTRA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH – ZNACZENIE I POWIĄZANIA MAŁYCH MIAST

LOCAL CENTRES OF RURAL AREAS DEVELOPMENT – SIGNIFICANCE AND CONNECTIONS OF SMALL TOWNS

Zarys treści: Celem opracowania jest ocena wpływu wybranych małych miast na rozwój otaczających je obszarów wiejskich. Oceny tej dokonano poprzez analizę cech i funkcjonowania podmiotów mających wpływ na kształtowanie się powiązań pomiędzy ośrodkami miejskimi a przestrzenią wiejską (firmy, gospodarstwa domowe rolnicze i nierolnicze, gospodarstwa rolne). W ten sposób określono wielkość, znaczenie i zasięg gospodarczych związków pomiędzy badanymi małymi miastami a otaczającym je zapleczem wiejskim oraz stopień integracji tych ośrodków z obszarami wiejskimi.

Słowa kluczowe: małe miasta, obszary wiejskie, gospodarstwa domowe, firmy, gospodarstwa rolne, lokalne powiązania gospodarcze, gospodarka lokalna

MAŁE MIASTA I ICH RELACJE Z OBSZARAMI WIEJSKIMI

W nowych warunkach ustrojowych rozwój lokalny przebiega pod wpływem wielu, często dotychczas nieznanymi, czynników. Niektóre z nich intensywnie oddziałują na pozycję małych miast w przestrzeni lokalnej, szczególnie tych cechujących się węzłowym położeniem. Spośród ośrodków miejskich tradycyjnie obsługujących rolnictwo i ludność rolniczą, ewoluują one w kierunku wykształcenia bardziej różnorodnych funkcji. W różnym tempie, lecz systematycznie wzrasta ilość i złożoność powiązań małych miast z ich wiejskim otoczeniem. Nie bez znaczenia dla tych procesów są potrzeby z jednej strony rozwijającej się gospodarki, z drugiej – mieszkańców miast i otaczających je wsi. Zmienia się przy tym nie tylko rola małych miast w odniesieniu do obszarów wiejskich, lecz także pozycja i znaczenie tych ostatnich dla ośrodków miejskich.

Na obszarach wiejskich, ukierunkowanych w ostatnich dekadach na wielofunkcyjny rozwój, następuje modernizacja rolnictwa i zmiana jego struktury, zagospodarowanie nadwyżek siły roboczej poza rolnictwem oraz – czasem bardzo znaczna – poprawa warunków życia. W związku z tymi przeobrażeniami wsie coraz częściej zaczynają pełnić szersze funkcje gospodarcze, ekologiczne czy społeczno-kulturowe¹. Obszary wiejskie stają się też dla wielu miast, szczególnie tych większych, zapleczem funkcjonalnym i inwestycyjnym. Stąd obok wzrastających powiązań i intensywności ruchu powstają nowe elementy struktury przestrzennej obszarów wiejskich, np. obiekty handlowe, stacje obsługi, motele (Staszewska 2005/2006; Czarnecki, Heffner 2003).

Przeobrażenia okresu transformacji spowodowały, że zmienia się kierunek ilościowych oraz jakościowych przekształceń funkcjonalnych lokalnych ośrodków miejskich w odniesieniu do ich wiejskiego otoczenia. Miasta mogą obecnie z powodzeniem pełnić jednocześnie funkcję zaplecza dla rolnictwa oraz rolę centrum obsługującego ludność wiejską w zakresie miejsc pracy, różnorodnych usług, instytucji z zakresu szkolnictwa, kultury, zdrowia, rozrywki. Zwłaszcza miasta małe w swej działalności produkcyjnej i usługowej nastawiają się w szerszym stopniu na zaspokojenie potrzeb swego wiejskiego zaplecza niż wyłącznie na obsługę własnych, niewielkich zbiorowości (Chądzyńska 2005/2006).

Ostatnie lata pokazały jednak, że małe miasta w różnym stopniu przejęły rolę tak rozumianych katalizatorów rozwoju. Przemiany polityczno-ekonomiczne lat 90. ubiegłego wieku spowodowały z jednej strony modernizację przemysłu i rozwój szeroko rozumianych usług w niektórych ośrodkach miejskich, z drugiej likwidację wielu zakładów pracy i w konsekwencji stagnację gospodarczo-społeczną w innych. Negatywne zjawiska dotknęły w sposób szczególny miasta o charakterze monofunkcyjnym, dysponujące niewielkim potencjałem gospodarczym. Pozytywny wpływ tych miast na otaczające obszary wiejskie w zakresie tworzenia korzystniejszych warunków i generowania wyższego poziomu aktywności gospodarczej jest bardzo ograniczony.

W rezultacie tych odmiennych przekształceń małe miasta charakteryzują się obecnie zróżnicowanym stopniem powiązań ekonomiczno-społecznych ze swoimi lokalnymi obszarami wiejskimi oraz różnym stopniem podatności na wzrost społeczno-gospodarczy. Są wśród nich ośrodki silnie zintegrowane lokalnie – zazwyczaj dogodnie położone w przestrzeni regionalnej i lokalnej, atrakcyjne ze względu na warunki ekonomiczne, turystyczne, mieszkaniowe, a przede wszystkim silnie związane gospodarczo z najbliższą strefą, jak i ośrodki słabo zintegrowane bądź o niewykorzystanych możliwościach rozwojowych (Heffner 2005a).

¹ Szerzej zob. m.in. M. Kłodziński (1997).

BADANIA NAD ZAKRESEM LOKALNEJ INTEGRACJI GOSPODARCZEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH

Siła oddziaływania ośrodków miejskich na przestrzeń wiejską nie tylko zależy od położenia w stosunku do nich, ale też od innych czynników, warunkujących skalę oraz charakter tych powiązań. Wśród nich istotne znaczenie posiadają: infrastruktura techniczna i społeczna, kwalifikacje mieszkańców, stopień powiązań o charakterze administracyjnym, aktywność samorządów lokalnych oraz działalność firm i potencjał gospodarstw domowych. Te ostatnie, uczestnicząc w przepływach siły roboczej, pieniądza, dóbr i usług, łącznie decydują o wielkości, znaczeniu, trwałości i zasięgu kontaktów ekonomicznych pomiędzy ośrodkami lokalnymi i strefą wiejską. W klasycznym ujęciu przez „sąsiadujące” obszary wiejskie rozumiano wsie znajdujące się w promieniu siedmiu kilometrów od miasta. Wielkość promienia, owe siedem kilometrów, przez wielu badaczy gospodarczych układów przestrzennych traktowana jest jako szczególnie ważna ze względu na bezpośredniość oddziaływań – tzw. model ośrodków centralnych Christallera (Heffner 2005b).

Przedstawiając zachowania o charakterze gospodarczym wybranych podmiotów funkcjonujących w lokalnej przestrzeni i oddziałujących na kształtowanie się lokalnej gospodarki, podjęto próbę oceny ich znaczenia dla rozwoju obszarów wiejskich i sprzężonych z nimi w większym lub mniejszym stopniu małych miast². Przede wszystkim określono stopień lokalnej integracji układu: miasto–otoczenie wiejskie, który może być punktem wyjścia do sformułowania skutecznej polityki rozwoju zarówno obszarów wiejskich, jak i ośrodków miejskich.

Miarą powiązań gospodarczych miasto–otoczenie wiejskie są transakcje dokonywane przez podmioty gospodarujące. Zawierają one trzy różne, ale współzależne elementy: ilość, wartość i odległość. Jeśli ilość transakcji może być istotna dla podejmowanych ruchów transportowych, to nie wskazuje na rzeczywiste ich znaczenie dla lokalnej gospodarki. Jest możliwe, że znaczna ilość transakcji może dotyczyć dóbr niskiego rzędu, generując niewielkie dochody dla lokalnego ośrodka. Potrzebna jest zatem wiedza o wartości każdej indywidualnej transakcji lub o ich zbiorze, a dla rozpoznania wzorca przestrzennego transakcji w konkretnym układzie lokalnym pokonywany przy każdej transakcji dystans ma znaczenie kluczowe. Można więc powiązania gospodarcze zdefiniować jako *sieć transakcji o zróżnicowanej naturze, które generują zarówno dochody wewnątrz lokalnej gospodarki, jak i te, które wychodzą z niej na zewnątrz*. Mierząc wielkość i rozkład przestrzenny transakcji o charakterze gospodarczym wewnątrz małych miast i w ich bezpośrednim otoczeniu wiejskim można określić stopień lokalnej integracji tego układu (Hinderink, Titus 2002).

² Więcej na temat oceny stopnia lokalnej integracji miast i jej znaczenia dla rozwoju układu lokalnego: małe miasto–obszary wiejskie zob.: P. Courtney, A. Errington (2000), K. Heffner (2005b).

Z punktu widzenia związków między małym miastem i obszarami wiejskimi to typ gospodarki tych ostatnich odgrywa kluczową rolę. Analizę porównawczą przeprowadzono więc na grupie sześciu wytypowanych lokalnych ośrodkach miejskich, zlokalizowanych w trzech typach obszarów wiejskich – z dominacją gospodarki rolnej (Jędrzejów i Głogówek), z istotnym udziałem funkcji turystycznej (Ustroń i Duszniki Zdrój) oraz w strefie zurbanizowanej w zasięgu oddziaływania dużej aglomeracji miejskiej (Łask i Ożarów Mazowiecki)³. Wytypowane miasta należały do dwóch grup wielkości, mierzonej liczbą mieszkańców – ośrodków większych (15–20 tys. mieszkańców: Jędrzejów, Ustroń i Łask) i mniejszych (5–10 tys. mieszkańców: Głogówek, Duszniki Zdrój i Ożarów Mazowiecki). Badane podmioty gospodarujące należały do czterech kategorii – firm nierolniczych, gospodarstw rolnych, rolniczych gospodarstw domowych i pozarolniczych gospodarstw domowych.

CECHY PODMIOTÓW GOSPODARCZYCH I ICH WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ POWIĄZAŃ MAŁYCH MIAST Z OBSZARAMI WIEJSKIMI

FIRMY

Struktura firm zlokalizowanych w badanych miastach cechuje się niewielkim różnicowaniem, gdyż w gospodarce tych ośrodków pod względem ilościowym zdecydowanie dominuje sektor małych i średnich firm (por. tab.1). Udział ilościowy większych zakładów i firm usługowych jest znikomy. Firmy dwu lub jednoosobowe stanowią w badanej próbie od 49% (Ustroń) do 73% (Jędrzejów i Łask). Tylko w Ustroniu i Ożarowie Mazowieckim ponad 10% firm zatrudnia więcej niż 10 pracowników.

Zdecydowanie dominują przedsiębiorstwa miejscowe (od 93% w Dusznikach Zdroju do 86% w Ustroniu). Udział oddziałów, filii i przedstawicielstw większych polskich firm jest dużo mniejszy, a firm międzynarodowych znikomy (te ostatnie występują tylko w Ożarowie Mazowieckim – 3% i Ustroniu – 1%).

Poszczególne działy gospodarki są szeroko reprezentowane, chociaż we wszystkich ośrodkach najliczniej występuje handel detaliczny (od 46% w Łasku do 27% w Głogówku) i usługi (od 48% w Głogówku do 21% w Ustroniu). Pozostałe działy gospodarki mają zdecydowanie mniejszy udział, ale ich łączne znaczenie jest dla gospodarki duże. Np. istotny jest udział hoteli i restauracji w miastach z funkcją turystyczną (Duszniki Zdrój – 17% i Ustroń – 13%), nato-

³ Szczegóły badania w niepublikowanym raporcie IRWiR PAN: K. Heffner (2004). Polskie badania były częścią grantu badawczego UE *The Role of Small and Medium-Sized Towns in Rural Development* realizowanego w latach 2001-2004 w Wielkiej Brytanii, Holandii, Francji, Polsce i Portugalii.

miast w Łasku, będącym ośrodkiem miejskim w strefie podmiejskiej Łodzi, rozwinięta jest funkcja wypoczynkowo-rekreacyjna, a w Ożarowie Mazowieckim, leżącym w strefie podmiejskiej Warszawy, znaczny jest udział firm hurtowych (17%).

Firmy małe, zatrudniające do 5 osób, mają głównie rodzinny charakter, natomiast większe firmy oparte są w większym stopniu na zatrudnianiu pracowników. Wynika to przede wszystkim ze struktury branżowej badanych firm, wśród których przeważają małe firmy usługowe, rzemieślnicze, handlowo-usługowe, małe sklepy oraz bary i restauracje. Okazuje się także, że wiele z tych mikroprzedsiębiorstw ma niewielką trwałość i ulega częstym zmianom lub likwidacji pod wpływem różnych czynników (np. zadłużenie, brak inwestycji, złe decyzje gospodarcze). Jest to charakterystyczna cecha krajobrazu społeczno-gospodarczego nie tylko małych miast, które badano.

Tabela 1. Struktura pracujących wg wielkości firm w badanych miastach (%)

Liczba osób pracujących w firmie	Miasto					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustroń	Ożarów	Łask
<2	64,7	72,7	66,7	48,7	51,3	72,7
2-5	19,3	19,3	23,3	30,0	24,7	19,3
5-10	10,0	2,0	4,0	6,7	14,0	4,0
≥10	6,0	6,0	6,0	14,7	10,0	4,0

Zródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Duże różnice występują w zakresie wartości zakupów i sprzedaży dokonywanych przez firmy w poszczególnych miastach, które – uwzględniając kwestię reprezentatywności – świadczą o dużych różnicach w potencjale gospodarczym badanych miast. Wartość sprzedaży jest generalnie większa niż wartość zakupów i kształtuje się na poziomie około 2/3 jej wartości. W przekroju poszczególnych miast najwyższy poziom sprzedaży towarów i usług – przewyższający 33,8 mld zł – odnotowano w Ożarowie Mazowieckim, drugie w kolejności miasto – Ustroń – wykazuje sprzedaż na poziomie o połowę niższym (18,9 mld zł), natomiast najniższy jest on w Dusznikach (2,7 mld zł). Duże zróżnicowanie – choć nie tak znaczne jak w przypadku wartości sprzedaży – występuje także w przypadku wartości zakupów firm. Podobnie osiągnęły one najwyższą wartość w Ożarowie Mazowieckim (21 mld zł), a najniższą w Dusznikach Zdroju (2 mld zł). Ze względu na wartość obrotów najwyższy potencjał gospodarczy prezentują Ożarów Mazowiecki i Ustroń, średni potencjał – Jędrzejów, Łask oraz Głogówek, natomiast bardzo niski jest on w Dusznikach Zdroju.

Biorąc pod uwagę przestrzenne zachowania gospodarcze badanych firm (tj. miejsca nabywania towarów oraz zbytu produktów i usług), okazuje się, że pod-

mioty te dokonują zdecydowanie mniej zakupów niż sprzedaży towarów w mieście, w którym są zlokalizowane. Sprzedaż towarów i usług pochodzących z poszczególnych firm ma więc zdecydowanie bardziej lokalny charakter, natomiast zakupy dokonywane na potrzeby funkcjonowania firm odbywają się w dużej części poza strefą lokalną, często nawet regionalną, przede wszystkim jednak w kraju.

GOSPODARSTWA ROLNE

Zdecydowana większość gospodarstw rolnych posiada rodzinny charakter i jest własnością prowadzącego gospodarstwo (od 81% w otoczeniu wiejskim Łasku do 60% w strefie Jędrzejowa) lub współwłasnością rodzinną (od 38% w okolicach Jędrzejowa do 12% w okolicach Dusznik Zdroju). Większość gospodarstw rolnych jest prowadzona co najmniej od dwóch pokoleń, co świadczy o ich długiej tradycji rodzinnej. Jedynie w otoczeniu wiejskim Dusznik Zdroju wskaźnik ten jest zdecydowanie niższy (47%) i wiąże się z lokalizacją na obszarze tzw. Ziemi Zachodnich i wynikającą z niej wysoką ruchliwością ludności w południowo-zachodniej części Polski.

Struktura wielkościowa badanych gospodarstw zdeterminowana była w dużym stopniu skutkiem doboru gospodarstw rolnych ze względu na ich towarowy charakter⁴. Z tego powodu udział gospodarstw rolnych bardzo małych nie jest wysoki. W granicach do 5 ha mieści się 29–36% gospodarstw rolnych badanych obszarów, z wyjątkiem strefy Głogówka, gdzie do tej grupy należało tylko 1 gospodarstwo. Grupa obszarowa 21–50 ha jest najsilniej reprezentowana w otoczeniu wiejskim Głogówka (49%), a więc w ośrodku reprezentującym obszary typowo rolnicze, najslabiej natomiast w otoczeniu Ożarowa Mazowieckiego (4%). Gospodarstwa duże (powyżej 50 ha) zdecydowanie częściej występują w południowej części kraju (obszary wiejskie wokół Głogówka, Dusznik Zdroju, Ustronia – ok. 5–6%), natomiast zupełnie ich brakuje wokół ośrodków położonych w strefach dużych aglomeracji miejskich (okolice Ożarowa Mazowieckiego i Łasku – 0%) oraz środkowej części Polski (wokół Jędrzejowa – 2%). Trzeba zaznaczyć, że nawet na podstawie tego badania uprawnione jest stwierdzenie, że w Polsce proces konsolidacji ziemi zachodzi stosunkowo wolno i większe arealy indywidualnych gospodarstw są w dalszym ciągu rzadkością.

Badane gospodarstwa rolne tylko w minimalnym stopniu posiadają charakter firm rolnych, zatrudniających pracowników zewnętrznych (por. tab. 2). W gos-

⁴ W badanej próbie miały znaleźć się głównie gospodarstwa rolne, które przynajmniej w pewnym stopniu prowadzą działalność rynkową. Stąd badane gospodarstwa z reguły charakteryzują się większym niż średni w badanych regionach arealem powierzchni rolnej.

podarstwach rolnych wokół Głogówka i Jędrzejowa w ogóle nie ma gospodarstw zatrudniających 5 i więcej pracowników, a w pozostałych przypadkach ponad 95% gospodarstw nie zatrudnia tej liczby osób. Nieco więcej osób pracuje jedynie w gospodarstwach rolnych okolic Ożarowa Mazowieckiego, co z pewnością wiąże się z intensywnym charakterem produkcji ogrodniczej w strefie podmiejskiej Warszawy.

Zatrudnienie w rolnictwie ma prawie wyłącznie rodzinny charakter, a tylko w nielicznych gospodarstwach pracują osoby spoza rodziny rolnika. Często jest to zatrudnienie sezonowe, rozwinięte zwłaszcza w rejonie Ożarowa Mazowieckiego i w mniejszym stopniu Łasku.

Tabela 2. Gospodarstwa rolne położone w otoczeniu badanych miast wg liczby pracujących w rolnictwie (%)

Liczba osób pracujących w gospodarstwie rolnym	Otoczenie wiejskie miasta					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustron	Ożarów	Łask
<2	58,0	51,0	76,0	50,0	29,0	70,0
2-5	42,0	49,0	21,0	49,0	67,0	29,0
5-10	0,0	0,0	2,0	1,0	4,0	0,0
>10	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Zdecydowana większość członków badanych gospodarstw rolnych utrzymuje się wyłącznie z rolnictwa (od ponad 80% w okolicach Głogówka i Ożarowa Mazowieckiego do 36% w otoczeniu wiejskim Dusznik Zdroju). W większości przypadków gospodarstwa te nie uzyskują jednocześnie dodatkowych dochodów z tytułu prowadzonej gospodarki rolnej (por. tab. 3). W minimalnym tylko stopniu tego typu gospodarstwa występują wokół Dusznik Zdroju, Ustronia i Łasku, uzyskując dochody głównie z agroturystyki. Jednocześnie bardzo znaczny (w strefie Dusznik Zdroju przekraczający 60%, natomiast w okolicach Łasku, Ustronia i Jędrzejowa – 40%) jest udział gospodarstw rolnych, których członkowie utrzymują się z dochodów pozarolniczych (często z rent i emerytur członków gospodarstwa).

Ze względu na wzorce przestrzennych powiązań gospodarczych można stwierdzić, że zdecydowanie więcej gospodarstw rolnych kupuje niż sprzedaje usługi i towary w mieście, wokół którego są zlokalizowane. Wartość sprzedaży gospodarstw rolnych jest mniej więcej dwukrotnie większa od wartości zakupów (od 80% w okolicach Jędrzejowa do 42% Ożarowa Mazowieckiego). Wartość obrotów jest zróżnicowana, aczkolwiek nie w takim stopniu jak w przypadku firm (od 1,7 mld zł w otoczeniu wiejskim Głogówka do 0,3 mld zł w okolicy Dusznik Zdroju). Biorąc pod uwagę powyższe wskaźniki, również w tym

Tabela 3. Źródła dochodów członków gospodarstw rolnych położonych w otoczeniu badanych miast (%)

Źródła dochodów członków gospodarstwa rolnego	Otoczenie wiejskie miasta					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustroń	Ożarów	Łask
Produkcja rolna	82,8	59,3	36,4	49,8	86,8	51,5
Pozostałe dochody związane z rolnictwem	0,0	0,0	2,0	2,3	0,0	0,6
Dochody ze źródeł pozarolniczych	17,2	40,7	61,6	47,9	13,2	47,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

przypadku możemy wyróżnić ośrodki ze strefami rolniczymi o zróżnicowanym potencjale gospodarczym: dużym (Głogówek, Ożarów Mazowiecki), średnim (Jędrzejów) oraz niskim (Ustroń, Łask i Duszniki Zdrój).

NIEROLNICZE GOSPODARSTWA DOMOWE

W badanych miastach oraz na otaczających je obszarach wiejskich przeważa budownictwo jednorodzinne lub zagrodowe, znajdujące się w rękach właścicieli (od 82% w Jędrzejowie do 57% w Dusznikach Zdroju). Część mieszkańców zajmuje mieszkania spółdzielcze i komunalne, głównie w powstałej po II wojnie światowej zabudowie blokowej miast.

Znaczny jest udział osób słabo wykwalifikowanych lub bez kwalifikacji, jednak i tu miasta wykazują spore różnice. Zdecydowanie najwięcej osób o słabych kwalifikacjach jest w Głogówku (33%) i Ustroniu (29%), jednocześnie w obu tych miastach najwięcej jest też osób bez kwalifikacji (odpowiednio 8% i 6%). W pozostałych miastach udział osób o słabych kwalifikacjach wynosi około 1/5 wszystkich badanych gospodarstw domowych. Z drugiej strony, zawody wymagające wyższego wykształcenia są wykonywane przez zdecydowanie mniej liczną grupę respondentów (od 18% w Jędrzejowie do 7% w Dusznikach Zdroju). Jeszcze większe różnice można zauważyć w grupie zawodów technicznych i grupie zarządzającej. Największy jest jej udział w Ożarowie Mazowieckim (22%), co ze względu na bliskość Warszawy wydaje się być oczywiste. W pozostałych miastach udział tej grupy waha się w przedziale 5–8%, z wyjątkiem Jędrzejowa, gdzie jest wyjątkowo niski (2%). Generalnie może to oznaczać, że małe miasta – pomimo wielu podobieństw strukturalnych – są silnie zróżnicowane pod względem potencjału społecznego.

Dochody badanych gospodarstw domowych są silnie zróżnicowane, można jednak znaleźć pewne prawidłowości ich rozkładu w poszczególnych grupach dochodów (por. tab. 4). Najliczniejsza jest grupa gospodarstw domowych wyka-

zująca dochody zbliżone do średniej krajowej (od 44% w Ustroniu do 35% w Jędrzejowie i Ożarowie Mazowieckim). Wyróżną przewagą rodzin z niższymi dochodami nad rodzinami z wyższymi dochodami cechują się Jędrzejów, Duszniki Zdrój i Łask. Gospodarstwa domowe wykazujące dochody na poziomie charakterystycznym dla strefy ubóstwa należą we wszystkich badanych miejscowościach do rzadkości. Dość duża jest jednak liczba gospodarstw domowych o niskich dochodach, które mogą marginalizować gospodarczo i społecznie znaczną część społeczności lokalnych. Natomiast gospodarstwa domowe o bardzo wysokich dochodach najliczniej występują w Ożarowie Mazowieckim (ze względu na położenie miasta w aglomeracji warszawskiej i ogólnie wysoki poziom życia w regionie mazowieckim) oraz w Głogówku (ze względu na położenie w regionie, w którym dochody ludności i poziom życia są relatywnie wysokie).

Tabela 4. Roczny całkowity dochód brutto nierolniczego gospodarstwa domowego w badanych miastach, 2003

Dochód (tys. zł)	Miasto					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustron	Ożarów	Łask
do 5	1,3	3,3	0,0	2,0	1,3	2,7
5–10	9,3	16,0	16,0	10,0	3,3	14,1
10–15	18,7	28,0	18,7	13,3	16,0	18,8
15–30	40,0	34,7	43,3	44,4	34,7	28,3
30–60	18,7	14,7	18,7	26,0	32,7	20,1
60–90	6,7	2,7	2,0	4,0	8,0	3,4
90–120	2,7	0,7	0,7	0,0	2,0	0,7
120–150	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7
150–180	1,3	0,0	0,7	0,7	0,7	0,7
powyżej 180	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W badanych miastach największy jest udział gospodarstw domowych, których członkowie pracują w pełnym wymiarze (od około 44% w Głogówku i Ustroniu do 38% w Łasku) (por. tab. 5). Znaczny jest także udział gospodarstw domowych z osobami emerytowanymi (od 32% w Dusznikach Zdroju do 17% w Głogówku). Poza Dusznikami Zdrój i Łaskiem, gdzie udział bezrobotnych wyniósł po 14%, w pozostałych miastach udział bezrobotnych jest zdecydowanie niższy niż w oficjalnych statystykach (najniższy w Ożarowie Mazowieckim – 3% i Ustroniu – 5%).

Generalnie na badanym obszarze relatywnie duży jest udział osób z różnych powodów nieczynnych zawodowo (bezrobotni zarejestrowani, emeryci, nie-

pełnosprawni, kobiety niepracujące). Łącznie stanowią oni od 57% w Jędrzejowie i Dusznikach Zdrój do 40% w Głogówku. Pośrednio wskazuje to na duże znaczenie sektora publicznego dla gospodarki i rozwoju obszarów wiejskich i obsługujących je małych ośrodków miejskich⁵.

Tabela 5. Struktura zatrudnienia członków nierolniczych gospodarstw domowych w badanych miastach wg statusu zawodowego (%)

Status zawodowy członków nierolniczego gospodarstwa domowego	Miasto					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustroń	Ożarów	Łask
Zatrudnieni na pełny etat	44,7	38,7	40,7	44,0	42,7	38,0
Zatrudnieni na część etatu	11,3	1,3	2,0	5,3	4,0	2,7
Zarejestrowani bezrobotni	7,3	10,0	14,0	4,7	3,3	14,0
Uczący się	0,7	2,9	2,0	2,7	0,0	0,0
Emeryci	17,3	30,7	32,0	26,0	30,0	29,3
Chorzy i niepełnosprawni	1,3	8,0	4,0	8,0	6,0	2,0
Gospodynie domowe lub opiekunki	13,3	6,0	4,7	8,0	9,3	7,3
Inne	4,0	3,3	0,7	1,3	4,7	6,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W nierolniczych gospodarstwach domowych w badanych miastach i ich wiejskim otoczeniu zakupy dóbr i usług wyższego i niższego rzędu dokonywane są głównie w samych miastach. Ogólna wartość zakupów jest w poszczególnych ośrodkach zbliżona i zawiera się w granicach 302–419 tys. zł.

GOSPODARSTWA DOMOWE ROLNICZE

Mieszkania zajmowane przez gospodarstwa domowe rolników na zapleczu wiejskim badanych małych miast są w zasadzie w całości ich własnością. Tylko wokół Dusznik Zdroju 6% mieszkań nie jest własnością rolników, w otoczeniu wiejskim pozostałych miast takie sytuacje są pojedyncze.

Charakterystyczną cechą gospodarstw domowych rolników ze stref otaczających małe miasta jest duży (co najmniej 50%), ale silnie zróżnicowany udział osób słabo wykwalifikowanych (od 93% w otoczeniu Ożarowa Mazowieckiego do 51% wokół Dusznik Zdroju). Niewielki jest natomiast udział osób bez kwalifikacji (od 0% w otoczeniu wiejskim Ożarowa Mazowieckiego do 9% w Łasku). Bardzo niski jest też udział zawodów wymagających wyższego wykształcenia. Są one wykonywane jedynie przez nielicznych respondentów

⁵ Do podobnych wniosków dochodzą również badacze z innych krajów: por. np. M. Tykkylainen (1998).

w poszczególnych strefach wiejskich (do 4% w strefie Łasku). Podobnie wygląda sytuacja w grupie zawodów technicznych i grupy zarządzającej (do 5% w okolicach Dusznik Zdroju) oraz w zawodach wymagających wykształcenia pozatechnicznego (do 8% w strefie Jędrzejowa). Może to oznaczać, że prowadzenie gospodarstw rolnych nie wiąże się z wyższymi kwalifikacjami ani wykształceniem, może także wskazywać na odpływ lepiej kwalifikowanych osób do większych ośrodków.

Rozkład dochodów uzyskiwanych przez członków badanych rolniczych gospodarstw domowych wykazuje duże zróżnicowanie w układzie poszczególnych miast (por. tab. 6). W strefie Ożarów Mazowieckiego i Głogówka najliczniejsze są gospodarstwa rolników wykazujące dochody wyższe od średniej (odpowiednio 43% i 27%). Również liczniejsze są w nich gospodarstwa rolne wykazujące dochody wysokie i bardzo wysokie, co wskazywałoby na zdecydowanie lepszą sytuację materialną rolników w strefach wiejskich tych miast. W otoczeniu wiejskim pozostałych miast wykazywano dochody nieco niższe od średniej krajowej, przy czym w strefie Dusznik Zdroju, Jędrzejowa i Łasku przeważają gospodarstwa rolników gorzej sytuowane materialnie. Wokół Łasku i Jędrzejowa jest też stosunkowo dużo gospodarstw domowych rolników wykazujących dochody na poziomie charakterystycznym dla sfery skrajnego ubóstwa i biedy (odpowiednio 8% i 6%).

Tabela 6. Struktura gospodarstw według rocznego całkowitego dochodu brutto (%)

Dochód (tys. zł)	Otoczenie wiejskie miasta					
	Głogówek	Jędrzejów	Duszniki	Ustron	Ożarów	Łask
do 5	0,0	6,0	0,0	2,0	0,0	8,0
5–10	10,0	20,0	17,0	10,0	4,0	11,0
10–15	8,0	18,0	26,0	20,0	6,0	29,0
15–30	25,0	29,0	44,0	39,0	24,0	32,0
30–60	27,0	21,0	7,0	20,0	43,0	17,0
60–90	13,0	2,0	4,0	3,0	11,0	3,0
90–120	8,0	2,0	1,0	3,0	7,0	0,0
120–150	5,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0
150–180	3,0	1,0	1,0	2,0	2,0	0,0
powyżej 180	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Bardzo duże są różnice pomiędzy obszarami wiejskimi poszczególnych miast w udziale osób niepracujących i emerytowanych. W Ożarowie Mazowieckim

ich udział wynosi zaledwie 1%, w Jędrzejowie – 8%, ale w Głogówku i Dusznikach Zdroju odpowiednio 22 i 23%.

W rolniczych gospodarstwach domowych miast przeważają zakupy dóbr wyższego rzędu, dokonywane w badanych ośrodkach miejskich. Zakupy dóbr niższego rzędu dokonywane są najczęściej w najbliższym otoczeniu. Zdecydowanie najwyższa wartość zakupów charakteryzuje Ożarów Mazowiecki (461 tys.) i Głogówek (415 tys.), co ma związek z wyższymi dochodami, uzyskiwanymi przez członków tych gospodarstw domowych.

PODSUMOWANIE

Badania wpływu małych miast na rozwój otaczających je obszarów wiejskich skłaniają do sformułowania kilku bardziej ogólnych wniosków. Odnoszą się one do oceny skali i charakteru powiązań podmiotów gospodarczych, funkcjonujących w małych miastach i ich strefach wiejskich, wskazując na ich zakres lokalnej integracji.

Po pierwsze, w stosunkowo złożonej, wielofunkcyjnej strukturze gospodarczej badanych miast – podobnie jak w większości małych i średnich miast w Polsce – pod względem ilościowym zdecydowanie dominuje sektor małych i średnich przedsiębiorstw. Mimo iż wiele z mikroprzedsiębiorstw ma niewielką trwałość i ulega częstym zmianom lub likwidacji, sektor małych i średnich firm jest jednym z głównych czynników wzrostu społeczno-gospodarczego w tej skali.

Sprzedaż towarów i usług pochodzących z poszczególnych firm ma zdecydowanie bardziej lokalny charakter, natomiast zakupy dokonywane na potrzeby funkcjonowania firm odbywają się w dużej części poza strefą lokalną, często nawet regionalną, przede wszystkim jednak w kraju. Sytuacja ta wynika z konieczności zaspokojenia często wyspecjalizowanych potrzeb tych firm na rynkach ponadlokalnych i obniża tym samym stopień integracji lokalnej gospodarki.

Ze względu na wartość obrotów dokonywanych przez zlokalizowane na terenie badanych miast firmy można wyróżnić ośrodki o wysokim potencjale gospodarczym (Ożarów Mazowiecki, Ustroń), o średnim potencjale gospodarczym (Jędrzejów, Łask, Głogówek) i niskim potencjale gospodarczym (Duszniki Zdrój).

Zatrudnienie w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w strefie badanych miast ma prawie wyłącznie rodzinny charakter; tylko w nielicznych gospodarstwach pracują osoby spoza rodziny rolnika, często jest to zatrudnienie sezonowe, zwłaszcza w rejonach z intensywną produkcją ogrodnictw w strefach dużych aglomeracji miejskich.

Zdecydowana większość członków badanych gospodarstw rolnych utrzymuje się wyłącznie z pracy w rolnictwie, w bardzo niewielkim stopniu czerpią oni dodatkowe dochody z rolnictwa (agroturystyka, przetwórstwo). Z wyjątkiem

Głogówka i Ożarów budżety domowe rodzin rolników w istotnym stopniu zasilane są dochodami pochodzącymi ze źródeł pozarolniczych (często rent i emerytur członków gospodarstwa domowego).

Zdecydowanie bardziej lokalny charakter mają zakupy dokonywane na użytek gospodarstw rolnych niż prowadzona przez nie sprzedaż, która jest głównie pozalokalna i wynika z braku rozwiniętego przemysłu przetwórczego na badanym obszarze. Sytuacja ta obniża poziom domknięcia lokalnej gospodarki.

Jeśli wziąć pod uwagę potencjał i aktywność gospodarczą gospodarstw rolnych zlokalizowanych wokół badanych małych miast, wyróżnić można ośrodki ze strefami rolniczymi o zróżnicowanym potencjale gospodarczym: dużym (Głogówek, Ożarów Mazowiecki), średnim (Jędrzejów) oraz niskim (Ustroń, Łask i Duszniki Zdrój).

W nierolniczych gospodarstwach domowych, funkcjonujących w badanych miastach i ich wiejskim otoczeniu, zakupy dóbr i usług wyższego i niższego rzędu dokonywane są głównie w samych miastach; w przypadku gospodarstw domowych rolników pobliskie ośrodki miejskie są miejscem zakupów dóbr i usług wyższego rzędu, natomiast podstawowe zakupy dokonywane są w najbliższym sąsiedztwie.

W sumie badane małe miasta – poprzez zakupy i sprzedaż towarów i usług dokonywanych przez firmy, gospodarstwa rolne, gospodarstwa domowe rolnicze i nierolnicze – charakteryzują się zróżnicowanym stopniem powiązań gospodarczych z otaczającymi je obszarami wiejskimi.

Najsilniejsze powiązania generują małe miasta zlokalizowane w strefach rolniczych (Głogówek i Jędrzejów), co wydaje się zrozumiałe. Natomiast stosunkowo słabe zintegrowanie z wiejskim otoczeniem ośrodków turystycznych (Duszniki Zdrój i Ustroń) oraz położonych w strefach podmiejskich dużych aglomeracji (Ożarów Mazowiecki i Łask) można w pewnym stopniu wyjaśnić konkurencją podobnych ośrodków miejskich lub integracją lokalnej gospodarki w układzie rozszerzonym, a więc z uwzględnieniem sąsiadującej metropolii.

Słaba integracja nierolniczych firm i stosunkowo niski poziom integracji lokalnych rynków pracy skłania do redefinicji ich znaczenia dla rozwoju obszarów wiejskich. W praktyce poprzez większe firmy nierolnicze dokonuje się transfer środków poza strefy lokalne. W zmetropolityzowanym Ożarowie Mazowieckim jedynie rolnicze gospodarstwa domowe (których jest bardzo niewiele) charakteryzują się bardzo wysokim stopniem lokalnego domknięcia.

LITERATURA

Chądryńska E., 2005/2006, *Zmiany struktury i perspektywy rozwoju wybranych małych miast dolnośląskich*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Małe miasta – studium przypadków*, PTG, WNG UŁ, Łódź.

- Courtney P., Errington A., 2000, *The Role of Small Towns on the Local Economy and Some Implications for Development Policy*, *Local Economy*, 15, 4, s. 280–301.
- Czarnecki A., Heffner K., 2003, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w strukturze funkcjonalnej wsi aglomeracji łódzkiej*, *Więś i Rolnictwo*, 1, s. 86–99.
- Heffner K. (współpraca: Rosner A., Czarnecki A., Hoffmann R.), 2004, *Rola małych i średnich miast w rozwoju obszarów wiejskich. Raport krajowy dla Polski* (raport niepublikowany), IRWiR PAN, Warszawa.
- Heffner K., 2005a, *Małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] K. Heffner (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna, Katowice.
- Heffner K., 2005b, *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich – rola małych miast*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 299–330.
- Heffner K., Czarnecki A., 2005, *Małe i średnie miasta w lokalnych i regionalnych strategiach rozwoju*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Biuletyn KPZK, 20, Warszawa.
- Hinderink J., Titus M., 2002, *Small towns and regional development: Major findings and policy implications from comparative research*, *Urban Studies*, 39 (3) s. 379–391.
- Kłodziński M., 1997, *Istota wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] M. Kłodziński, A. Rosner (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Staszewska S., 2005/2006, *Miasto czy wieś – uwarunkowania rozwoju i zagospodarowanie podmiejskich jednostek osadniczych (przykład Kozichłówek)*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Małe miasta – studium przypadków*, PTG, WNG UŁ, Łódź.
- Tykkyläinen M., 1998, *Factors in local economic development*, [w:] C. Neil, M. Tykkyläinen (red.), *Local economic development: A Geographical Comparison of Rural Community Restructuring*, United Nations University Press, Tokyo, s. 309–317.

SUMMARY

The assessment of small towns' impact to surrounding rural areas development was carried out in this paper. Analysis of features and functioning of actors influenced interconnections between rural areas and towns was a basis to those evaluation (in research actors used firms, agricultural households, non-agricultural households and farms). Economic and labour market behaviour of actors active in small towns and theirs rural surroundings made possible to define meaning of small urban centres in local economic and social space as well as so called local integration index.

Joanna KUDELKO
Katedra Polityki Gospodarczej i Programowania Rozwoju
Akademia Ekonomiczna w Krakowie
kudelkoj@janek.ae.krakow.pl
Zbigniew ZIOŁO
Instytut Geografii
Akademia Pedagogiczna w Krakowie
ziolo@ap.krakow.pl

FUNKCJE MAŁYCH MIAST W PRZESTRZENI ROLNICZEJ

THE FUNCTIONS OF SMALL TOWNS IN THE AGRICULTURAL AREA

Zarys treści: Celem artykułu jest przedstawienie zróżnicowania potencjału demograficznego i ekonomicznego oraz funkcji małych miast w krajowej przestrzeni rolniczej. Przedstawiono w nim podstawowe elementy przestrzeni rolniczej, wpływ różnorodnych czynników na jej kształtowanie w procesie historycznym oraz zróżnicowanie genetyczne obszarów rolniczych. Na przykładzie 51 miast położonych na terenie różnych obszarów rolniczych, określono zróżnicowanie poziomu ich potencjału demograficznego i ekonomicznego, relacje zachodzące między sektorami gospodarczymi oraz funkcje społeczno-gospodarcze.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, małe miasta, funkcje miast

Współczesne procesy transformacji i restrukturyzacji gospodarki krajowej dokonują się w złożonych uwarunkowaniach nasilającej się globalizacji i integracji europejskiej. Odznaczają się one różnym nasileniem i wywołują określone efekty, nie tylko w poszczególnych sektorach gospodarki, branżach, przedsiębiorstwach i instytucjach, ale także w strukturach społeczno-gospodarczych układów przestrzennych. Głównym ich celem jest zwiększenie efektywności i podnoszenie konkurencyjności produktów oferowanych przez poszczególne podmioty gospodarcze oraz instytucje, a także podniesienie atrakcyjności układów przestrzennych dla pobudzania wewnętrznych i przyciągania zewnętrznych czynników rozwoju.

Procesy te podlegają makroekonomicznym regułom przemian, mają charakter aprzestrzenny i często w odmienny sposób przejawiają się w różnej skali układów przestrzennych, od lokalnej (gminy), poprzez ponadlokalną (powiaty), subregionalną (obszar dawnych województw, jednostek NUTS-3), do skali regionalnej (województwa) i krajowej. Wyróżnione skale układów przestrzennych kształtu-

jące się w wyniku historycznego procesu przemian stwarzają więc często bardzo różne uwarunkowania w zakresie możliwości i tempa reagowania na działania reguł makroekonomicznych, wynikających z wdrażanego systemu gospodarowania. Wydaje się, iż podejmowanie problematyki badawczej w tej konwencji, otwiera nowe pola badawcze poszczególnym kierunkom geografii gospodarczej i polityki regionalnej. Precyzyjne rozeznanie prawidłowości w zakresie relacji wpływu reguł mechanizmów makroekonomicznych, mezoekonomicznych i mikroekonomicznych na wyróżnione skale układów przestrzennych, obok celów teoriopoznawczych, pozwala także na realizację celów aplikacyjnych.

W nawiązaniu do zarysowanych przesłanek wstępnie przyjmujemy, że obszar rolniczy wraz z małym miastem tworzą dynamiczny układ funkcjonalny kształtujący się w skali lokalnej (gminnej). Nasilenie i jakość relacji zachodzących między małym miastem a przestrzenią rolniczą, jak wskazuje wiele badań empirycznych, odznacza się dużą różnorodnością i związane jest z określoną fazą rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego danego obszaru (m.in. Słodczyk 2001; Heffner 2005; Heffner, Marszał 2005). Wychodząc z powyższych założeń, w niniejszym opracowaniu główna uwaga zwrócona zostanie na zarysowanie uwarunkowań rozwoju małych miast w przestrzeni rolniczej. Na tym tle podjęto analizę zróżnicowania kształtowania się i funkcji społeczno-gospodarczych małych miast w różnych genetycznie obszarach rolniczych.

UWARUNKOWANIE ROZWOJU MAŁYCH MIAST W PRZESTRZENI ROLNICZEJ

W niniejszych rozważaniach, w nawiązaniu do idei ujęć holistycznych oraz modelu funkcjonowania przestrzeni geograficznej, przestrzeń rolniczą potraktowano jako jeden z elementów przestrzeni społeczno-gospodarczej. Przestrzeń społeczno-gospodarcza wraz z przestrzenią przyrodniczą i kulturową, w wyniku różnorodnych relacji zachodzących między ich elementami, tworzą przestrzeń geograficzną (Zioło 1996, 1999). Przestrzeń rolnicza obejmuje różnorodne elementy funkcjonalne, między którymi wykształcają się także określone relacje. W procesie rozwoju, pod wpływem zmieniających się warunków przyrodniczych i określonych działań wynikających z przyjmowanej polityki gospodarczej w odniesieniu do rolnictwa, zmienia się wartość i jakość poszczególnych elementów przestrzeni geograficznej, w tym przestrzeni rolniczej, a także nasilenie relacji zachodzących między nimi.

W nawiązaniu do reguł ekonomicznych przyjmujemy, że podstawowymi elementami przestrzeni rolniczej są:

- jakość przyrodnicza i bonitacyjna ziemi, warunkująca określone struktury użytkowania gruntów, które umożliwiają odpowiednią efektywność gospodarowania,

- różne typy gospodarstw rolnych, m.in. pod względem obszaru, asortymentu produkcji rolnej, czy prowadzonej dodatkowej działalności gospodarczej (produkcyjnej, usługowej),
- wielkość zasobów kapitałowych i wyposażenie techniczne gospodarstw, umożliwiające im prowadzenie określonego rodzaju działalność produkcyjnej, czy usługowej,
- kierunki specjalizacji produkcji rolniczej, ich jakość i efektywność oraz stopień konkurencyjności produktów na rynku krajowym i międzynarodowym,
- organizacja otoczenia rolnictwa w zakresie zaopatrzenia w środki produkcji, kredytowania działalności rolniczej, organizacji rynku rolnego oraz przetwórstwo surowców rolnych,
- stopień powiązań organizacji rządowych i pozarządowych rolnictwa z otoczeniem w zakresie kreowania kompleksu gospodarki żywnościowej,
- stopień organizacji i powiązań funkcjonalnych elementów sieci osadniczej.

Potencjał i liczebność różnorodnych elementów oraz nasilenie relacji zachodzących między nimi sprawiają, że przestrzeń rolnicza nie stanowi jednorodnej struktury, ale odznacza się dużym zróżnicowaniem wewnętrznym, tworząc różnego typu obszary rolnicze i związane z nimi obszary gospodarki żywnościowej.

Znaczącą rolę w procesie kształtowania przestrzeni rolniczej odgrywają małe miasta charakteryzujące się koncentracją różnego typu elementów (przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe oraz instytucje) związanych z lokalnymi potrzebami ludności, działalnością rolniczą, a także z potrzebami rynkowymi otoczenia. Podstawowym ich celem winno być podnoszenie jakości życia ludności oraz zwiększanie efektywności i konkurencyjności działalności gospodarczej w przestrzeni rolniczej. Dlatego działalność poszczególnych elementów występujących w strukturze małego miasta spełnia w przestrzeni rolniczej różnorodne funkcje.

W procesie rozwoju cywilizacyjnego, w sektorze rolnictwa, w wyniku postępującej mechanizacji pracy oraz podnoszenia kultury agrotechnicznej, zaznacza się systematyczne zwiększanie wydajności pracy. Prowadzi to do stopniowego eliminowania pracy człowieka, a w konsekwencji wpływa na zmianę roli rolnictwa w strukturze bazy ekonomicznej w zakresie aktywizacji zasobów pracy. W zależności od jakości i stopnia zróżnicowania elementów funkcjonalnych przestrzeni rolnicza odznacza się różnym poziomem rozwoju. Uwarunkowania przyrodnicze oraz poziom rozwoju sektora rolniczego, a także jakość polityki gospodarczej sprawiają, iż w strukturze przestrzeni rolniczej wykształcają się różnego typu obszary, które stwarzają często odmienne warunki dla rozwoju rolnictwa oraz związanego z nim kompleksu gospodarki żywnościowej, a także możliwości kształtowania się związanych z nimi małych miast (Zioło 1991; Dębski 2002; Kamińska 2002; Jażewicz 2005; Kwiatek-Sołtys 2004; Bański 2006; Rydz 2006).

W konsekwencji rozwoju społeczno-gospodarczego zmieniała się baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna małych miast w przestrzeni rolniczej. Wpływały na to zmieniające się fazy rozwoju związane z przechodzeniem od fazy gospodarki feudalnej poprzez fazę industrialną, postindustrialną do fazy społeczeństwa informacyjnego. Te ogólne tendencje zaznaczające się w rozwoju cywilizacyjnym wpływają na zmieniające się uwarunkowania przemian poszczególnych sektorów gospodarki w skali światowej, międzynarodowej, krajowej, regionalnej, czy lokalnej oraz winny być uwzględniane w działaniach na rzecz przyszłego ich rozwoju.

W warunkach krajowych, na proces kształtowania się współczesnych małych miast i związanej z nimi przestrzeni rolniczej znaczny wpływ wywierała zmieniająca się polityka gospodarcza, prowadzona zwłaszcza w XIX i XX wieku w stosunku do rolnictwa oraz związane z nią zmieniające się instrumenty prawne.

Przejawiały się one m.in. w:

- możliwości dokonywania podziału gospodarstw rolnych w zaborze austriackim, w wyniku czego wykształciły się rozległe obszary rozdrobnionego rolnictwa występujące obecnie zwłaszcza na terenie Polski południowo-wschodniej,
- zakazie podziału gospodarstw rolnych w zaborze pruskim, co przy rozwijających się procesach uprzemysłowienia wpłynęło na kształtowanie się większych gospodarstw rolnych o wyższej efektywności produkcji, m.in. na terenie obszaru poznańskiego,
- mniej restrykcyjnym zakazie podziału gospodarstw rolnych i niższym tempie rozwoju technicznego na terenie byłego zaboru rosyjskiego, co wpłynęło na osłabianie procesu rozdrobnienia agrarnego, przy zachowaniu tradycyjnych metod gospodarowania m.in. na terenie obszaru lubelskiego i zamojskiego,
- tworzeniu, w latach gospodarki centralnie sterowanej, wielkoobszarowych państwowych gospodarstw rolnych, które po zlikwidowaniu, w latach wdrażania gospodarki rynkowej, utworzyły rozległe obszary depresji sektora rolnictwa oraz pozostałych sektorów gospodarki (Rydz 2006),
- niedoborach na rynku produktów rolnych, w latach gospodarki centralnie sterowanej w strukturach byłej RWPG, które stwarzały bardzo duży popyt na produkty rolne, bez specjalnych wymagań jakościowych, przy czym towarzyszył temu bardzo dobrze zorganizowany system kontraktacji i skupu produktów rolnych,
- nadmiarze produktów rolnych, pojawiającym się w latach zmian systemu gospodarowania, głównie w wyniku znacznego ograniczenia ich eksportu na rynki krajów byłej RWPG i krajów zachodnich,
- pojawiającej się konkurencyjności, nasilającej się zwłaszcza w wyniku otwarcia krajowego rynku rolnego na produkty z importu, która zadziałała

jako silna bariera wpływająca na znaczne trudności w zakresie zbytu produktów rolnych,

- zlikwidowaniu, w początkowych latach transformacji, dofinansowania przez państwo działalności rolniczej, a także wprowadzenie restrykcyjnego systemu fiskalnego, przy znacznych środkach finansowych kierowanych na rzecz rolnictwa w krajach zachodnich.
- konieczności szybkiego podnoszenia jakości produkcji rolniczej dostosowanej do wymogów Unii Europejskiej, do czego nie było przygotowywane krajowe rolnictwo zarówno w latach centralnego systemu gospodarowania, jak i w pierwszych latach transformacji gospodarki narodowej.

Na obecną sytuację obszarów rolniczych znaczny wpływ wywarła także przyjęta polityka gospodarcza w latach gospodarki centralnie sterowanej. W polityce tej przyjęto zasadę, iż podstawą rozwoju gospodarczego będą procesy industrializacji (Secomski 1965, 1970). Działania na rzecz intensyfikacji przemysłowania, zwłaszcza na terenach rolniczych, uaktywniły procesy masowych dojazdów do pracy w rozwijających się ośrodkach miejskich, co było głównym czynnikiem wykształcania się na obszarach wiejskich tzw. grupy chłopo-robotników¹. Masowe dojazdy do pracy będące wynikiem dysproporcji między szybszym rozwojem miejsc pracy w ośrodkach miejskich i znacznie wolniejszym rozwojem miejsc zamieszkania, wpłynęły na bardzo poważne zapóźnienie procesów urbanizacyjnych w stosunku do procesów industrializacji, które ze szczególnym nasileniem wystąpiły na terenie Polski Południowej (Fajferek, Ziolo 1979, 1983). Dla osób dojeżdżających dochody z pracy pozarolniczej przeznaczone były głównie na budownictwo mieszkaniowe i wyposażanie mieszkań, a w mniejszym stopniu na modernizację gospodarstw rolnych, które służyły głównie jako źródło dostarczania produktów żywnościowych na potrzeby własnej rodziny. Niewielkie inwestycje w gospodarstwa rolne wpływały w konsekwencji na utrwalanie tradycyjnych struktur, najczęściej rozdrobnionego rolnictwa. Towarzyszyła temu także zmiana aspiracji życiowych młodzieży wiejskiej, wykazującej większe zainteresowanie zawodami nierolniczymi, co doprowadziło do negatywnej selekcji obecnych właścicieli gospodarstw rolnych (I. Ziolo 1979). Bardzo chłonny rynek produktów rolnych nie motywował do podnoszenia jakości produkcji rolnej, co obecnie znacznie utrudnia procesy jej modernizacji i dostosowania jakości produktów do wymogów unijnych. Nadto małe miasta i obszary wiejskie były źródłem zasobów pracy migrujących, głównie do rozwijających się krajowych ośrodków przemysłowych.

¹ Znaczący dorobek w tym zakresie znajduje się w pracach byłego Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych, przy Prezydium PAN w Warszawie (Ignar 1967; Stelmachowski 1975; Golachowski, Zagożdżon 1974; Lachert Z., Dembowski Z. 1973), w tym dorobek Sekcji Tarnobrzeskiej, w zespole badawczego prowadzonego pod kierunkiem M. Dobrowolskiej, a następnie Z. Ziolo (Dobrowolska 1968; Ziolo 1978, 1980)

W konsekwencji w zakresie rozwoju małych miast na terenach rolniczych zaznaczała się tendencja zmiany bazy ekonomicznej, poprzez wprowadzenie w ich struktury społeczno-gospodarcze funkcji przemysłowych. Wpłynęło to na nasilanie się petryfikacji wykształconych wcześniej struktur tradycyjnego, często rozdrobnionego rolnictwa i na dalszy plan schodziła działalność na rzecz unowocześnień jego rozwoju. W tych warunkach małe miasta w przestrzeni rolniczej i związane z nimi instytucje otoczenia rolnictwa, bardziej rozwijały się na terenach odznaczających się wielkoobszarową gospodarką państwową i spółdzielczą aniżeli na terenach rozdrobnionego rolnictwa indywidualnego.

W konsekwencji zarysowanych procesów w przestrzeni krajowej generalnie można wyróżnić:

- obszary tradycyjnego rolnictwa o dużym rozdrobnieniu i znacznym przeludnieniu agrarnym, na terenie których należy obecnie podjąć pracochłonną produkcję roślinną (owoce miękkie) i jej przetwórstwo, przy stopniowym dążeniu do uruchomienia procesu koncentracji ziemi na rzecz tworzenia dużych gospodarstw, także w oparciu o promowanie różnych form spółdzielczości i wyprowadzaniu z nich zbędnych zasobów pracy do zajęć pozarolniczych,
- obszary byłego rolnictwa państwowego, na terenie których w latach transformacji gospodarki narodowej pogłębia się recesja gospodarcza, społeczna i kulturowa, stąd muszą tu być uruchomione działania na rzecz zahamowania negatywnych tendencji, m.in. poprzez kreowanie na ich terenie kompleksów gospodarki żywnościowej,
- obszary rolnictwa towarowego, które przy odpowiedniej polityce państwa i dotacji nawiązujących do warunków Unii Europejskiej, mają szansę na podniesienie swojej pozycji konkurencyjnej.

Warto wskazać, że w rolniczej przestrzeni europejskiej występują nadto obszary nowoczesnego rolnictwa, które wykształciły się już na terenie Europy Zachodniej, głównie we Francji i odznaczają się wysoką efektywnością i konkurencyjnością produkcji, i takie powinny się także wykształcać w krajowej przestrzeni rolniczej.

FUNKCJE SPOŁECZNO-GOSPODARCZE MAŁYCH MIAST W PRZESTRZENI ROLNICZEJ

Można postawić pytanie, jak w dokonującym się procesie zmian systemu gospodarowania na genetycznie zróżnicowanych obszarach rolniczych kształtują się i funkcjonują małe miasta. W badaniach empirycznych częściowej weryfikacji dokonano na przykładzie 51 małych miast położonych na terenie umownie wyróżnionych 11 rejonach, które kształtowały się w wspomnianych odmiennych uwarunkowaniach historycznych (Kielc, Koszalina, Krakowa, Lub-

lina, Opola, Poznania, Przemyśla, Rzeszowa, Tarnobrzega, Tarnowa, Zamościa). Miasta te są siedzibami urzędów gminnych i wraz z otaczającymi je terenami wiejskimi tworzą gminy miejsko-wiejskie.

Potencjał demograficzny i ekonomiczny tych miast jest stosunkowo niewielki. W 1995 r.² liczba ich mieszkańców wahała się od 1,2 tys. do 5,0 tys. osób, a liczba pracujących w gospodarce od 0,2 tys. do 1,6 tys. Łącznie miasta te skupiały 148,5 tys. mieszkańców oraz 29,4 tys. pracujących w gospodarce. Pod względem potencjału demograficznego dominowały: Czempin (5,0 tys.), Bobolice (4,7 tys.), Stęszew (4,7 tys.), Słomniki (4,4 tys.), natomiast najniższym potencjałem charakteryzowały się: Działoszyce i Dolsk (po 1,2 tys.), Skalbierz (1,3 tys.) oraz Ulanów i Baranów Sandomierski (po 1,4 tys.), przy średniej liczbie mieszkańców 2,9 tys.

Natomiast pod względem potencjału ekonomicznego dominowały: Pilzno (1,6 tys. pracujących), Stęszew (1,2 tys.) Chmielnik (1,1 tys.) i Zwierzyniec (1,0 tys.), a najstarszym potencjałem odznaczały się: Osiek, Działoszyce, Cieszanów, Baranów Sandomierski (po 0,2 tys. pracujących).

Analizowane miasta charakteryzowały się więc znacznie większym zróżnicowaniem pod względem potencjału ekonomicznego aniżeli demograficznego (tab. 1). Podkreśla to wyższa wartość współczynnika zmienności odchylenia standardowego, która dla liczby pracujących była wyższa i wynosiła 51,0%, a dla liczby ludności była niższa i wynosiła 36,0%.

W strukturze bazy ekonomicznej małych miast dominuje działalność przemysłowa skupiająca 29,0% ogółu pracujących oraz sektory usługowe powszechnie występujące w krajowych układach przestrzeni gospodarczej: edukacja (13,6%), ochrona zdrowia i opieka socjalna (11,7%) oraz handel i naprawy (11,5%). Łącznie wymienione sekcje gospodarki skupiały 53,5% ogółu pracujących. W strukturze tych miast znacznie mniejszą rolę odgrywały pozostałe sektory gospodarki. Znamienny jest fakt, iż w strukturze bazy ekonomicznej analizowanych miast niewielką rolę odgrywało rolnictwo, na które przypadało tylko 6,3% ogółu pracujących.

Analizowane miasta w znacznie większym stopniu różnicuje potencjał ekonomiczny poszczególnych sekcji gospodarki narodowej. Ilustrują to wartości współczynników zmienności odchylenia standardowego, które wahają się od 42% do 273%. Najmniejszym zróżnicowaniem charakteryzują się miasta w zakresie powszechnie występujących usług o funkcjach lokalnych: edukacja (42%), administracja publiczna (51%) oraz handel i naprawy (62%), a następnie transport, pośrednictwo finansowe i ochrona zdrowia. Natomiast największym

² Wybór przekroju badawczego 1995 r. wynika z faktu, iż w tym czasie liczba pracujących w statystyce określana była dla podmiotów gospodarczych skupiających 5 i więcej osób, natomiast w latach następnych uwzględnia tylko podmioty gospodarcze skupiające 10 i więcej osób. Wpływa to na eliminację mniejszych podmiotów, które oddziałują na rolnictwo oraz mają pewne znaczenie dla bazy ekonomicznych małych miast.

Tabela 1. Zróżnicowanie potencjału społeczno-gospodarczego małych miast obszarów rolniczych w 1995 r.

Cechy	Ogółem	Struktura pracujących	Średnia arytmetyczna	Odchylenie standardowe	Współczynnik zmienności
Powierzchnia gminy ogółem	44863		880	560	64
Stan ludności wg stałego miejsca zameldowania	148522		2912	1034	36
Pracujący ogółem	29440	100,0	577	292	51
Rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo	1856	6,3	36	45	125
Działalność produkcyjna	8526	29,0	167	185	111
Zaopatrzenie w energię elektryczną, gaz i wodę	706	2,4	14	15	110
Budownictwo	977	3,3	19	24	127
Handel i naprawy	3371	11,5	66	41	62
Hotele i restauracje	172	0,6	3	9	273
Transport, składowanie i łączność	1477	5,0	29	23	79
Pośrednictwo finansowe	728	2,5	14	9	63
Obsługa nieruchomości i firm	868	2,9	17	24	141
Administracja publiczna i obrona narodowa	2154	7,3	42	21	51
Edukacja	4011	13,6	79	33	42
Ochrona zdrowia i opieka socjalna	3439	11,7	67	59	88
Pozostała działalność usługowa, komunalna, socjalna i indywidualna	1096	3,7	21	20	91

Źródło: obliczenia własne na podstawie jednostkowych danych dla miast.

zróżnicowaniem miasta te odznaczają się w zakresie sektorów intensyfikujących wzrost społeczno-gospodarczy układów lokalnych: hotele (273%), obsługa nieruchomości (141%), budownictwo (127%) a także rolnictwo (125%) i działalność produkcyjna (111%). Wskazuje to, iż małe miasta w krajowej przestrzeni rolniczej nie są jednorodnymi elementami, ale charakteryzują się poważnym zróżnicowaniem funkcjonalnym, w tym także w zakresie potencjału związanego z rolnictwem.

Kształtowanie się poszczególnych sekcji gospodarczych w strukturze bazy ekonomicznej małych miast charakteryzuje się stosunkowo małymi nasileniami wzajemnych relacji, co ilustrują stosunkowo niskie wartości współczynników korelacji (tab. 2). Wśród 78 relacji wyjątek stanowi wysoki stopień powiązań zaznaczający się między pośrednictwem finansowym a hotelami (0,754), czyli między sektorami, które najbardziej różnicują potencjał ekonomiczny analizo-

Tabela 2. Korelacja wartości cech małych miast obszarów rolniczych w 1995 r.

Sektory gospodarki (cechy)	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	
Rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo	X ₁	1,000												
Działalność produkcyjna	X ₂	0,227	1,000											
Zaopatrzenie w energię elektryczną, gaz i wodę	X ₃	0,196	0,087	1,000										
Budownictwo	X ₄	0,443	0,240	0,110	1,000									
Handel i naprawy	X ₅	-0,253	0,302	0,192	0,039	1,000								
Hotele i restauracje	X ₆	-0,061	0,120	0,030	0,225	0,444	1,000							
Transport, składowanie i łączność	X ₇	0,402	0,321	0,174	0,294	0,080	0,026	1,000						
Pośrednictwo finansowe	X ₈	0,138	0,331	0,303	0,472	0,524	0,754	0,300	1,000					
Obsługa nieruchomości i firm	X ₉	0,222	0,206	0,104	0,298	0,105	0,142	0,232	0,215	1,000				
Administracja publiczna i obrona narodowa	X ₁₀	-0,169	0,341	0,099	0,004	0,268	-0,088	0,272	-0,002	0,113	1,000			
Edukacja	X ₁₁	0,002	0,177	0,262	0,120	0,233	0,045	0,256	0,132	-0,081	0,296	1,000		
Ochrona zdrowia i opieka socjalna	X ₁₂	-0,045	0,194	0,192	0,045	0,007	-0,035	0,038	0,086	0,278	0,147	0,249	1,000	
Pozostała działalność usługowa, komunalna, socjalna i indywidualna	X ₁₃	-0,010	0,264	0,074	0,169	0,132	0,359	0,265	0,448	-0,221	-0,008	0,312	0,246	1,000

Źródło: obliczenia własne na podstawie jednostkowych danych dla miast.

wanych miast, a odgrywają w ich strukturze ekonomicznej stosunkowo niewielką rolę oraz między pośrednictwem finansowym a handlem (0,524). Znacznie niższymi wartościami wskaźników korelacji (od 0,400 do 0,500) odznaczają się relacje występujące między rolnictwem a budownictwem (0,443) i transportem (0,402), między pośrednictwem finansowym a budownictwem (0,444) i pozostałą działalnością (0,448) oraz między handlem a hotelami (0,472). Stosunkowo niewielkie nasilenie przedstawia 8 relacji, które wahają się w przedziale od 0,359 do 0,300. Natomiast 63 relacji, stanowiące 88,7% ich ogólnej liczby, waha się od 0,298 do $-0,253$, co podkreśla brak wzajemnych powiązań potencjału ekonomicznego zachodzących między tymi sektorami gospodarczymi, a tym samym ograniczanie wzajemnego wpływu na ich rozwój. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż rolnictwo i handel odznaczają się ujemną wartością wskaźnika korelacji ($-0,253$). Związane jest to z zasobami finansowymi ludności, których niskie rozmiary w znacznym stopniu nie wynikają z pracy, ale z innych źródeł i tworzą w konsekwencji barierę popytową.

Przedstawiona analiza wskazuje, iż w strukturze bazy ekonomicznej małych miast funkcjonujących w przestrzeni rolniczej zaznacza się brak silniejszych powiązań między poszczególnymi sektorami, które na zasadzie systemu sprzężeń wpływałyby na wzajemny wzrost. Zaznacza się mały wpływ rolnictwa w zakresie generowania czynników wzrostu tej kategorii układów lokalnych. Brak uwidaczniających się ogólnych prawidłowości w zakresie proporcji między sektorami oznacza, iż miasta te kształtują się pod dużym wpływem czynników zewnętrznych działających na nie z różnym nasileniem i w często w odmiennym kierunku. Można wnosić, iż jest to wynikiem dużych różnicowań regionalnych w procesie kształtowania małych miast w przestrzeni rolniczej i destabilizacji warunków rozwojowych występujących w latach transformacji gospodarki narodowej w skali układów lokalnych i regionalnych.

Analizowane miasta odznaczają się różną jakością bazy ekonomicznej. Przyjmując jako kryterium strukturę pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki narodowej, wyróżniono 4 typy funkcjonalne (przemysłowe, przemysłowo-usługowe, usługowo-przemysłowe i usługowe oraz szereg podtypów usługowych (tab. 3)³. W miastach o funkcjach przemysłowych (P), dominujące znaczenie w ich ogólnym potencjale i aktywizacji zasobów pracy odgrywał przemysł, który w ogólnej strukturze pracujących obejmował od 60% do 70% ogółu pracujących, a pozostałe poniżej 40% pracujących aktywizowały sektory usługowe. Funkcje przemysłowo-usługowe (P-U) spełniały miasta, w których od 50% do 60% ogółu pracujących skupiał przemysł. W miastach o funkcjach usługowo-przemysłowych (U-P), przemysł obejmował od 40% do 50% ogółu

³ Zaproponowana typologia funkcji nawiązuje do typologii zaproponowanych m.in. w pracach: K. Dziewońskiego, M. Jerczyńskiego (1977), Z. Ziolo (1994), J. Słodczyk (2001), J. Kudęłko (2001, 2002).

Tabela 3. Typy funkcjonalne analizowanych miast

Lp	Typy funkcji		Udział pracujących w sektorach (%)		
			przemysł i budownictwo	razem sektory usługowe	w sektorach usługowych
1	przemysłowe	P	60–70	40–30	< 20
2	przemysłowo-usługowe	P-U	50–60	50–40	< 20
3	usługowo-przemysłowe	U-P	40–50	60–50	< 20
4	usługowe	U	< 40	> 60	< 20
5	usługowo-handlowe	U-H	< 40	> 60	handel > 20
6	usługowo-handlowo-edukacyjne	U-H-E	< 40	> 60	handel > 20 edukacja > 20
7	usługowo-zdrowotne	U-Z	< 40	> 60	ochrona zdrowia > 20
8	usługowo-edukacyjne	U-E	< 40	> 60	edukacja > 20
9	usługowo-edukacyjno-administracyjne	U-E-A	< 40	> 60	edukacja > 20 administracja > 20
10	usługowo-rolnicze	U-R	< 40	> 60	rolnictwo > 20
11	usługowo-rolniczo-edukacyjne	U-R-E	< 40	> 60	rolnictwo > 20 edukacja > 20
12	usługowo-administracyjne	U-A	< 40	> 60	administracja > 20

Źródło: opracowanie własne na podstawie struktury pracujących poszczególnych miast.

pracujących, natomiast w miastach o funkcjach usługowych (U) przemysł skupiał poniżej 40% pracujących, a pozostałe ponad 60% obejmowały łącznie sektory usługowe, przy czym żaden z sektorów nie skupiał powyżej 20% pracujących. Natomiast jeżeli wśród miast o funkcjach usługowych w ogólnej liczbie pracujących ponad 20% skupiał określony sektor usługowy, wyróżniono wówczas podtypy usługowe takie jak: usługowo-handlowe (U-H), usługowo-zdrowotne (U-Z), usługowo-edukacyjne (U-E), jeżeli ten warunek spełniały dwa sektory usługowe, wówczas wyróżniono miasta o funkcjach usługowo-edukacyjno-administracyjnych (U-E-A), usługowo-handlowo-edukacyjnych (U-H-E) i usługowo-rolniczo-edukacyjne (U-R-E).

W zbiorze analizowanych miast najliczniej występowały jednostki o funkcjach usługowych (U), które reprezentowało 13 miast, tj. 25,5% ich ogólnej

liczebności, a skupiały one 27,8% ogólnej liczby ludności i 23,4% pracujących (tab. 4). Drugą pozycję zajmowały miasta pełniące funkcje usługowo-przemysłowe (U-P). Na terenie 9 miast tej kategorii mieszkało 21,7% ludności i skupiało się 23,6% pracujących. Trzecią grupę stanowiło 8 miast usługowo-zdrowotnych (U-Z), w których mieszkało 15,0% ludności, a skupiały one 16,4% pracujących. Te trzy dominujące typy funkcjonalne małych miast występujące w przestrzeni rolniczej łącznie obejmowały 30 miast, tj. 58,8% ich ogólnej liczności i skupiały 64,5% mieszkańców i 63,4% pracujących. Stosunkowo niewielkie znaczenie miały miasta o funkcjach rolniczych. W 4 miastach tej kategorii skupiało się tylko 8,8% ludności i 8,4% pracujących. Pozostałe typy funkcjonalne odgrywają znacznie mniejszą rolę i reprezentowało je często jedno miasto (U-H-E, U-R-E, U-A).

Wśród wyróżnionych typów funkcjonalnych miast zaznacza się wyraźna prawidłowość w zakresie relacji potencjału ekonomicznego i demograficznego. Miasta o funkcjach przemysłowych i przemysłowo-usługowych mają większe znaczenie w zakresie udziału potencjału ekonomicznego i obejmują 11,9% pracujących, a mniejszy udział w zakresie koncentracji ludności, bo tylko 6,9% (Pilzno, Kańczuga, Rakoniewice), natomiast miasta o funkcjach administracyjnych odznaczają się odwrotnymi tendencjami, obejmują 4,1% ludności a skupiają tylko 2,3% pracujących (Kunów, Wąchock). Poza nimi potencjał demo-

Tabela 4. Potencjał gospodarczy małych miast obszarów rolniczych

Funkcje	Liczba miast		Liczba ludności		Liczba pracujących		Przeciętna liczba	
	l.bezwzgl.	%	l.bezwzgl.	%	l.bezwzgl.	%	ludności	pracujących
P	2	3,9	7388	5,0	2541	8,6	3694	1271
P-U	1	2,0	2884	1,9	960	3,3	2884	960
U-P	9	17,6	32196	21,7	6956	23,6	3577	773
U	13	25,5	41250	27,8	6894	23,4	3173	530
U-H	5	9,8	8597	5,8	1539	5,2	1719	308
U-H-E	1	2,0	2785	1,9	640	2,2	2785	640
U-Z	8	15,7	22336	15,0	4815	16,4	2792	602
U-E	6	11,8	11784	7,9	1947	6,6	1964	325
U-E-A	1	2,0	3173	2,1	332	1,1	3173	332
U-R	3	5,9	9658	6,5	1923	6,5	3219	641
U-R-E	1	2,0	3427	2,3	551	1,9	3427	551
U-A	1	2,0	3044	2,0	342	1,2	3044	342
Ogółem	51	100,0	148522	100,0	29440	100,0	2912	577

Źródło: obliczenia własne na podstawie jednostkowych danych dla poszczególnych miast.

graficzny nad potencjałem ekonomicznym przeważa wśród miast o funkcjach: usługowych, usługowo-handlowych, usługowo-edukacyjnych, usługowo-rolniczo-edukacyjnych. Przewaga potencjału ekonomicznego nad demograficznym występuje w grupie miast o funkcjach: usługowo-przemysłowych, usługowo-handlowo-edukacyjnych i usługowo-zdrowotnych. Zbliżonymi udziałami potencjału ekonomicznego i demograficznego odznaczają się miasta o funkcjach usługowo-handlowych i usługowo-rolniczych. Zróznicowanie udziału potencjału demograficznego i ekonomicznego wynika z roli poszczególnych sektorów gospodarczych jako czynników rozwoju gospodarczego małych miast przestrzeni rolniczej.

Zróznicowany poziom potencjału demograficznego i ekonomicznego poszczególnych typów funkcjonalnych miast określa przeciętna liczba ludności i przeciętna liczba pracujących, które wahają się odpowiednio od 1,7 tys. mieszkańców do 3,6 tys. i od 0,3 tys. pracujących do 1,3 tys.

Najniższym średnim potencjałem charakteryzują się miasta usługowo-handlowe (U-H), usługowo-edukacyjne (U-E) i usługowo-administracyjne, które przeciętnie skupiają od 0,31 tys. pracujących do 0,34 tys. Oznacza to, iż te dominujące w ich strukturze sektory gospodarki nie stwarzają warunków dla znaczącego wzrostu ich potencjału gospodarczego. Związane są one bowiem z jednostkami handlowymi, które pracują na potrzeby lokalne i rozwijają się w zależności od rozmiarów zasobów finansowych ludności. Wzrost tych zasobów stwarza większe rozmiary popytu konsumpcyjnego, natomiast ich brak działa jako bariera popytowa. Potencjał edukacyjny miast nawiązuje do potencjału demograficznego układu lokalnego, a ściślej do liczby dzieci i młodzieży podlegających obowiązkowi szkolnemu. Podobnie rozmiary pracujących w administracji publicznej regulują odpowiednie instrumenty prawne, które nawiązują do potencjału demograficznego i poziomu rozwoju gospodarczego danego układu lokalnego. Liczba i udział pracujących w tym sektorze uzależnione są więc od decyzji władz centralnych, stąd sektor ten nie generuje oddolnych możliwości zwiększania rozmiarów potencjału ekonomicznego poprzez wzrost rynków pracy. Wymienione typy reprezentuje 13 miast, tj. 25,6% ich ogólnej liczebności, a skupiają tylko 14,1% pracujących. Dysproporcje między udziałem liczebności miast a ich udziałem w ogólnej liczbie pracujących podkreślają ich stosunkowo niewielkie znaczenie jako lokalnych centrów rozwoju społeczno-gospodarczego wpływających na pobudzanie wzrostu układów lokalnych.

Nieco większym potencjałem charakteryzują się miasta o funkcjach usługowych, w których dodatkowo występuje znaczący udział pracujących w rolnictwie, handlu i edukacji, a na ich terenie przeciętnie skupia się od 0,5 do 0,7 tys. pracujących. Najpoważniejszym potencjałem gospodarczym odznaczają się miasta o funkcjach usługowo-przemysłowych, przemysłowo-usługowych i przemysłowych skupiające przeciętnie od 0,7 do 1,2 tys. pracujących. Dwanaście

miast tej kategorii, które stanowią 21,5% ich ogólnej zbiorowości, skupiają 35,5% pracujących i 28,6% ludności. Podkreśla to znaczenie przemysłu jako ważnego czynnika rozwoju, który przetrwał jeszcze z fazy industrialnego rozwoju.

Analizując relacje zachodzące między potencjałem demograficznym poszczególnych miast a ich funkcjami, zaznacza się pewna ogólna prawidłowość (tab. 5). Miasta o funkcjach przemysłowych charakteryzują się większym potencjałem demograficznym (od 3 tys. do 5 tys. mieszkańców). Miasta o funkcjach usługowych z dominacją jednego z sektorów odznaczają się mniejszym potencjałem demograficznym. Spośród 26 miast tej kategorii 19 znajduje się w przedziałach o najniższej liczbie mieszkańców (od 1 tys. do 3 tys. osób). Zbliżona liczebność miast w poszczególnych przedziałach wielkościowych zaznacza się wśród miast o funkcjach usługowo-przemysłowych i usługowych, w których równoważy się udział sektorów związanych z przemysłem i usługami.

Tabela 5. Potencjał demograficzny małych miast wg funkcji

Liczba mieszkańców (tys.)	Liczba miast	Funkcje miast											
		P	P U	U P	U	U H	U H-E	U Z	U E	U E-A	U R	U R-E	U A
1-2	10				3	4		1	2				
2-3	18		1	3	2	1	1	4	4		2		
3-4	13	1		3	4			2		1		1	1
4-5	10	1		3	4			1			1		
Ogółem	51	2	1	9	13	5	1	8	6	1	3	1	1

Źródło: obliczenia własne

Potencjał demograficzny małych miast obszarów rolniczych zwiększa się więc wraz ze zwiększaniem się udziału przemysłu w strukturze bazy ekonomicznej, a zmniejsza się wraz z pojawieniem się w jego strukturze wyspecjalizowanych funkcji usługowych związanych z handlem, edukacją, administracją czy ochroną zdrowia. Wydaje się, iż pojawianie się w strukturze bazy ekonomicznej wielu małych miast tych sektorów związane jest z procesem ich deindustrializacji, w wyniku czego upadły istniejące wcześniej na ich terenie podmioty reprezentujące przemysł oraz zmalała liczba pracujących, a w konsekwencji w ich strukturze większy udział zyskały sektory usługowe.

Analizowane miasta znacznie większym zróżnicowaniem charakteryzują się pod względem potencjału ekonomicznego (tab. 6). Na terenie 10 miast znajduje zatrudnienie od 0,2 tys. do 0,3 tys. pracujących i w miarę wzrostu potencjału

Tabela 6. Potencjał ekonomiczny małych miast wg funkcji

Liczba pracujących (tys.)	Liczba miast	Funkcje miast											
		P	P-U	U-P	U	U-H	U-H-E	U-Z	U-E	U-E-A	U-R	U-R-E	U-A
0,2-0,3	10				3	3			4				
0,3-0,4	8			1	1	2		2		1			1
0,4-0,5	6				1			2	2		1		
0,5-0,6	7			1	2			2			1	1	
0,6-0,7	7			1	5		1						
0,7-0,8	3			3									
0,8-1,0	6	1	1	1	1			1			1		
1,0-1,6	4	1		2				1					
Ogółem	51	2	1	9	13	5	1	8	6	1	3	1	1

Źródło: obliczenia własne

liczba ich w najwyższym przedziale od 1,0 do 1,6 tys. pracujących zmniejsza się do 4.

Zarysowane wcześniej prawidłowości zaznaczające się między rozmiarami potencjału demograficznego a pełnionymi funkcjami, występują także między potencjałem ekonomicznym miast a ich funkcjami. Największym potencjałem ekonomicznym charakteryzują się miasta o funkcjach przemysłowych, przemysłowo-usługowych i skupiają od 0,8 do 1,6 tys. pracujących, następnie miasta o funkcjach usługowo-przemysłowych. Większość miast o funkcjach usługowych (7 jednostek) skupia od 0,5 do 0,7 tys. pracujących. Natomiast najniższym poziomem potencjału ekonomicznego charakteryzują się miasta o funkcjach usługowych, związanych z dominującym udziałem określonego sektora. Spośród 26 miast tej kategorii 18 skupia na swoim terenie od 0,2 tys. do 0,5 tys. pracujących. Podkreśla to znaczenie procesów industrialnych w rozwoju potencjału ekonomicznego analizowanej kategorii miast oraz niewielki udział w tym zakresie działalności rolniczej i gospodarki żywnościowej.

TENDENCJE PRZEMIAN POTENCJAŁU DEMOGRAFICZNEGO I SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO MAŁYCH MIAST

Procesy transformacji gospodarczej związane z wdrażaniem reguł rynkowych w różnym stopniu wpłynęły na tendencje przemian potencjału demograficznego i ekonomicznego poszczególnych miast. Zmiany te zarysujemy w latach 1973-1995, a więc w ostatnich latach gospodarki centralnie sterowanej i

w latach przemian ustrojowych. Spośród 51 prezentowanych miast, w analizowanym okresie prawa miejskie nadano 16 z nich, stąd analiza procesu przemian potencjału demograficznego i ekonomicznego zarysowana zostanie na przykładzie 35 jednostek, które funkcjonowały w tym czasie jako miasta (tab. 7).

Małe miasta w latach zmian systemu gospodarowania (1973-1995) wykazywały zmienne tendencje przemian potencjału demograficznego. Wskazuje na to zróżnicowana dynamika ludności, która wahała się od 79,0% (Działoszyce), 82,1% (Skalbmierz) i 83,6% (Dolsk) do 156,6% (Sieniawa), 156,7% (Kańczuga), 157,9% (Sokołów Małopolski) i 161,4% (Radomyśl Wielki). Spośród analizowanych miast, 10 z nich cechowało się recesją demograficzną, a pozostałe 15 wykazywały wzrost demograficzny. Na wzrost demograficzny w niewielkim stopniu wpływał rozwój gospodarczy, a decydujące znacznie miało ograniczenie odpływu ludności do pracy w ośrodkach miejskich.

Znacznie większe zróżnicowanie wystąpiło w zakresie zmian potencjału ekonomicznego. Dynamika pracujących w miastach w tym czasie wahała się od 42,2% (Biała) i 47,3% (Działoszyce) do 206,2% (Sokołów Małopolski) i 214,7% (Pilzno). Zdecydowana większość miast, bo aż 27, charakteryzowała się recesją potencjału ekonomicznego, a tylko 7 miast jego wzrostem.

Wśród nich 10 miast odznaczało się spadkiem potencjału demograficznego i ekonomicznego występujących na obszarze: tanobrzeskim (Zawichost, Baranów Sandomierski, Ulanów), kieleckim (Chmielnik, Skalbmierz, Działoszyce),

Tabela 7. Wpływ dynamiki rynku pracy na dynamikę ludności małych miast przestrzeni rolniczej w latach 1973–1995

Dynamika pracujących 1973=100	Liczba miast	Dynamika ludności (1973=100)						
		80–90	90–100	100–120	120–130	130–140	140–150	150–162
40–60	3	1	2					
60–70	6	1	1	1		2		1
70–80	5	1	1	1				2
80–90	5		3	1	1			
90–100	8			3	2	1	1	1
100–120	2					2		
120–140	3			1			1	1
140–160	1					1		
200–220	2				1			1
Liczba miast	35	3	7	7	4	6	2	6

Źródło: obliczenia własne

opolskim (Baborów, Biała), poznańskim (Dosk) i lubelskim (Ostrów Lubelski), 17 miast charakteryzowało się spadkiem potencjału ekonomicznego i wzrostem potencjału demograficznego. Tylko 8 miast cechowało się wzrostem zarówno potencjału ekonomicznego, jak i potencjału demograficznego i występowały one na obszarze: poznańskim (Rakoniewice, Ostoróg, Lwówek), koszalińskim (Biały Bór, Polanów), tarnowskim (Radomyśl Wielki, Pilzno) i rzeszowskim (Sokołów Małopolski). Brak wyraźnego wpływu dynamiki potencjału ekonomicznego na dynamikę potencjału demograficznego wyraża stosunkowo niska wartość wskaźnika korelacji, która dla analizowanych cech wynosi 0,4487, co oznacza, że procesy transformacji z różnym nasileniem wpływały na potencjały analizowanych miast.

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż w dokonującym się procesie przemian obejmującym różne systemy gospodarowania, nie zmieniło się zróżnicowanie potencjału demograficznego miast. Przy wzroście przeciętnej liczby mieszkańców z 2,3 tys. w 1973 r. do 2,9 tys. w 1995 r., zbliżoną wartością odznaczał się współczynnik zmienności, którego wartość w tych latach wynosiła odpowiednio 37,2% i 37,5%. Natomiast w tym czasie nastąpił znaczny spadek wartości potencjału ekonomicznego, który równocześnie bardziej różnicował małe miasta. Wskazuje na to średnia liczba pracujących, która spadła z 667 osób do 595 osób oraz wartość współczynnika zmienności, która zwiększyła się z 48,1% do 51,4%.

Oznacza to, iż małe miasta przestrzeni rolniczej w zdecydowanej większości nie były odpowiednio przygotowane do właściwego zachowania się w latach zmian systemu gospodarowania, a ograniczając rozmiary swojego potencjału ekonomicznego, zwłaszcza rynków pracy, nie są w większości beneficjentami procesów transformacji. W procesie tym zaznaczają się także duże zróżnicowania regionalne. Wśród miast cechującymi się wzrostem demograficznym przeważały miasta obszaru poznańskiego, koszalińskiego i tarnowskiego natomiast recesją miasta obszaru tarnobrzeskiego i kieleckiego. Wzrost potencjału ekonomicznego dokonał się na terenie tylko 8 miast z obszaru poznańskiego, tarnowskiego, koszalińskiego i rzeszowskiego.

W świetle przedstawionych rozważań można przyjąć, iż małe miasta w polskiej przestrzeni rolniczej nie stanowią jednorodnego zbioru, ale odznaczają się dużym zróżnicowaniem pod względem potencjału demograficznego, ekonomicznego oraz spełnianych funkcji. W strukturze bazy ekonomicznej analizowanych miast o najpoważniejszym potencjale dominującą rolę odgrywiają pracujący w przemyśle, natomiast w strukturze miast o najniższym potencjale dominują wybrane sektory usługowe. Analizowane małe miasta w większości spełniają funkcje usługowe, które obecnie w niewielkim stopniu mogą generować ich rozwój społeczno-gospodarczy. Funkcje edukacyjne, czy administracyjne same w sobie nie mogą być czynnikiem pobudzającym ich rozwój gospodarczy, poziom zatrudnienia w tych sektorach, np. w edukacji, zależy od liczby

dzieci i młodzieży w wieku szkolnym, natomiast w administracji od decyzji władz centralnych. Czynnikiem ograniczającym rozwój funkcji handlowych jest bariera popytowa, związana z niewielkimi zasobami finansowymi ludności wiejskiej, które może przeznaczyć na konsumpcję. Podobnie ograniczone możliwości rozwoju funkcji turystycznych wynika z braku odpowiedniej bazy i niskiej atrakcyjności miejscowych zasobów turystycznych.

Miasta o funkcjach związanych z procesami industrializacji dominują na terenach objętych w poprzednim systemie gospodarowania procesami uprzemysłowienia, które obecnie odgrywają coraz mniejszą rolę w ich rozwoju gospodarczym (rzeszowski, tarnobrzeski, krakowski, poznański, koszaliński). W miastach położonych na obszarach słabiej uprzemysłowionych dominują określone usługowe sektory gospodarcze, które uwypukliły się w wyniku upadku występującego na ich terenie najczęściej drobnego przemysłu. Współczesna sytuacja gospodarcza małych miast w przestrzeni rolniczej jest w znacznym stopniu wynikiem procesów transformacji gospodarczej, podczas której w zasadzie niewielką uwagę zwracano na gospodarstwa rolne oraz kształtowanie nowej i konkurencyjnej przestrzeni rolniczej. Wobec znacznych dotacji do rolnictwa ekonomicznie rozwiniętych krajów europejskich oraz nadmiaru produktów rolnych na rynku, a także przyjętych w krajowej polityce gospodarczej reguł fiskalizmu, zwłaszcza w odniesieniu do wielkoobszarowego rolnictwa państwowego, należało przewidzieć, że na otwartym rynku europejskim, polskie rolnictwo nie sprosta konkurencji i zostanie skazane na poważną recesję (Rydz 2006).

Dlatego przyszły rozwój społeczno-gospodarczy małych miast przestrzeni rolniczej zależeć będzie zarówno od decyzji polityki gospodarczej państwa odnoszących się do restrukturyzacji rolnictwa, podnoszenia poziomu edukacyjnego rolników, uruchomienia procesu koncentracji ziemi, celowych działań na rzecz budowy kompleksów gospodarki żywnościowej, decyzji władzy centralnej w zakresie doinwestowania terenów rolniczych, zwłaszcza podniesienia jakości infrastruktury sieciowej, jak i od oddolnych działań odpowiednio przygotowanych władz samorządowych dążących do wygenerowania endogenicznych czynników rozwoju, w tym w zakresie pobudzania lokalnej przedsiębiorczości powiązanej działalnością produkcyjną, czy usługową z otoczeniem regionalnym, krajowym, czy międzynarodowym oraz podnoszenia atrakcyjności tych miast dla napływu endogenicznych czynników rozwoju, głównie w zakresie przyciągania nowych inwestycji krajowych i zagranicznych.

Znaczącą rolę w zakresie wytyczania nowych działań na rzecz przebudowy krajowej przestrzeni rolniczej powinny odegrać prace z zakresu geografii ekonomicznej i polityki regionalnej, w których należy zmierzać do wypracowywania zarówno nowych koncepcji metodologicznych, a także do podejmowania problematyki zarządzania mikro-przestrzennymi układami lokalnymi oraz kształtowania ich struktur społeczno-gospodarczych i kulturowych dla przyszłości.

LITERATURA

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Dębski J., 2002, *Lokalne bieguny wzrostu w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok.
- Dobrowolska M. (red.), 1968, *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzeskim Rejonie Siarkowym*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, KBRU PAN, 29, Warszawa.
- Dziwoński K., Jerczyński M., 1977, *Współczesne procesy urbanizacji w Polsce*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, Statystyka Polski, 85, GUS, Warszawa.
- Fajferek A., Ziolo Z., 1979, *Próba określenia stopnia wyprzedzenia procesów urbanizacji przez procesy industrializacji*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, 71, s. 159–168.
- Fajferek A., Ziolo Z., 1983, *Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji w woj. tarnobrzeskim*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, KBRU PAN, 77, s. 127–186.
- Golachowski S., Zagożdżon A. (red.), 1974, *Dolnośląski Okręg Miedziowy 1960–1970*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Wrocław-Warszawa.
- Heffner K. (red.), 2005, *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- Heffner K., Marszał T. (red.), 2005, *Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Biuletyn KPZK PAN, 220.
- Ignar S. (red.), 1967, *Gospodarka czynnikiem ludzkim w rejonach uprzemysławianych*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa.
- Jażewicz I., 2005, *Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze w małych miastach Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*, Słupskie Prace Geograficzne, 2, Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk, s. 71–79.
- Kamińska W. (red.), 2002, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Akademia Świętokrzyska, Kielce.
- Kudełko J., 2001, *Przemiany struktury funkcjonalnej i przestrzennej centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa opolskiego w latach 1995–1999*, [w:] Z. Mikołajewicz (red.), *Opolskie Roczniki Ekonomiczne*, 16, s. 242–249.
- Kudełko J., 2002, *Analiza dynamiki rozwoju centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego w okresie transformacji*, [w:] Z. Szymała (red.), *Transformacja systemowa w Polsce. Oceny i perspektywy*, Akademia Ekonomiczna, Kraków, s. 309–318.
- Kwiatek-Sołtys A., 2004, *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*, Prace Monograficzne, 394, Akademia Pedagogiczna w Krakowie, Kraków.
- Lachert Z., Dembowski Z., 1973, *Urbanizacja a rolnictwo – powiat plocki 1960–1965*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa.
- Rydz E., 2006, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Środkowym*, Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk.

- Secomski K. (red.), 1965, *Teoretyczne problemy rozwoju sil wytwórczych*, PWE, Warszawa.
- Secomski K., 1970, *Czynniki społeczne we współczesnym rozwoju gospodarczym*, PWN, Warszawa.
- Słodczyk J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Studia i Monografie, 298, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Stelmachowski A. (red.), 1975, *Kształtowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego rejonów uprzemysławianych*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa.
- Zioło I., 1979, *Aspiracje i plany życiowe młodzieży szkół ponadpodstawowych obszaru uprzemysławianego i rolniczego (na przykładzie województwa tarnobrzeskiego)*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, 72, s. 5–141.
- Zioło Z. (red.), 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa.
- Zioło Z., 1980, *Wpływ rozwoju przemysłu na rozwój społeczno-gospodarczy regionu rzeszowskiego*, Problemy Rejonów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa.
- Zioło Z. (red.), 1991, *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*, Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauczycielskich w Krakowie, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków-Warszawa.
- Zioło Z., 1994, *Struktura funkcjonalna i układ przestrzenny centrów regionalnych Polski Południowo-Wschodniej*, [w:] J. Kitowski, Z. Zioło (red.), *Problemy transformacji struktur regionalnych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, Sekcja Gospodarki Przestrzennej Komisji Nauk Ekonomicznych PAN Oddz. w Krakowie, UMCS Filia w Rzeszowie, KPZK PAN, Warszawa-Kraków-Rzeszów, s. 171–184.
- Zioło Z., 1996, *Model funkcjonowania przestrzeni geograficznej i jego znaczenie dla gospodarki przestrzennej*, [w:] U. Wich (red.), *Gospodarka, przestrzeń, środowisko*, UMCS, KPZK PAN, Lublin, s. 183–191.
- Zioło Z., 1999, *Model funkcjonowania przestrzeni geograficznej jako próba integracji badań geograficznych*, [w:] A. Lisowski (red.), *Geografia na przełomie wieków – jedność w różnorodności*, UW, Warszawa, s. 122–131.

SUMMARY

The aim of the article is to present the varied demographic and economic potential of small towns as well as their functions in the agricultural area of Poland. There are presented in the article basic elements of agricultural area, the influence of various factors on these elements in the historical process and the genetic differentiation of agricultural areas. There are examples of 51 towns situated in different agricultural areas and on the basis of these examples, the varied demographic and economic potential level together with relations between economy sectors and their social-economic functions were defined.

Jerzy BAŃSKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polska Akademia Nauk
jbanski@twarda.pan.pl

WITRYNY INTERNETOWE JEDNOSTEK SAMORZĄDOWYCH Z SIEDZIBĄ W MAŁYCH MIASTACH – ANALIZA I OCENA

THE SELF-GOVERNMENT UNITS WEBSITES IN SMALL TOWNS – ANALYSIS AND EVALUATION

Zarys treści: Celem artykułu jest analiza i ocena oficjalnych witryn internetowych jednostek samorządu terytorialnego z siedzibą w małych miastach, tj. liczących mniej niż 10 tys. mieszkańców. Wybrano do badań 25 stron WWW urzędów miast i gmin z obszaru województw: lubelskiego, lubuskiego, mazowieckiego, wielkopolskiego i zachodniopomorskiego. Do oceny stron wykorzystano wybrane kryteria (26 spośród 40) stosowane w Wielokryterialnym Systemie Oceny Serwisów Internetowych (Website Attribute Evaluation System – WAES) opracowanym przez międzynarodowy zespół Cyberspace Policy Research Group. Badano przede wszystkim dostępność informacji, interaktywność i przejrzystość witryn internetowych.

Słowa kluczowe: gmina, samorząd, Internet, strony WWW

WSTĘP

Techniki teleinformatyczne stały się nieodzownym elementem współczesnej działalności człowieka. Szczególnie w ostatnich latach nastąpił gwałtowny ich rozwój. Dziś posiadanie mobilnego telefonu i dostępu do Internetu jest warunkiem koniecznym nowoczesnego życia. Za pośrednictwem urządzeń teleinformatycznych ludzie przekazują i zdobywają coraz więcej potrzebnych informacji.

Rozwój światowych sieci komunikacji cyfrowej, w tym przede wszystkim Internetu spowodował głębokie zmiany we wszystkich dziedzinach działalności człowieka. Powstały gigantyczne zbiory informacji, do których mamy szybki, a przy tym łatwy dostęp. Zbieranie i udostępnianie tych informacji stało się podstawą nowoczesnej działalności na każdym polu.

Internet jest bardzo ważnym medium w działalności instytucji publicznych. Prócz przekazywania informacji do szerokich grup społecznych, w coraz większym stopniu wykorzystywany jest do kontaktów urząd-obywatel, „wirtualnego” załatwiania spraw urzędowych oraz promocji jednostek terytorialnych. Doceniają to urzędy miast i gmin, wśród których prawie wszystkie mają już własne witryny internetowe.

Celem artykułu jest analiza i ocena oficjalnych witryn internetowych jednostek samorządu terytorialnego (gmin miejsko-wiejskich) z siedzibą w małych miastach (liczba mieszkańców nie przekracza 10 tys.). Badano przede wszystkim treść, interaktywność i przejrzystość witryn, tj. dostępność podstawowych informacji na temat struktury urzędów, możliwości kontaktu oraz pomocy i służenia mieszkańcom gminy. Nie uwzględniano natomiast takich elementów jak: walory estetyczne stron WWW, jakość i ilość informacji krajoznawczej i komercyjnej, metody promocji gminy itp.

METODA I OBSZAR BADAŃ

Do niedawna strony internetowe były na ogół źródłem informacji w badaniach naukowych, rzadziej zaś przedmiotem badań. Tym niemniej w ostatnich latach pojawia się coraz więcej opracowań naukowych i eksperckich poświęconych analizie i ocenie witryn internetowych. Istnieje bardzo wiele kategorii stron WWW. W niniejszym opracowaniu interesować nas będą wyłącznie oficjalne strony jednostek samorządu terytorialnego.

Najbardziej znaną metodą oceny witryn internetowych urzędów i administracji różnego szczebla jest Wielokryterialny System Oceny Serwisów Internetowych (Website Attribute Evaluation System – WAES) opracowany przez międzynarodowy zespół Cyberspace Policy Research Group¹. Treść i funkcjonalność witryn internetowych oceniana jest za pomocą 40 kryteriów, którym przypisuje się wartość 1 (oznaczającą „jest” lub „dobrze”) lub 0 („nie ma” lub „nie-dobrze”). Tym samym ostateczna ocena witryny internetowej zawiera się w przedziale wartości 0–40 pkt.

Ocena stron internetowych przy pomocy metody WAES dotyczy dwóch zasadniczych kategorii – przejrzystości i interaktywności. Pierwsza określa wysiłek podejmowany przez urząd, aby informacje były łatwo dostępne dla obywatela, druga zaś „stopień łatwości” uzyskania przez obywatela informacji publikowanych na stronie internetowej².

W Polsce działa wortal tematyczny (<http://www.egov.pl>), którego celem jest dostarczanie informacji nt. zakresu rozwiązań teleinformatycznych oraz syste-

¹ <http://www.cyprg.arizona.edu/waes.html>

² Szerzej na ten temat pisze J. Owsiański i A. Pielak (2004) i A. Pielak (2005).

mów zarządzania wiedzą stosowanych w administracji publicznej, monitorowanie wdrożeń z zakresu technologii informatycznych w sektorze publicznym i tworzenie bazy „najlepszych wzorców” z zakresu wykorzystania informatyki w sektorze publicznym. W serwisie można również odnaleźć opracowania i ekspertyzy analizujące i oceniające działalność witryn internetowych urzędów państwowych (Kulisiewicz, Kulągowski 2005; *Badanie postaw...* 2004; *Stopień informatyzacji...* 2004).

Do badań wybrano witryny internetowe urzędów miast i gmin z siedzibą w małym mieście liczącym mniej niż 10 tys. mieszkańców (ryc. 1). Spośród 482 takich urzędów wybrano 25 z różnych województw (lubelskie, lubuskie, mazowieckie, wielkopolskie, zachodniopomorskie). Reprezentowały one obszary o różnych funkcjach gospodarczych (np. woj. lubelskie, mazowieckie i wielkopolskie – funkcje rolnicze z różnym poziomem rozwoju rolnictwa, woj. lubuskie i zachodniopomorskie – funkcje mieszane, leśne i turystyczne) oraz o zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego. Badania wykonano w lutym 2006 r.

Ryc. 1. Siedziby urzędów miast i gmin wybrane do badań
Towns (sites of community offices) selected for research

Wśród badanych urzędów znalazły się trzy (Polanów, Kałuszyn, Kock), których witryny internetowe dotyczyły tylko urzędu miasta (w pozostałych przypadkach były to strony urzędu miasta i gminy).

Do oceny witryn internetowych wykorzystano 26 spośród 40 kryteriów stosowanych w metodzie WAES. Kryteria te były następująco sformułowane:

- układ serwisu świadczy, że urząd jest dostarczycielem informacji,
- strona jest aktualizowana na bieżąco (ostatnia aktualizacja co najmniej w połowie 2005 r.),
- zamieszczono pocztowy adres urzędu,
- zamieszczono numery telefonu i/lub adresy pocztowe pracowników urzędu,
- zamieszczono adresy e-mailowe licznych pracowników,
- zamieszczono adres e-mailowy najwyższego stanowiskiem urzędnika,
- zamieszczono adres e-mailowy webmastera,
- jednostki organizacyjne urzędu mają odsyłacze ze strony głównej do swoich podstron,
- zamieszczone adresy są poprawnie zlinkowane,
- urząd zamieszcza linie czatowe lub listy dyskusyjne dla obywateli i pracowników urzędu umożliwiające prowadzenie dyskusji na tematy związane z urzędem,
- zamieszczono informacje na temat zasad działania poszczególnych jednostek urzędu,
- zamieszczono strukturę urzędu w wersji graficznej,
- zamieszczono informacje przekazane przez najwyższych urzędników,
- zamieszczono adresy innych urzędów powiązanych z danym urzędem,
- zamieszczono adresy innych urzędów, które nie są powiązane z danym urzędem,
- zamieszczono adresy organizacji pozarządowych, które nie są powiązane z danym urzędem,
- zamieszczono raporty, przepisy i regulacje w łatwych do czytania formatach,
- istnieje możliwość wyszukiwania w archiwum biuletynów, przepisów, regulacji itp.,
- urząd ma biuletyn e-mailowy,
- udostępniono informacje z odbytych posiedzeń lokalnych władz,
- urząd dostarcza obywatelom instrukcje, pomoc, porady jak sprostać wymaganiom/przepisom,
- użytkownik może łatwo ściągnąć formularze wymagane przez urząd,
- użytkownik może wypełnić i przesłać do urzędu formularz w trybie on-line,
- serwis nie wymaga wprowadzenia przez użytkownika jakichkolwiek informacji poza zwrotnym e-mail – warunek komunikowania,
- serwis udostępnia inną niż polska wersję językową,
- serwis zamieszcza ikony, które pomagają użytkownikowi korzystać z serwisu.

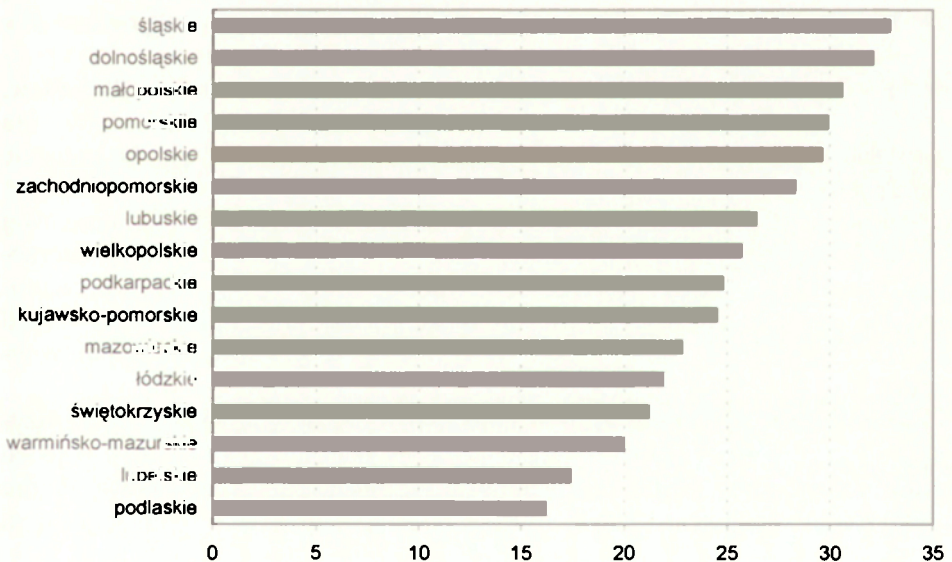
Każde kryterium mogło mieć wartość 1 lub 0, a badane witryny internetowe mogły uzyskać ocenę o wartości od 0 do 26 punktów.

WYKORZYSTANIE SIECI INTERNETOWEJ PRZEZ JEDNOSTKI SAMORZĄDOWE I ADMINISTRACJĘ PUBLICZNĄ

Przeciętny polski urząd gminny dysponował w 2004 r. około 25 komputerami, ale w ujęciu przestrzennym występuje pod tym względem bardzo duże zróżnicowanie (ryc. 2). W końcu 2004 r. najwięcej komputerów posiadały urzędy gminne w woj. śląskim (przeciętnie 33 komputery), a najmniej było ich w urzędach gminnych woj. podlaskiego i lubelskiego (odpowiednio 16,2 i 17). Tym niemniej, jeśli uwzględnimy przeciętną liczbę zatrudnionych osób w urzędzie, to okaże się, że urzędy w woj. śląskim są stosunkowo większe. Dlatego też różnice w dostępności do komputera będą się niwelować. Przy średniej ogólnopolskiej 0,74 komputera/na jednego pracownika urzędu, w woj. śląskim wskaźnik ten wynosi 0,77 a w woj. podlaskim 0,65.

Tylko co dziesiąty komputer wyposażony jest w inny system operacyjny niż Windows. Można więc przyjąć, że produkty Microsoft zdominowały system informatyczny polskich jednostek samorządu terytorialnego. Tylko nieliczne urzędy wykorzystują, głównie do oprogramowania serwerów, system Linux, który w powszechnej opinii informatyków jest stabilniejszy od systemu Windows.

Internet jest coraz powszechniej wykorzystywany przez pracowników administracji publicznej. Do takich wniosków dochodzą specjaliści z Instytutu Bada-

Ryc. 2. Średnia liczba komputerów w urzędach gminnych wg województw, 2004

Źródło: *Stopień informatyzacji...* 2004

Average number of computers in community offices per voivodeship, 2004

nia Opinii i Rynku „Pentor”, który w grudniu 2004 r. przeprowadził badania wśród przedstawicieli samorządu terytorialnego (*Badania postaw...2004*)³. Według tych badań około 55% urzędników wykorzystuje w pracy Internet, a ostatnie kilka lat charakteryzuje bardzo dynamiczny rozwój tego medium. Okazuje się jednak, że Internet służy częściej ułatwieniu pracy urzędników, niż nawiązaniu przez nich kontaktów z obywatelem. Prawie wszyscy badani (ponad 95%) stwierdzili, że wykorzystują Internet do korespondencji z instytucjami i pozyskiwania informacji, natomiast korespondencję z obywatelami zadeklarowało około 60% pytanych.

Inne badania wykonane jesienią 2004 r. przez „ARC Rynek i Opinia” wskazują, że z Internetu korzysta 99,4% badanych instytucji⁴ (*Stopień informatyzacji... 2004*). Podstawowym problemem jest jednak jakość połączenia z siecią oraz środki przeznaczane na rozwój infrastruktury informatycznej. Na informatyzację zdecydowana większość urzędów przeznaczyła w 2003 r. mniej niż 1% swojego budżetu, a co piąta placówka nie poniosła na ten cel żadnych wydatków. Między innymi z tego powodu w 80% urzędów gmin wiejskich stosuje się nadal modem analogowy, który ze względu na ograniczoną przepustowość jest mało efektywny.

Za pośrednictwem Internetu jednostki samorządowe powinny świadczyć usługi dla obywateli, wśród których do najważniejszych należą: udostępnianie informacji na stronach internetowych urzędów, kontakt z pracownikami urzędu za pomocą poczty elektronicznej, udostępnianie i umożliwienie odsyłania drogą elektroniczną formularzy i wniosków oraz umożliwienie zapoznania się ze stanem załatwiania sprawy w urzędzie. Powszechnie wykorzystuje się dwie pierwsze usługi, które są stosunkowo najmniej „uciążliwe” dla urzędu. Pozostałe, dostępne są w niewielkiej liczbie badanych przez „Pentor” jednostek. Na przykład możliwość zapoznania się ze stanem załatwienia sprawy w urzędzie zadeklarowało tylko 1% badanych jednostek.

O możliwości i jakości świadczonych usług za pomocą sieci internetowej decyduje funkcjonalność i jakość stron internetowych urzędów. Strony internetowe urzędów wyższego rzędu są poddawane od wielu lat ocenom i prezentowane w opracowaniach zatytułowanych „*Administracja publiczna w Sieci*”. Od 2002 r. stosuje się do oceny metodę WAES, dzięki czemu badania są porównywalne.

Wśród stron WWW resortów centralnych w 2004 r. najwyższą ocenę uzyskała strona internetowa Ministerstwa Obrony Narodowej (30 pkt.) i o jeden punkt mniej strony Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ministerstwa Skarbu Państwa. W przypadku urzędów wojewódzkich wiodącymi w analogicznym

³ Przeprowadzono około 400 wywiadów w wybranych gminach i starostwach powiatowych we wszystkich województwach.

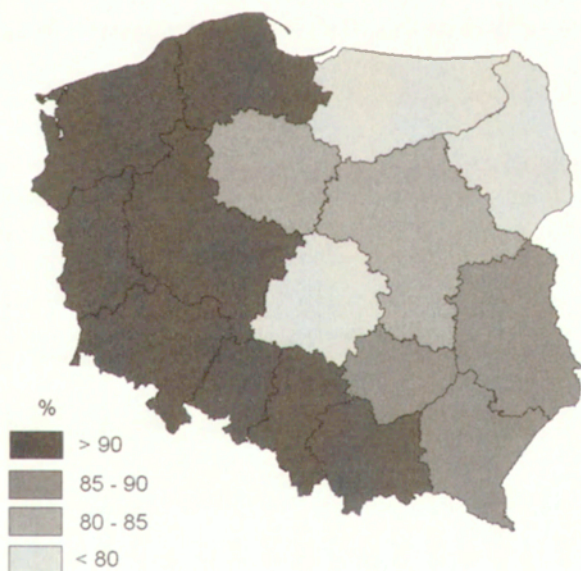
⁴ Przebadano 1784 instytucje samorządowe, z czego zdecydowaną większość stanowiły urzędy gmin – wiejskie, miejsko-wiejskie i miejskie.

rankingu były Łódzki Urząd Wojewódzki (32 pkt.), Zachodniopomorski Urząd Wojewódzki i Lubelski Urząd Wojewódzki (po 30 pkt.) oraz Mazowiecki Urząd Wojewódzki (29 pkt.). Badania wykonane tą samą metodą w latach 2002–2004 wskazują na wyraźny postęp w zakresie jakości i treści stron internetowych urzędów. Średnie oceny stron WWW ministerstw poprawiły się o około 4 pkt., urzędów wojewódzkich o 8 pkt. i urzędów marszałkowskich o 5 pkt. Do podstawowych mankamentów witryn internetowych zaliczono: brak ułatwień dla osób niepełnosprawnych i brak pełnego cyklu załatwiania spraw on-line.

Strony internetowe posiada też większość urzędów gmin. W styczniu 2004 r. stronę WWW posiadało 87% urzędów gminnych. W przypadku woj. opolskiego, krakowskiego i śląskiego dysponowało nią ponad 95% urzędów gminnych, natomiast najmniej (poniżej 80%) było ich w województwach: warmińsko-mazurskim, łódzkim i podlaskim (ryc. 3). Prawdopodobnie obecnie stroną WWW dysponują już wszystkie jednostki samorządowe.

Badania ARC Rynek i Opinia w 2004 r. wskazują na bardzo duże różnice jakości i treści witryn internetowych urzędów gmin. Bardzo wskazanym dla potencjalnych inwestorów i turystów zagranicznych jest prezentacja gminy na stronie internetowej w innej niż polska wersji językowej. Tymczasem, tylko co szosta gmina ma stronę w języku angielskim, rzadziej języku niemieckim.

Tak jak już wcześniej wspomniano, strony internetowe urzędów gminnych mają przede wszystkim znaczenie informacyjne. Według danych z 2004 r. około

Ryc. 3. Województwa wg udziału urzędów gminnych posiadających własne strony internetowe (styczeń 2004 r.)

Share of community offices having own home websites, per voivodeship, january 2004

połowa witryn umożliwiała obywatelowi pobieranie formularzy i wniosków, ale tylko 6% pozwalało na odesłanie do urzędu wypełnionych dokumentów. Inne usługi przez Internet miały śladowe znaczenie. Stosunkowo najlepiej przygotowane pod względem świadczonych usług przez Internet były witryny internetowe urzędów gminnych w woj. zachodniopomorskim, kujawsko-pomorskim i wielkopolskim. Badania przeprowadzone przez autora na przykładzie stron internetowych urzędów miast i gmin tylko częściowo potwierdziły ten fakt.

ANALIZA STRON INTERNETOWYCH WYBRANYCH URZĘDÓW MIAST I GMIN

Strony internetowe urzędów miast i gmin można podzielić na dwie grupy: strony domowe urzędów oraz strony zawierające Biuletyn Informacji Publicznej (BIP). We wszystkich badanych przypadkach strony te były łatwo dostępne i za pomocą odpowiednich „linków” można było ze strony domowej urzędu bezpośrednio wejść na stronę BIP⁵ i odwrotnie. Z dużym uproszczeniem można więc przyjąć, że strony BIP są integralną częścią stron domowych urzędów miast i gmin. Ponieważ jednak Biuletyn Informacji Publicznej był wdrażany według „odgórnie” przyjętych zasad jednakowych dla wszystkich jednostek samorządu terytorialnego, w pierwszej części badań, domowe strony urzędów i strony z BIP poddano osobnej analizie.

Domowe strony WWW mają wszystkie wybrane do badań jednostki samorządowe, ale wykazują one duże różnice w treści i funkcjonalności. Ogólnie strony internetowe urzędów uzyskały stosunkowo niskie oceny. Przy przeciętnej wartości oceny dla wszystkich 25 badanych witryn internetowych wynoszącej 10,5 punktów (na możliwych 26 pkt.), najwyższą ocenę uzyskała witryna Urzędu Miasta Polanów (18 pkt.) oraz Urzędów Miasta i Gminy w Broku i Ostowie Lubelskim (po 15 pkt.), zaś najniższą (6 pkt.) strona Urzędu Miasta i Gminy Chorzele oraz analogicznych urzędów w Resku, Golinie i Rychwale (po 7 pkt.). Stosunkowo najwyższe oceny uzyskały strony internetowe jednostek samorządu terytorialnego z obszaru woj. lubelskiego, a najniższe z wielkopolskiego (tab. 1).

Ciekawe wnioski przynosi analiza poszczególnych kryteriów oceny. Wszystkie strony internetowe są aktualizowane na bieżąco i na ogół nie zawierają błędów technicznych, a głównymi dostarczycielami informacji do stron internetowych są urzędy miast i gmin. Prawie wszystkich urzędy zamieszczają na swo-

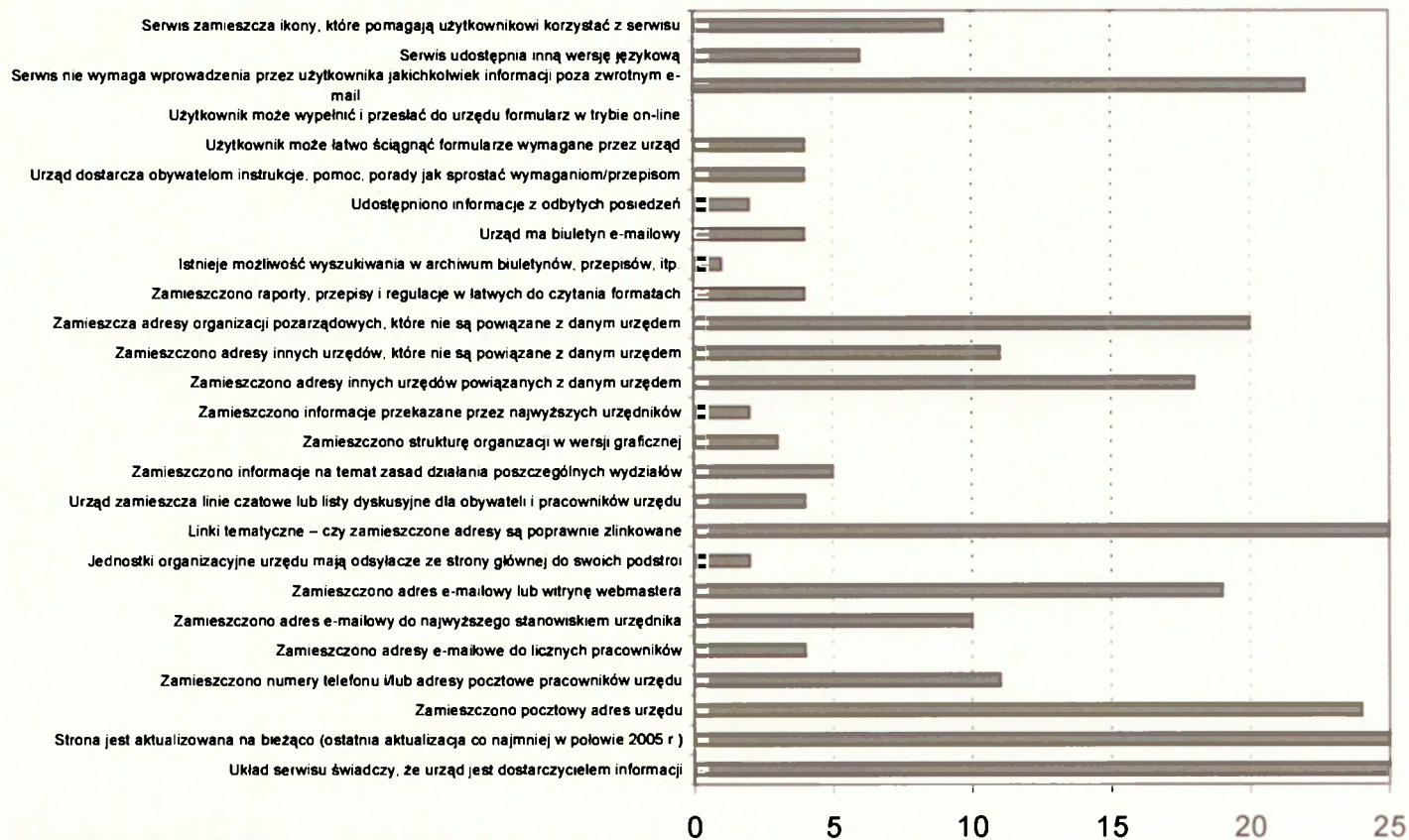
⁵ Biuletyn Informacji Publicznej to urzędowy publikator teleinformatyczny, składający się z ujednoliconego systemu stron w sieci informatycznej. BIP został stworzony w celu powszechnego udostępniania informacji publicznej. Dostęp do informacji publicznych zawartych w Biuletynie jest możliwy poprzez stronę główną Biuletynu, według menu podmiotowego lub przedmiotowego Biuletynu.

Tab.1. Ocena stron internetowych Urzędów Miast i Gmin

Gmina	Oficjalna witryna internetowa	Witryna internetowa BIP	Łącznie ^a
Barwice	13	13	18
Dobra	7	15	17
Polanów	18	15	23
Karlino	11	14	17
Resko	7	15	19
Golina	7	15	16
Kleczew	8	18	19
Koźmin	10	18	20
Odolanów	10	17	18
Rychwał	7	14	16
Brok	15	15	21
Kałużyn	10	13	15
Łochów	13	13	17
Chorzele	6	14	14
Pilawa	11	19	20
Bełżyce	10	12	16
Bychawa	10	18	20
Frampol	12	13	19
Kock	13	15	17
Ostrów Lubelski	15	15	22
Czerwieńsk	9	9	13
Cybinka	11	6	14
Jasień	10	11	16
Dobiegniew	9	9	13
Skwierzyna	12	13	17

Źródło: opracowanie własne, a – zobacz przypis 6.

ich stronach adresy pocztowe (24 jednostki) i nie wymagają od korzystającego wprowadzania informacji osobowych poza adresem e-mail (22 jednostki). Natomiast żaden z urzędów nie udostępnia obywatelowi możliwości przesłania drogą elektroniczną wypełnionych wniosków i formularzy, tylko jeden urząd (Polanów) posiada archiwum, w którym można wyszukiwać wcześniejsze biuletyny i informacje oraz tylko dwa urzędy (Dobra i Polanów) udostępniają obywatelom oświadczenia majątkowe władz samorządowych i sprawozdania z odbytych posiedzeń władz samorządowych (ryc. 4).

Ryc. 4. Liczba oficjalnych stron internetowych wybranych urzędów spełniających poszczególne kryteria oceny
Number of official websites of selected offices which suit particular assessment criteria

Badane witryny internetowe spełniają przede wszystkim zadanie informacyjne, natomiast zdecydowanie gorzej wypadają w zakresie interakcji, tj. udostępnienia obywatelowi potrzebnych dokumentów i formularzy w postaci elektronicznej i umożliwienia mu kontaktu elektronicznego z pracownikami urzędu.

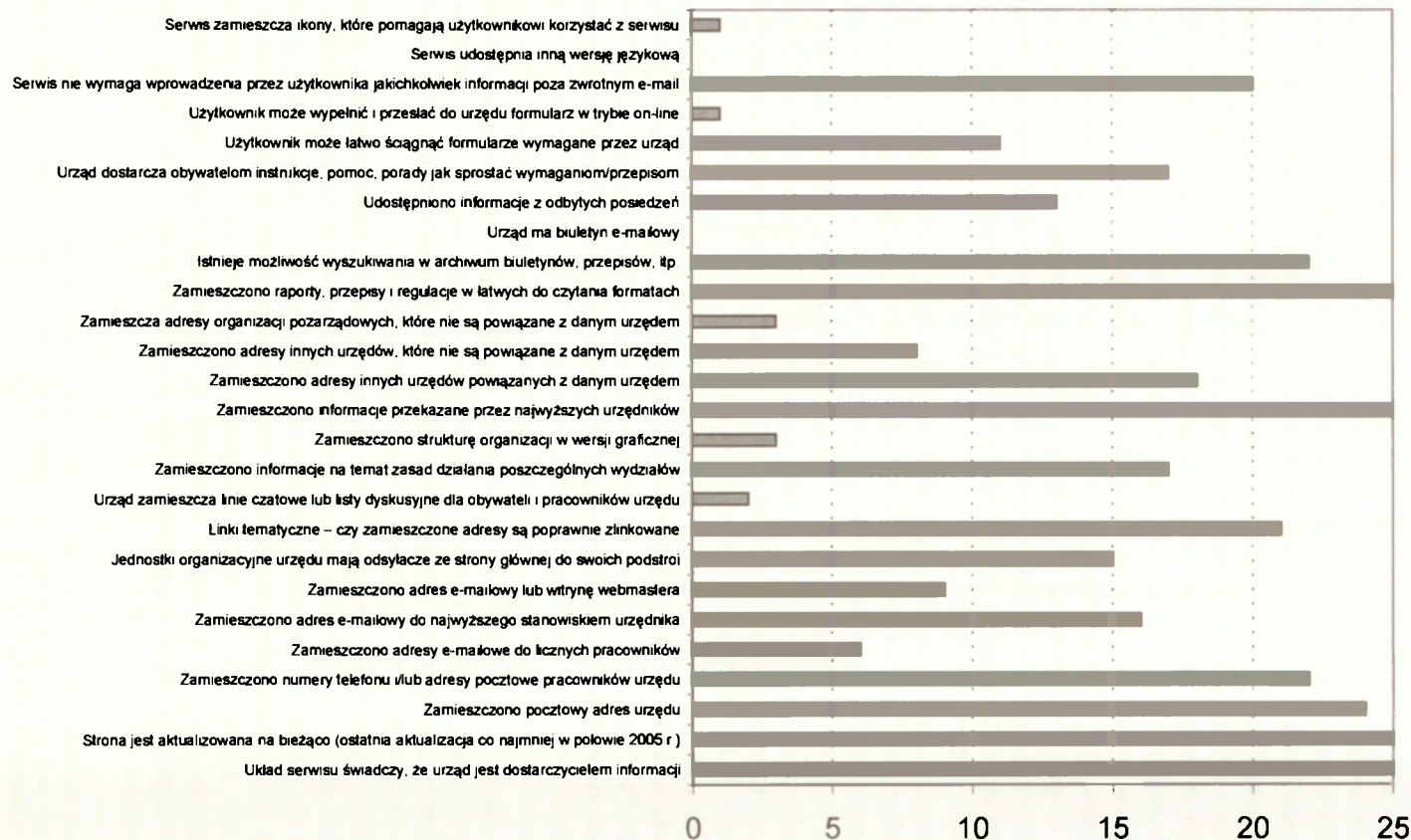
Dużo korzystniej pod względem analizowanych kryteriów wypadają strony internetowe urzędów miast i gmin zawierające Biuletyn Informacji Publicznej. Posiadają je wszystkie badane jednostki samorządowe. Strony internetowe BIP w analizowanych jednostkach uzyskały przeciętną ocenę 14 pkt. Co ciekawe, stosunkowo wyższe oceny mają strony BIP tych urzędów, które charakteryzuje niska ocena tzw. stron domowych. Może to oznaczać, że urzędy, które przygotowały bogate w informacje i dobrze działające strony BIP, przywiązują mniejszą wagę do swoich stron domowych. Innymi słowy elektroniczny Biuletyn Informacji Publicznej jest dla tamtejszych władz wystarczającym zbiorem informacji o urzędzie i gminie.

Ze względu na to, że Biuletyn Informacji Publicznej zawiera standardowy układ informacji, różnice pomiędzy stronami WWW urzędów miast i gmin są stosunkowo nieduże. Najkorzystniej prezentują się strony Urzędu Miasta i Gminy w Pilawie (19 pkt.) oraz w Kleczewie, Koźminie i Bychawie (po 18 pkt.). Najniższą ocenę uzyskały witryny internetowe BIP w urzędach woj. lubuskiego, gdzie aż trzy z nich oceniono poniżej 10 pkt., w tym strona Urzędu Miasta i Gminy w Cybinie otrzymała tylko 6 pkt.

We wszystkich analizowanych jednostkach strony internetowe z BIP są na bieżąco aktualizowane, posiadają raporty i przepisy w plikach z rozszerzeniem DOC lub PDF oraz informacje majątkowe najważniejszych urzędników. Większość stron posiada też informacje tele-adresowe do głównych jednostek organizacyjnych urzędów i ich pracowników oraz powiązanych tematycznie urzędów rządowych. Natomiast żadna lub prawie żadna z badanych stron nie posiada innej niż polska wersji językowej, aktualnego biuletynu urzędowego udostępnianego po zamówieniu pocztą elektroniczną, możliwości odsyłania drogą elektroniczną wypełnionych wniosków i formularzy oraz „linii czatowych” umożliwiających rozmowę z urzędnikiem (ryc. 5).

Każda z analizowanych oficjalnych witryn internetowych urzędów miast i gmin ma na stronie głównej łatwo widoczny i poprawnie działający odsyłacz („link”) do Biuletynu Informacji Publicznej. Dlatego też możemy przyjąć, że BIP jest integralną częścią domowych stron internetowych urzędów. Niektóre urzędy nie zamieszczają części informacji na swoich stronach domowych, ponieważ umieszczają je właśnie w Biuletynie Informacji Publicznej. Wskazaniem jest więc zbadanie zakresu treści i funkcjonalności domowych witryn badanych urzędów łącznie z BIP⁶.

⁶ Procedura obliczania punktów była taka sama jak w przypadku oficjalnych stron WWW i stron z BIP, z tym że w przypadku dublowania się niektórych informacji (tzn. te same informacje były na obydwu badanych stronach) przyznawano tylko 1 punkt.

Ryc. 5. Liczba stron internetowych z Biuletynem Informacji Publicznej wybranych urzędów spełniających poszczególne kryteria oceny
Number of websites (of selected offices) with Public Information Bulletin (BIP) which suit particular assessment criteria

Najkorzystniej pod tym względem wypadają strony internetowe urzędów w woj. zachodniopomorskim i lubelskim, a wśród nich Urząd Miasta w Polanowie (23 pkt.) oraz Urząd Miasta i Gminy w Ostrowie Lubelskim (22 pkt.). Nieco niższą ocenę uzyskały strony internetowe urzędów z województw: wielkopolskiego i mazowieckiego. Natomiast zdecydowanie najmniej korzystnie pod względem ocenianych kryteriów wypadają strony WWW w woj. lubuskim, a wśród nich strony Urzędu Miasta i Gminy w Czerwieńsku i Dobiegniewie (po 13 pkt.).

W zakresie analizowanych kryteriów oceny zaznaczają się wyraźnie dwie grupy, tj. kryteria, które są spełnione przez prawie wszystkie serwisy internetowe oraz takie, które występują sporadycznie. Wszystkie lub prawie wszystkie badane strony internetowe (domowe + BIP) są na bieżąco aktualizowane, zamieszczają adresy i numery telefonów do pracowników urzędu, adres e-mail do najwyższego rangą urzędnika (Burmistrza), informacje majątkowe najważniejszych urzędników, adresy do innych urzędów i organizacji pozarządowych z terenu gminy oraz umożliwiają wyszukiwanie biuletynów, przepisów oraz formularzy i wniosków, a przy tym nie wymagają logowania się lub wprowadzania szczegółowych danych. Z kolei największym mankamentem stron internetowych jest na ogół brak innych wersji językowych, brak możliwości przesyłania dokumentów w trybie on-line, brak biuletynu e-mailowego i „linii czatowych” umożliwiających dyskusje i rozmowy on-line z urzędnikami oraz brak adresów poczty elektronicznej do ważniejszych jednostek i ich pracowników w urzędzie.

WNIOSKI

Z roku na rok Internet staje się coraz ważniejszym medium w działalności instytucji publicznych w Polsce. W chwili obecnej stanowi on przede wszystkim źródło informacji dla urzędników, natomiast w małym stopniu służy do kontaktu z mieszkańcami gmin.

Podstawową wizytówką elektroniczną gminy jest oficjalna strona internetowa włącznie z Biuletynem Informacji Publicznej. Prócz informowania obywateli i innych zainteresowanych gminą osób (w tym inwestorów) o realizacji najważniejszych zadań i przedsięwzięć oraz strukturze urzędu (włącznie z adresami), strony internetowe pełnią inne bardzo ważne role – dostarczają w postaci elektronicznej różnorodne dokumenty, wnioski i formularze, służą pomocą w realizacji różnych przedsięwzięć, umożliwiają kontakty on-line itp.

Badania stron internetowych przeprowadzone na przykładzie 25 urzędów miast i gmin potwierdziły fakt, że witryny internetowe w niedostatecznym stopniu realizują kryterium interaktywności. Ocena stron internetowych wskazuje na duże różnice przestrzenne w zakresie ich treści i funkcjonalności. Stosunkowo najlepiej pod względem ocenianych kryteriów wypadły strony WWW urzędów

miast i gmin w woj. lubelskim, najgorzej zaś zostały ocenione w woj. lubuskim. Generalnie domowe witryny urzędów są uboższe w informacje urzędowe od witryn zawierających Biuletyn Informacji Publicznej i na ogół nie umożliwiają kontaktów urząd-obywatel.

Strony domowe urzędów i strony zawierające Biuletyn Informacji Publicznej należy traktować łącznie, bowiem wzajemnie się one uzupełniają. Dzięki temu różnice przestrzenne pod względem spełnianych kryteriów przez zintegrowane strony internetowe (domowe + BIP) są stosunkowo nieduże.

LITERATURA

- Badanie postaw przedstawicieli samorządu terytorialnego wobec Internetu*, 2004, PENTOR, Warszawa.
- Kulisiewicz T., Kułagowski S., 2005, *Administracja publiczna w sieci 2004*, eGov.pl, Warszawa.
- Owsiński J., Pielak A., 2004, *Web-based functionality of Polish self-governmantal units and its effectiveness in promoting the development of rural areas*, [w:] J. Bański (red.), *Changing functions of rural areas in the Baltic Sea Region*, ERDN, 2, IERiGŻ, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 119–132.
- Pielak A., 2005, *Witryny internetowe samorządów mazowieckich – analiza i ocena*, maszynopis.
- Stopień informatyzacji urzędów w Polsce*, 2004, ARC Rynek Opinia, MNiI, Warszawa.

SUMMARY

The websites of local administrative units were analyzed and evaluated in this paper. 25 websites of community offices in small towns (population below 10 thous.) were selected for research. They are located in the following voivode-ships: lubelskie, lubuskie, mazowieckie, wielkopolskie and zachodniopomorskie. For the websites assessment selection of 26 (from 40) criteria was used. These criteria were used in Website Attribute Evaluation System – WAES which was created by an international team Cyberspace Policy Research Group. Accessibility and interactivity of the websites were examined in particular.

Konrad Ł. CZAPIEWSKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polska Akademia Nauk
konrad@twarda.pan.pl

MAŁE MIASTA W PRZESTRZENI ROLNICZEJ I NIEROLNICZEJ – ANALIZA PORÓWNAWCZA SYTUACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ

SMALL TOWNS IN AGRICULTURAL AND NON-AGRICULTURAL SPACE – COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC CONDITION

Zarys treści: Na początku pracy zdefiniowano następujące pojęcia – „małe miasta”, „przestrzeń rolnicza” i „sytuacja społeczno-gospodarcza”. Następnie porównano sytuację społeczno-gospodarczą małych miast z sytuacją w miastach z innych kategorii wielkościowych. Kolejnym krokiem była analiza porównawcza sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej i nierolniczej.

Słowa kluczowe: małe miasta, przestrzeń rolnicza i nierolnicza, sytuacja społeczno-gospodarcza, Polska

WSTĘP

Małe miasta od dawna znajdują się w kręgu zainteresowań badawczych jako zagadnienie istotne z planistycznego punktu widzenia oraz interesujący temat rozważań naukowych (Szymańska, Grzelak-Kostulska 2005). Stanowią one ważny element struktury przestrzennej kraju oraz etap pośredni na osi kontinuum miasto-wieś. Powołując się na tezy J. Regulskiego (1980), A. Kwiatek-Sołtys (2004) stwierdziła, iż „*małe miasta stanowią ważne ogniwa w sieci osadniczej każdego regionu. Pod względem gospodarczym czy społecznym nie pełnią one jednak najczęściej funkcji samodzielnych ośrodków, ich gospodarka uzależniona jest bowiem bezpośrednio od gospodarki otaczającego regionu. Inne zjawiska są więc charakterystyczne dla miast położonych na obszarach rolniczych, inne dla miast związanych z terenami turystycznymi, a jeszcze inne dla miast usytuowanych w strefach zurbanizowanych na obszarach aglomeracji miejsko-przemysłowych lub w pobliżu ośrodków wielkomiejskich*”.

Celem tego opracowania jest porównanie sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast położonych na obszarach rolniczych z sytuacją miast zlokalizowanych w przestrzeni nierolniczej. W innych opracowaniach autor stwierdził, że obszary wiejskie pełniące funkcje rolnicze cechują się niższymi od przeciętnych wskaźnikami warunków życia, niższymi wartościami kapitału ludzkiego czy też mają mniejsze szanse być uznane za obszar sukcesu (Czapiewski 2004, 2006; Janc, Czapiewski 2005). Stąd też analiza wykonana w tej pracy ma służyć uzyskaniu odpowiedzi na pytanie, czy również dla małych miast położonych w przestrzeni rolniczej charakterystyczna jest gorsza od przeciętnej sytuacja społeczno-gospodarcza.

ZAŁOŻENIA METODYCZNE

W literaturze naukowej istnieje kilka wartości granicznych, które dzielą zbiorowość miast na „małe”, „średnie” i „duże”. Małe miasta to te, które mają mniej niż: 5 tys. mieszkańców (Szymańska 1992), 10 tys. (Sokołowski 1999), 20 tys. (Kwiatkiewicz-Sołtys 2004; GUS) czy 50 tys. (Bagiński 1998). Jeszcze inne kryteria przyjmowane są w międzynarodowych badaniach porównawczych. Przykładowo w badaniach ESPON, w ramach projektu *The Role of Small and Medium-Sized Town*, jako przykład małego miasta w Polsce wybrano Mielec, który ma ponad 61 tys. mieszkańców (*The Role of Small...* 2006).

W analizie wykonanej w tym opracowaniu jako małe miasta traktuje się te, które mają poniżej 10 tysięcy mieszkańców. Miasta większe pełnią znacznie szerszy zakres funkcji oraz nie stanowią już tak homogenicznego zbioru, jak te poniżej 10 tys. mieszkańców. Miasta z przedziału 10–20 tys. mieszkańców również można zaklasyfikować do kategorii miast małych, jednakże różnią się one nie tylko na podstawie cech ilościowych, ale przede wszystkim cech jakościowych, od miast mających mniej niż 10 tys. mieszkańców. Poniżej wymieniono kilka przykładów miast z przedziału 10–20 tys. mieszkańców – Łapy, Ustroń, Żnin, Pułtusk, Braniewo, Kartuzy, Słubice, Busko Zdrój, Wieliczka, Nidzica, Przasnysz, Złotów, Koluszki, Przeworsk, Grójec, Leżajsk, Garwolin, Bytów, Pyrzyce, Konstancin-Jeziorna. W przeciwieństwie do miast najmniejszych są to ośrodki mające ponadlokalne znaczenie, pełniące ważne funkcje transportowe, administracyjne, przemysłowe czy usługowe.

W 2003 roku w Polsce było 478 miast poniżej 10 tys. mieszkańców (54% zbiorowości wszystkich miast) i mieszkało w nich prawie 2,2 mln obywateli (5,8% ludności Polski – tab. 1). Większym nasyceniem małych miast cechuje się Polska zachodnia, co powiązane jest z charakterystyką całej sieci osadniczej kraju (ryc. 1). Należy jednakże podkreślić, iż małe miasta są bardziej równomiernie rozmieszczone w przestrzeni Polski niż miasta większe oraz nie tworzą wyraźnych skupisk lokalizacyjnych.

Tabela 1. Liczba miast i ludności w różnych kategoriach wielkościowych miast w Polsce, 2003

Kategorie miast	Liczba miast	Liczba ludności	Odsetek ludności miejskiej (%)
pow. 500 tys.	5	4438046	18,9
200–500 tys.	13	3798460	16,1
100–200 tys.	22	2985251	12,7
50–100 tys.	49	3308174	14,1
20–50 tys.	132	4084571	17,4
10–20 tys.	185	2700768	11,5
pon. 10 tys.	478	2198119	9,3
Miasta ogółem	884	23513389	X

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 1. Rozmieszczenie miast w Polsce w 2003 roku; A – miasta poniżej 10 tys. mieszkańców, B – miasta powyżej 10 tys. mieszkańców
Location of towns in Poland, 2003; A – towns of population under 10 thous., B – towns of population above 10 thous.

Podziału małych miast na położone w przestrzeni rolniczej i nierolniczej dokonano na podstawie wyznaczonego w innym opracowaniu wskaźnika agraryzacji (Czapiewski 2005). Delimituje on obszary ze względu na rolę, jaką rolnictwo odgrywa zarówno w zagospodarowaniu przestrzeni, jak i zatrudnieniu i dochodach mieszkańców. Najwyższymi wartościami wskaźnika charakteryzują się obszary Polski wschodniej i centralnej – a w szczególności peryferie woj. mazowieckiego i łódzkiego, lubelskie, kujawsko-pomorskie oraz wielkopolskie. Z kolei najniższe wartości wskaźnik agraryzacji osiągnął w wydzielonych miastach powiatowych, na Górnym Śląsku, terenach górskich oraz na gęsto porośniętym lasami obszarze woj. pomorskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego. Powiaty (129 jednostek) cechujące się najwyższymi wartościami wskaźnika zaliczono do obszarów rolniczych. Następnie wszystkie małe miasta zlokalizowane na tak zdefiniowanym terenie zakwalifikowano jako leżące w przestrzeni rolniczej (ryc. 2).

Około 38% małych miast zaklasyfikowano jako położone w przestrzeni rolniczej. Małe miasta zlokalizowane w przestrzeni rolniczej są przeciętnie o 800

Rys. 2. Podział małych miast na zlokalizowane w przestrzeni rolniczej (A) i nierolniczej (B)
Division of small towns into those located in agricultural (A) and non-agricultural (B) space

mieszkańców mniejsze od tych zlokalizowanych w przestrzeni nierolniczej (tab. 2).

Tabela 2. Liczba miast i ludności małych miast zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej i nierolniczej w Polsce, 2003

Male miasta	Liczba	Liczba mieszkańców	Średnia liczba mieszkańców
W przestrzeni rolniczej	183	751064	4104
W przestrzeni nierolniczej	295	1447055	4905
Ogółem	478	2198119	4599

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

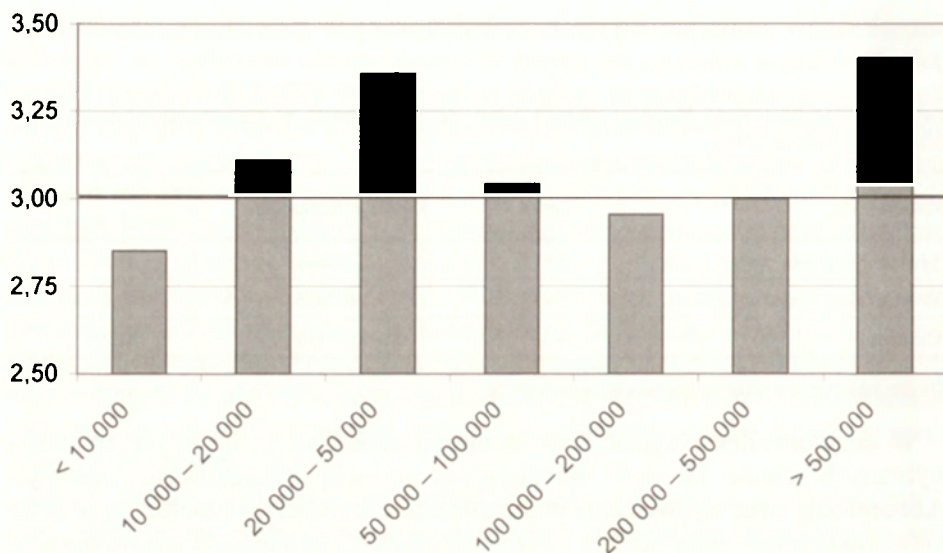
W celu określenia sytuacji społeczno-gospodarczej w badanych miastach wybranych zostało 12 cech¹ określających sytuację demograficzną, potencjał ekonomiczny oraz wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną w 2003 roku. Takie same cechy zostały już wykorzystane przez autora w innym opracowaniu do określenia poziomu rozwoju ekonomicznego wybranych gmin wiejskich (Bański, Czapiewski 2004). Wskaźnik określający sytuację społeczno-gospodarczą w tym opracowaniu obliczono za pomocą wzorów na prostą standaryzację (Parysek, Wojtasiewicz 1979), a podział na klasy dokonano w oparciu o średnią arytmetyczną i odchylenie standardowe (Czapiewski 2005).

WYNIKI PRZEPROWADZONYCH ANALIZ

Porównanie sytuacji społeczno-gospodarczej w miastach według różnych kategorii wielkościowych wykazało, że najniższa wartość wskaźnika cechuje miasta najmniejsze (ryc. 3). Jednakże w jednostkach tych opisany wskaźnik był mniejszy tylko o 5% od przeciętnego dla miast polskich. Najlepsza sytuacja charakteryzowała miasta największe (powyżej 500 tys. mieszkańców) oraz miasta średnie (20–50 tys. mieszkańców).

Większość z 12 cech, wziętych do określenia syntetycznego wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej, osiągnęła w małych miastach wartości zbliżone do

¹ Wybrane cechy: (1) współczynnik feminizacji w przedziale wiekowym 20–29 lat, (2) odsetek osób w wieku powyżej 65 lat, (3) średnioroczne saldo migracji wewnętrznych i zewnętrznych w okresie 2002–2003, (4) odsetek pracujących w sektorze usług rynkowych i nierynkowych w ogólnej liczbie pracujących, (5) odsetek jednostek zarejestrowanych w sekcji D (działalność produkcyjna) wg EKD, (6) odsetek wydatków inwestycyjnych gmin w wydatkach ogółem, (7) odsetek osób obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków, (8) liczba nowo wybudowanych mieszkań na 100 zawartych małżeństw, (9) liczba przyłączy wodociągowych do budynków na jedno przyłącze kanalizacyjne, (10) liczba dzieci w wieku 4–7 lat na jedno miejsce w przedszkolach, (11) liczba książek przypadająca na jednego czytelnika bibliotek publicznych oraz (12) odsetek radnych z wykształceniem średnim, policealnym i wyższym w ogólnej liczbie radnych.

Rys. 3. Średnia wartość wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej miast według różnych kategorii wielkościowych (średnia dla miast ogółem = 3)

Average value of socio-economic condition index of towns in particular size categories (average value for all towns = 3)

przeciętnych (tab. 3). Mniej korzystną sytuację zanotowano w przypadku cech – (1) współczynnik feminizacji w przedziale wiekowym 20-29 lat, (4) odsetek pracujących w sektorze usług rynkowych i nierynkowych w ogólnej liczbie pracujących, (7) odsetek osób obsługiwanych przez oczyszczalnię ścieków oraz (12) odsetek radnych z wykształceniem średnim, policealnym i wyższym w ogólnej liczbie radnych.

Tabela 3. Średnie wartości cech określających sytuację społeczno-gospodarczą w różnych kategoriach wielkościowych miast w Polsce w 2003 roku (numeracja cech jak w przypisie 1)

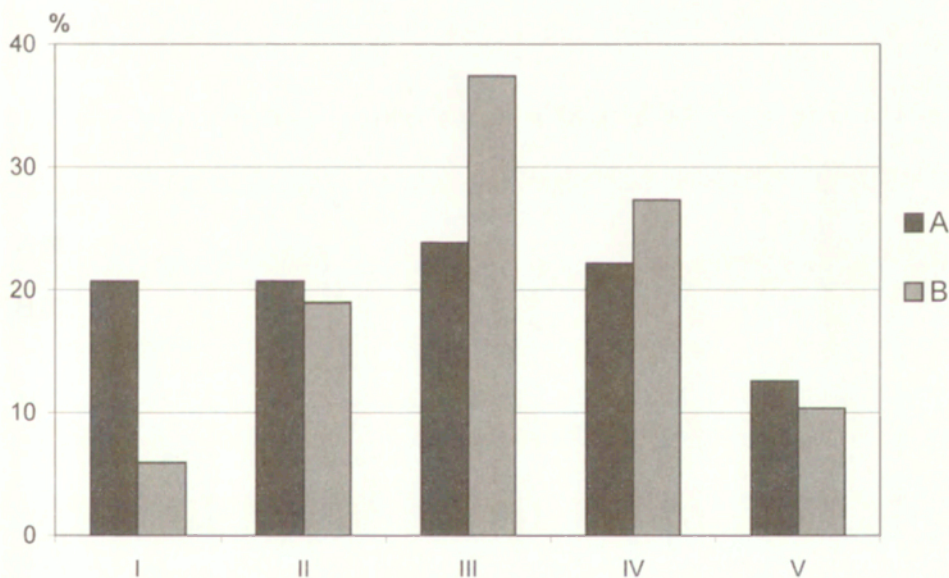
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
pow. 500 tys.	104,4	15,7	1,5	74,5	10,4	14,2	78,2	118,0	1,4	1,3	12,9	96,0
200-500 tys.	101,9	13,2	-1,8	67,7	9,9	11,4	82,3	81,9	1,5	1,7	14,3	97,9
100-200 tys.	99,8	12,2	-2,6	60,3	8,2	12,4	92,2	62,5	1,6	1,6	12,5	97,4
50-100 tys.	97,8	11,2	-3,1	58,5	9,1	10,5	88,1	51,9	1,7	1,7	12,7	96,1
20-50 tys.	97,7	11,5	-1,9	56,4	10,4	14,4	89,8	75,7	1,5	1,7	13,0	93,4
10-20 tys.	96,5	11,2	-2,3	55,3	10,7	14,6	83,8	76,0	1,6	1,7	14,9	89,1
pon. 10 tys.	94,8	11,7	-2,0	56,4	11,4	16,6	73,0	73,7	1,7	1,5	19,1	76,0
Miasta ogółem	99,6	12,6	-1,6	63,3	10,0	13,6	84,2	78,8	1,6	1,6	13,9	84,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Ponad 20% małych miast zostało zakwalifikowanych do najniższej klasy wskaźnika określającego sytuację społeczno-gospodarczą, podczas gdy czterokrotnie mniejszy odsetek charakteryzuje miasta powyżej 10 tys. mieszkańców. W klasie średniej (III) z kolei znalazł się znacznie większy zbiór miast większych niż tych mających poniżej 10 tys. mieszkańców. W pozostałych klasach liczebność obydwu kategorii wielkościowych miast jest podobna (ryc. 4).

Małe miasta zlokalizowane na obszarach rolniczych charakteryzuje nieznacznie gorsza sytuacja społeczno-gospodarcza niż małe miasta położone w przestrzeni nierolniczej. Ponad połowa cech osiągnęła wartości niższe niż przeciętne dla małych miast i miast ogółem (tab. 4). Dotyczy to szczególnie cech – (1) współczynnik feminizacji w przedziale wiekowym 20–29 lat, (3) średnioroczne saldo migracji wewnętrznych i zewnętrznych w okresie 2002–2003, (8) liczba nowo wybudowanych mieszkań na 100 zawartych małżeństw oraz (12) odsetek radnych z wykształceniem średnim, policealnym i wyższym w ogólnej liczbie radnych.

Przeciętna wartość wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej w małych miastach zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej była o 12% niższa niż przeciętna wartość dla małych miast oraz o 17% niższa niż w miastach ogółem.

Ryc. 4. Odsetek miast według klas wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej (klasa I – bardzo niska, II – niska, III – średnia, IV – wysoka, V – bardzo wysoka); A – miasta poniżej 10 tys. mieszkańców, B – miasta powyżej 10 tys. mieszkańców

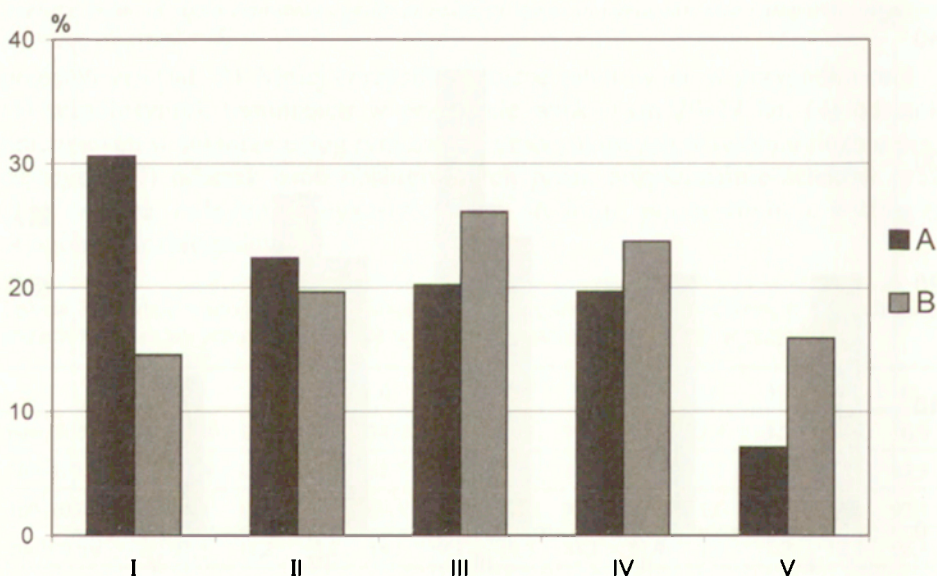
Share of towns classified per socio-economic condition index (class I – very low, II – low, III – average, IV – high, V – very high); A – towns of population under 10 thous., B – towns of population above 10 thous.

Tabela 4. Średnie wartości cech określających sytuację społeczno-gospodarczą w małych miastach zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej i nierolniczej w Polsce, 2003 (numeracja cech jak w przypisie 1)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Małe miasta w przestrzeni rolniczej	92,8	11,5	-2,4	58,1	11,0	15,7	72,2	58,3	1,8	1,4	19,9	70,8
Małe miasta w przestrzeni nierolniczej	95,8	11,7	-1,7	55,5	11,5	17,1	73,5	82,2	1,6	1,5	18,7	79,2
Małe miasta ogółem	94,8	11,7	-2,0	56,4	11,4	16,6	73,0	73,7	1,7	1,5	19,1	76

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Ponad dwukrotnie większy odsetek małych miast zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej został zaklasyfikowany do najniższej klasy (I) wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej niż odsetek małych miast położonych w przestrzeni nierolniczej. Odwrotną sytuację zanotowano w przypadku klasy najwyższej (V). W pozostałych klasach odsetek miast z obydwu zbiorów osiągnął przybliżone wartości (ryc. 5). Przeciętna wartość wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej

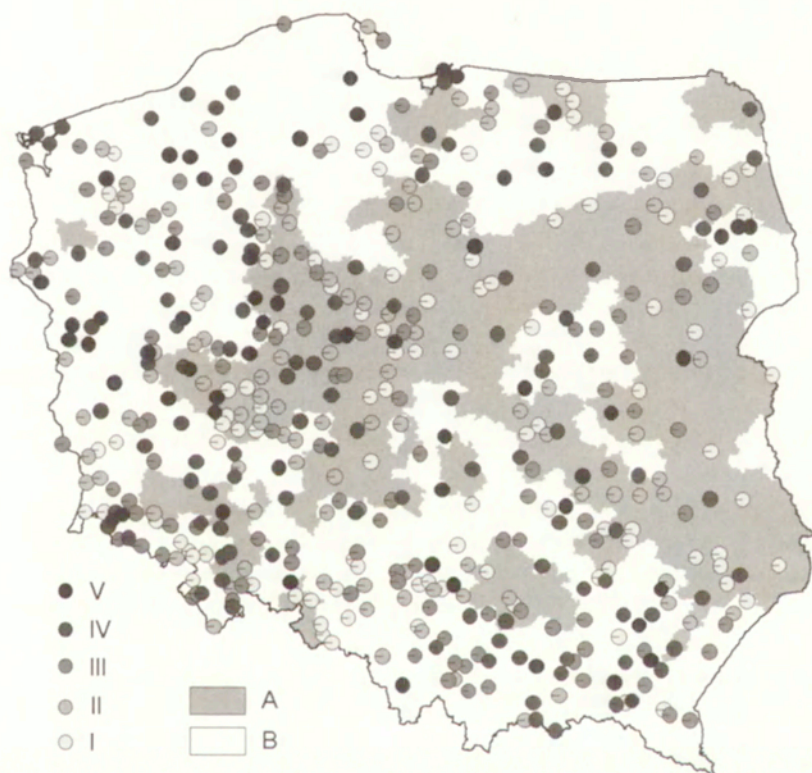

Ryc. 5. Odsetek miast według klas wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej (klasa I – bardzo niska, II – niska, III – średnia, IV – wysoka, V – bardzo wysoka); A – małe miasta w przestrzeni rolniczej, B – małe miasta w przestrzeni nierolniczej

Share of towns classified per socio-economic condition index (class I – very low, II – low, III – average, IV – high, V – very high); A – small towns in agricultural space, B – small towns in non-agricultural space

w małych miastach z przestrzeni nierolniczej była o 23% wyższa od określonej dla małych miastach położonych na obszarach rolniczych.

Obraz przestrzennego zróżnicowania wskaźnika sytuacji społeczno-gospodarczej w małych miastach cechuje dosyć duża mozaikowość (ryc. 6). Małe miasta o wyższych bądź niższych wartościach wskaźnika nie tworzą wyraźnych skupisk przestrzennych. Fakt lokalizacji miasta na obszarze rolniczym również nie determinuje w sposób zdecydowany jego sytuacji społeczno-gospodarczej. Zaobserwowano jedynie, że w Polsce zachodniej relatywnie wyższy odsetek miast zaklasyfikowany został do wyższych klas, niż ma to miejsce w Polsce środkowej i wschodniej. Jednakże nie są to różnice bardzo istotne.

Rys. 6. Sytuacja społeczno-gospodarcza w małych miastach; Klasa I – bardzo niska, II – niska, III – średnia, IV – wysoka, V – bardzo wysoka. A – przestrzeń rolnicza, B – przestrzeń nierolnicza
Socio-economic condition of small towns; Class I – very low, II – low, III – average, IV – high, V – very high. A – agricultural space, B – non-agricultural space

PODSUMOWANIE

W opracowaniu ze względu na jego niewielką objętość nie analizowano ani siły ekonomicznej miast, ani wpływu na sytuację społeczno-gospodarczą małych miast takich cech jak: położenie w różnych jednostkach fizycznogeograficznych (niziny, wyżyny, góry), położenie nad rzekami, jeziorami i morzem, przeszłość historyczna i rok nadania praw miejskich, struktura funkcjonalna miast, położenie wzdłuż szlaków komunikacyjnych, położenie w strefie podmiejskiej dużych aglomeracji czy położenie w strefie nadgranicznej. Skoncentrowano się jedynie na porównaniu sytuacji małych miast względem jednej zmiennej niezależnej, a mianowicie fakcie położenia w przestrzeni rolniczej lub nierolniczej.

Małe miasta charakteryzuje niższy od przeciętnego wskaźnik sytuacji społeczno-gospodarczej, jednakże różnica ta jest niewielka. Możliwe jest wskazanie dużej liczby małych miast, w których sytuacja jest bardzo korzystna. Z drugiej strony w polskiej przestrzeni istnieje szereg jednostek, które charakteryzują niekorzystne zjawiska ze sfery gospodarczej, społecznej i infrastrukturalnej. Jednak jak na zakończenie artykułu zatytułowanego *Lepszy świat – polska wieś za 25 lat* napisał J. Wilkin (2005) „wzrośnie rola małych miasteczek, jako lokalnych centrów administracyjnych i usługowych. Powrót ludzi na wieś będzie się też wiązał ze wzrostem popytu na dobra i usługi dla społeczności lokalnych: wiejskich i gminnych. Stanie się to głównym czynnikiem rewitalizacji małych miasteczek, jako integralnych części obszarów wiejskich”. Małe miasteczka powinny pełnić egzogeniczne funkcje dla otaczających terenów i być lokalnymi biegunami wzrostu dla swego zaplecza. Miasta w naturalny sposób predysponowane są do tworzenia pozarolniczych miejsc pracy w znacznie większej skali niż obszary wiejskie. Niestety obecnie same miasta narażone są na wiele problemów natury społeczno-ekonomicznej, w związku z czym pełnienie przez nie funkcji egzogenicznych opiera się głównie na świadczeniu usług, a nie na stwarzaniu miejsc pracy dla pozamiejskich mieszkańców regionu (Czapiewski 2004).

W przeprowadzonej analizie nie wykazano również istotnych różnic w sytuacji społeczno-gospodarczej w małych miastach zlokalizowanych w przestrzeni rolniczej i nierolniczej. Opisany w pracy wskaźnik osiągnął niższy poziom dla małych miast położonych na obszarach rolniczych, jednakże różnica wartości nie była duża. Znacznie większe dysproporcje w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego odnotowano w badaniach gmin wiejskich pełniących funkcje rolnicze i pozarolnicze (Czapiewski 2004). Należy przypuszczać, iż sytuacja społeczno-gospodarcza małych miast kształtowana jest przez szereg innych zmiennych. Określenie wpływu otoczenia rolniczego na sytuację i rozwój gospodarczy małych miast wymaga bardziej szczegółowych studiów i zastosowania metod analizy wieloczynnikowej lub autokorelacji przestrzennej. Badania

te wymagają również zastosowania metod badawczych zarówno z zakresu geografii miast i geografii wsi, czyli podobnie jak w przypadku stref podmiejskich, mogą stanowić wspólną płaszczyznę badawczą dla naukowców różnych specjalności.

LITERATURA

- Bagiński E., 1998, *Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski*, Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Bański J., Czapiewski K., 2004, *Mieszkańcy wsi wobec integracji europejskiej – ujęcie regionalne*, [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej. Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, 8/1, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 285–298.
- Czapiewski K., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 57–73.
- Czapiewski K., 2005, *Spatial co-occurrence of agricultural areas and regions of social exclusion*, [w:] T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Central and Eastern Europe: Changing Spatial Patterns of Human Activity*, EUROPA XXI, 12, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 39–52.
- Czapiewski K., 2006, *Obszary rolnicze – obszarami sukcesu?* (w druku w Wydawnictwie UAM).
- Janc K., Czapiewski K., 2005, *Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] B. Głębocki, U. Kaczmarek (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 69–84.
- Kwiatek-Sołtys A., 2004, *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Parysek J.J., Wojtasiewicz L., 1979, *Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego*, Studia KPZK PAN, PWN, Warszawa.
- Regulski J., 1980, *Rozwój miast w Polsce*, Warszawa, PWN.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, UAM, Toruń.
- Szymańska D., 1992, *Małe miasta województwa toruńskiego i wrocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego*, *Czasopismo Geograficzne*, 63, 1, s. 91–98.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., 2005, *Problematyka małych miast w Polsce w świetle literatury* [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Biuletyn KPZK, 220, KPZK PAN, Warszawa, s. 21–36.

The Role of Small and Medium-Sized Town, 2006, www.espon.eu.

Wilkin J., 2005, *Lepszy świat – polska wieś za 25 lat*, [w:] J. Wilkin (red.), *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Fundusz Współpracy, Warszawa, s. 41–44.

SUMMARY

The paper concerns socio-economic condition of small towns located in agricultural and non-agricultural space. Towns of population under 10 thousands were analysed as the small towns. There were 478 small towns in Poland in 2003 and 2,2 millions residents lived there all-in.

Agricultural space was defined according to the previous research and small towns were divided into two groups: those located in agricultural and non-agricultural space. Then the socio-economic condition of small towns was compared with the socio-economic condition of other towns, based on twelve-criteria index. Next step was comparative analysis of small towns located in agricultural and non-agricultural space. The analysis showed that there is no significant difference between the socio-economic condition of small towns and other towns, as well as between small towns in agricultural and non-agricultural space.

CZEŚĆ II

PROBLEMY ROZWOJU MAŁYCH MIAST W WYMIARZE LOKALNYM I REGIONALNYM

Danuta KOŁODZIEJCZYK
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
Państwowy Instytut Badawczy
kolodziejczyk@ierigz.waw.pl

INFRASTRUKTURA SPOŁECZNA W ROZWOJU MAŁYCH MIAST

SOCIAL INFRASTRUCTURE IN DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS

Zarys treści: W artykule przedstawiono infrastrukturę społeczną jako główny czynnik rozwoju małych miast. Określono dostępność przestrzenną i społeczną podstawowych placówek z zakresu infrastruktury społecznej, jak również poziom jej rozwoju, a także relacje między poziomem jej rozwoju a wielkością miast. Wykazano istnienie zależności między poziomem rozwoju infrastruktury społecznej a sytuacją demograficzną i gospodarczą miast.

Słowa kluczowe: infrastruktura społeczna, małe miasta, rozwój lokalny

WPROWADZENIE

Ważnym elementem rozwoju małych miast jest infrastruktura, którą przedstawia się jako zbiór urządzeń lub placówek pełniących funkcje służebne w stosunku do innych systemów przestrzennych. Funkcje te mogą mieć charakter społeczny, ekonomiczny lub techniczny. Dość często zdarza się, że to samo urządzenie lub instytucja może pełnić funkcje różnego rodzaju.

Przedmiotem niniejszych rozważań są placówki z zakresu oświaty, kultury i służby zdrowia, służące podnoszeniu ogólnego poziomu życia mieszkańców. Określane są one przez niektórych badaczy mianem infrastruktury społecznej (Podoski 1978; Kroszel 1990). Warunkiem prawidłowego pełnienia przez infrastrukturę społeczną jej funkcji jest dostosowanie infrastruktury do potrzeb zgłaszanych przez wszystkich użytkowników, jak również uwzględnienie w placówkach infrastrukturalnych przyszłych potrzeb.

Celem opracowania jest przedstawienie stanu rozwoju infrastruktury społecznej w miastach oraz aspektów społeczno-ekonomicznych jej rozwoju. Zwrócono ponadto uwagę na regionalne zróżnicowania zagospodarowania przestrzennego infrastruktury społecznej. Ze względu na cel pracy sformułowano następującą hipotezę badawczą: „odpowiednio ukształtowana infrastruktura społeczna jest bezpośrednio związana z sytuacją demograficzno-osadniczą i finansową rozpatrywanych jednostek przestrzennych, oddziałuje na warunki życia i pracy ludności, a pośrednio stanowi potencjalny bodziec do rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej”.

Stan rozwoju infrastruktury społecznej badanych obszarów przedstawiono analizując poszczególne jej elementy, a następnie opracowano syntetyczną charakterystykę tego rozwoju. W grupie mierników charakteryzujących stopień wyposażenia danego obszaru w urządzenia infrastrukturalne przedstawiono dostępność przestrzenną i społeczną.

Za podstawowe jednostki badań przyjęto miasta o liczbie ludności do 20 tysięcy. Ogółem jest ich 665, co stanowi 75% ogółu wszystkich miast w Polsce.

Analiza dotyczy lat 1999–2004. Wykorzystano materiały z Banku Danych Regionalnych GUS.

INFRASTRUKTURA SPOŁECZNA MAŁYCH MIAST – STAN I ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE

Przedstawiając stan i zróżnicowanie infrastruktury społecznej należałoby podkreślić główne determinanty jej rozwoju. Ma to szczególne znaczenie w okresie transformacji gospodarki, gdy nienajlepszy stan budżetu państwa oraz finansów publicznych nie pozwala na zaspokojenie najpilniejszych potrzeb w zakresie usług społecznych, a świadczenie wielu z nich oparte jest na mechanizmach rynkowych.

Determinanty rozwoju infrastruktury społecznej mają swój wymiar makroekonomiczny (polityka społeczna, zmiany sposobu finansowania usług społecznych oraz przemiany organizacyjno-własnościowe instytucji, które świadczą te usługi itp.) i mikroekonomiczny (sytuacja demograficzna i finansowa jednostek samorządowych).

Mimo że usługi z zakresu infrastruktury społecznej świadczy sektor publiczny, prywatny, pozarządowy i mieszany (publiczno-prywatny, publiczno-pozarządowy), to nadal największe znaczenie w ich rozwoju odgrywa sektor publiczny. Samorządy terytorialne pozostają podstawowymi podmiotami własności infrastruktury społecznej i starają się w miarę możliwości finansowych stworzyć korzystne warunki w tym zakresie.

Przedstawienie stanu placówek infrastruktury społecznej w miastach według wielkości pozwala na względne określenie ich dostępności. Dostępność jest zró-

źnicowana w zależności od rodzaju usług oferowanych przez poszczególne placówki. W związku z tym, że znaczna część tych placówek zaspokaja podstawowe potrzeby ludności zamieszkałej na określonym obszarze, ich rozmieszczenie powinno być proporcjonalne do liczby mieszkańców (dostępność społeczna) i powierzchni (dostępność przestrzenna). Udostępnienie ich ludności innych terenów będzie się zwiększało w miarę zmian zasad finansowania tych usług, wzrostu ruchliwości oraz wzrostu ilości wolnego czasu.

PLACÓWKI Z ZAKRESU EDUKACJI I WYCHOWANIA

W ostatnim okresie szczególnie wzrosło znaczenie wykształcenia jako czynnika określającego szanse ludzi oraz ich pozycję na rynku pracy. Oznacza to, że rozwój danego obszaru w coraz większym stopniu zależy od tworzenia i odpowiedniego wykorzystania wiedzy. To daje podstawę do stwierdzenia, że powinno się stwarzać warunki do kształcenia w celu wszechstronnego rozwoju osobowości na każdym etapie życia człowieka, tak by mógł on funkcjonować w stale zmieniającej się rzeczywistości. Tymczasem w ostatnich latach (2000–2004) liczba niektórych placówek edukacyjnych znacznie się zmniejszyła. Z rozpatrywanych placówek edukacyjnych najwięcej, bo 15%, ubyłó szkół podstawowych. Zmniejszenie liczby tych placówek wynika w dużym stopniu z malejącej liczby urodzeń i trudnej sytuacji finansowej gmin.

Tabela 1. Relacje między wybranymi wskaźnikami z zakresu placówek przedszkolnych a wielkością miast, 2004

Miasta o liczbie mieszkańców (tys.)	Placówki przedszkolne		Dzieci w przedszkolach	
	na 100 km ²	na 1000 dzieci w wieku 3–6 lat	na 100 dzieci w wieku 3–6 lat	na 1 przedszkole
<2	216,2	20,7	110,6	56,0
2–5	130,3	11,1	82,8	77,9
5–10	91,1	7,9	72,0	92,1
10–20	61,2	7,4	67,5	90,1

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Powoduje to wzrost nierównomierności dostępu do edukacji, którego skutkiem jest marginalizacja pewnej grupy społecznej, zwłaszcza osób mieszkających na wsi lub w małych miastach. Rozpiętość w zakresie wskaźników dostępności społecznej i przestrzennej była wyższa w przypadku przedszkoli niż szkół. Z analizy koncentracji placówek edukacji wynika, że największa ich koncentracja wystąpiła w najmniejszych miastach.

Tabela 2. Relacje między wybranymi wskaźnikami z zakresu szkolnictwa, 2004

Miasta o liczbie mieszkańców (tys.)	Szkoły podstawowe		Gimnazja	
	na 100 km ²	na 1000 dzieci w wieku 7–12 lat	na 100 km ²	na 1000 dzieci w wieku 13–15 lat
≤2	25,9	7,7	25,6	11,5
2–5	17,1	4,5	16,5	6,9
5–10	16,0	3,0	14,0	4,0
10–20	19,3	2,6	14,9	3,1

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Należy podkreślić, że najwyższe wskaźniki z zakresu edukacji i znacznie mniejsze rozpiętości między badanymi miastami były w woj. kujawsko-pomorskim, warmińsko-mazurskim i wielkopolskim. To może świadczyć o polityce samorządu miast, które przywiązują dość dużą wagę do ich rozwoju.

PLACÓWKI Z ZAKRESU OCHRONY ZDROWIA

Poprawa stanu zdrowia społeczności może być osiągnięta jedynie przy prawidłowo rozbudowanym systemie ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom oraz odpowiednio rozwiniętej świadomości zdrowotnej społeczeństwa – indywidualnej i zbiorowej. Rola poszczególnych podmiotów działających w tym zakresie, ich liczba, rodzaj i zakres zmieniają się wraz z rozwojem społeczeństwa i powstaniem indywidualnych i zbiorowych zagrożeń zdrowia spowodowanych przez otaczające nas środowisko oraz wielkością miasta. Placówki z zakresu ochrony zdrowia świadczą usługi z zakresu podstawowej opieki medycznej, które mają ważne znaczenie zarówno dla społeczności lokalnej, jak i dla przedsiębiorców lokalizujących działalność gospodarczą.

W ostatnich latach liczba placówek z zakresu ochrony zdrowia systematycznie wzrasta, średnio rocznie w badanych miastach o około 10%. Związane jest to z nowymi zasadami funkcjonowania i finansowania tych placówek. Pojawiają się niepubliczne i prywatne zakłady opieki zdrowotnej, ale w dalszym ciągu ważną rolę odgrywają placówki publiczne. Układ placówek świadczących usługi zdrowotne rozwija się, odpowiadając na zapotrzebowanie i preferencje społeczne. Obecną dostępność społeczną i przestrzenną placówek zdrowia cechuje duże zróżnicowanie przestrzenne. Na przykład wskaźnik dostępności społecznej (liczba placówek na 10 tys. mieszkańców) w badanych miastach kształtował się w 2004 r. od 3,3 placówek w miastach 5–10-tysięcznych do 7,1 w miastach do 2,5 tys. mieszkańców, natomiast wskaźnik dostępności przestrzennej (liczba placówek na 100 km²) wyniósł od 21,9 w miastach 2–5 tys. mieszkańców do 40,1 w miastach 10–20-tysięcznych.

Analizując te wskaźniki w skali regionalnej należy stwierdzić, że znacznie wyższe wskaźniki dostępności społecznej miały najmniejsze miasta, natomiast odwrotna sytuacja była w przypadku dostępności przestrzennej. Można też wskazać województwa, w których różnice wskaźników między poszczególnymi grupami miast były niewielkie – jak małopolskie i zachodniopomorskie, a także takie, w których różnice te były znaczne – lubelskie i świętokrzyskie.

Rozpatrując również regionalną dostępność społeczną i przestrzenną placówek aptecznych można stwierdzić podobny rozkład, jak w przypadku placówek zdrowotnych.

Tabela 3. Relacje między wybranymi wskaźnikami z zakresu ochrony zdrowia a wielkością miasta, 2004

Miasta o liczbie mieszkańców (tys.)	Liczba aptek		Liczba przychodni	
	na 100 km ²	na 10 tys. ludności	na 100 km ²	na 10 tys. ludności
<2	35,8	7,9	34,5	7,1
2–5	28,0	5,4	21,9	4,4
5–10	31,3	4,0	25,8	3,4
10–20	39,8	3,6	40,1	3,5

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

PLACÓWKI BIBLIOTECZNE

Przerzucenie głównej odpowiedzialności za upowszechnienie kultury na samorządy gminne powoduje spadek liczby bibliotek. W okresie 2000–2004 ubyło około 30 bibliotek, osiągając w 2004 r. liczbę 897, co stanowi 1,3 bibliotek na jedno miasto. Jest to spowodowane głównie nienajlepszą sytuacją finansową wielu miast.

Tabela 4. Relacje między wybranymi wskaźnikami z zakresu kultury a liczbą mieszkańców w miastach, 2004

Miasta o liczbie mieszkańców (tys.)	Liczba bibliotek		
	na 100 km ²	na 10 tys. ludności	na 1 miasto
do <2	27,4	6,3	1,02
2–5	16,6	3,3	1,03
5–10	14,2	1,8	1,27
10–20	13,5	1,3	1,95

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Przeprowadzona ocena liczby i poziomu rozwoju tych placówek wskazuje, że istnieje wyraźna skłonność do utrzymania ich w miastach mniejszych i położonych w woj. środkowo-zachodnich. Zmniejszanie liczby placówek oraz posiadanych zbiorów może pogłębić dystans cywilizacyjny niektórych obszarów kraju, szczególnie małych miast województw wschodnich.

POZIOM INFRASTRUKTURY SPOŁECZNEJ W BADANYCH MIASTACH

W ocenie poziomu rozwoju infrastruktury społecznej badanych miast brano pod uwagę takie cechy jak:

- liczba placówek przedszkolnych na 100 km² powierzchni ogólnej,
- odsetek dzieci w wieku 3–6 lat w placówkach przedszkolnych,
- liczba szkół podstawowych na 100 km²,
- odsetek dzieci w wieku szkolnym 7–12 lat w placówkach szkolnych,
- liczba szkół podstawowych na 10 tys. dzieci w wieku 7–12 lat,
- liczba gimnazjów na 100 km², odsetek dzieci w wieku 13–15 lat w gimnazjach,
- liczba zakładów opieki zdrowia na 100 km²,
- liczba zakładów opieki zdrowia na 10 tys. mieszkańców,
- liczba aptek na 100 km² i na 10 tys. mieszkańców,
- liczba bibliotek na 100 km² i na 10 tys. mieszkańców.

Ujmując jeden element infrastruktury społecznej, nie można było ze względu na znaczne rozbieżności w rozkładach przestrzennych wskaźników dokonać syntetycznej oceny infrastruktury społecznej miast. Trzeba podkreślić, że znacznie większe były dysproporcje w zakresie rozpatrywanych cech w przypadku dostępności przestrzennej niż społecznej z uwagi na duże rozproszenie miast w Polsce. Uporządkowanie stanu rozwoju infrastruktury społecznej badanych miast przeprowadzono za pomocą miary rozwoju Z. Hellwiga (1968).

Przedstawione w tabeli 5 i 6 dane wskazują na duże różnice wartości miary rozwoju infrastruktury społecznej w miastach. Duże różnice poziomu ich rozwoju zaznaczyły się między poszczególnymi grupami miast różniącymi się pod względem liczby mieszkańców. Im liczba mieszkańców w mieście była mniejsza, tym poziom rozwoju infrastruktury był wyższy. Miasta stają się więc głównymi ośrodkami koncentracji urządzeń infrastrukturalnych terenów wiejskich pozostających pod wpływem oddziaływania tych miast. Z tego wynika, że z punktu widzenia rozwoju i funkcjonowania infrastruktury istotna jest nie tylko wielkość miasta, ale także koncentracja obiektów infrastrukturalnych świadczących niezbędne usługi społeczne.

Tabela 5. Poziom rozwoju infrastruktury społecznej w badanych miastach według województw, 2004

Województwo	Poziom rozwoju infrastruktury społecznej wg liczby mieszkańców w tys. (badane miasta = 100)			
	do ≤2	2–5	5–10	10–20
Dolnośląskie	162,3	111,3	71,4	71,2
Kujawsko-pom.	266,2	135,7	104,8	84,3
Lubelskie	215,9	100,3	77,3	69,2
Lubuskie	215,4	108,2	84,4	79,4
Łódzkie	–	146,0	101,5	82,3
Małopolskie	–	111,3	69,2	77,8
Mazowieckie	137,0	102,3	83,6	63,4
Opolskie	152,9	93,7	78,9	95,1
Podkarpackie	122,4	116,6	77,8	63,0
Podlaskie	116,7	92,8	65,0	62,6
Pomorskie	82,3	88,4	80,4	91,4
Śląskie	137,1	99,1	50,7	59,5
Świętokrzyskie	196,5	101,5	97,2	91,4
Warm.-mazurskie	130,6	127,2	87,7	99,8
Wielkopolskie	239,7	123,0	101,6	97,5
Zachodniopomorskie	137,6	120,4	83,5	67,4
Ogółem	179,6	114,2	81,4	77,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 6. Relacje między poziomem rozwoju infrastruktury społecznej a wielkością miasta, 2004 (badane miasta = 100)

Liczba mieszkańców w mieście (tys.)	Wskaźnik poziomu rozwoju infrastruktury społecznej	Różnice w poziomie rozwoju między województwami	
		max.	min.
do ≤2	185,1	272,4	84,7
2–5	117,1	138,4	90,2
5–10	82,6	105,9	51,5
10–20	78,3	99,9	51,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

INFRASTRUKTURA SPOŁECZNA JAKO LOKOMOTYWA ROZWOJU MAŁYCH MIAST

Infrastruktura społeczna była, jest i prawdopodobnie zostanie głównym czynnikiem rozwoju cywilizacji. To ona stwarza warunki do poprawy jakości czynnika ludzkiego. Ten zaś jest sprawcą procesów rozwoju oraz beneficjentem efektów procesu rozwoju. W tym kontekście infrastruktura społeczna może być traktowana jak „infrastruktura wzrostu”, która podnosi konkurencyjność małych miast.

W związku z tym konieczne jest dobre przygotowanie i realizacja regionalnych strategii, przedstawiających małe miasta jako miejsca kluczowe dla tworzenia ośrodków rozwoju infrastruktury społecznej, które będą się rozpowszechniały na przylegające do nich obszary. Osiągnięcie rozwoju obszarów otaczających z wykorzystaniem dynamiki ośrodka miejskiego wymaga przede wszystkim zbudowania sprawnych powiązań komunikacyjnych. Taką rolę ma do odegrania administracja samorządowa; szczególnie dotyczy to Regionalnych Programów Operacyjnych opracowanych przez urzędy marszałkowskie.

Rozwój miast jako lokomotyw rozwoju regionalnego będzie również wspierany z innych programów, m.in. „Innowacyjna gospodarka” i „Kapitał ludzki”. Włączenie przez Komisję Europejską polityki miejskiej do polityki spójności w latach 2007–2013 przyczyni się do powstania silnych ośrodków miejskich będących mnożnikiem rozwoju lokalnego.

Wśród priorytetów, które proponuje Komisja Europejska, znalazła się infrastruktura społeczna.

Tabela 7. Sytuacja demograficzna i gospodarcza w małych miastach, 2004

Liczba mieszkańców w mieście (tys.)	Liczba miast		Liczba ludności		Liczba podmiotów gospod. na 10 tys. mieszkańców
	ogółem	2004/1999	ogółem w tys.	2004/1999	
<2	49	113,9	82,0	115,9	1699,0
2–5	250	105,0	833,7	104,8	1652,3
5–10	185	101,6	1324,9	102,6	1598,4
10–20	181	99,4	2657,5	100,1	1638,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że istnieje wyraźna zależność między poziomem rozwoju infrastruktury społecznej a sytuacją demograficzną i gospodarczą (tab. 5). Miasta o wyższym poziomie infrastruktury wykazywały wzrost liczby ludności, a także wyższą liczbę podmiotów i znacznie wyższy udział ludności zatrudnionej w usługach, zwłaszcza nierynkowych. Zależność ta jest szczególnie widoczna w przypadku najmniejszych miast.

PODSUMOWANIE

Na tle przeprowadzonej analizy można powiedzieć, że infrastruktura społeczna odgrywa znaczącą rolę w rozwoju małych miast i otaczających je obszarów. Wyższy poziom rozwoju infrastruktury wpływa na:

- stabilizację liczby ludności, a nawet zarysowującą się tendencję jej wzrostu, co zapobiega deformacji struktur demograficznych,
- przyciąganie inwestycji gospodarczych,
- tworzenie znacznego rynku pracy, około 35% ogółu zatrudnionych znajduje w tych placówkach pracę,
- tworzenie stabilnego rynku pracy,
- stymulowanie zmian struktury zawodowej ludności.

W tym kontekście infrastruktura społeczna może być nazwana „infrastrukturą wzrostu”, która pośrednio przyczynia się do zwiększenia zamożności miast, ich konkurencyjności oraz przyspieszenia rozwoju cywilizacyjnego. Z tego powodu jest dziedziną, w której interwencyjna polityka państwa jest uzasadniona i niezbędna.

LITERATURA

- Hellwig Z., 1968, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologii podziału kraju ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, 4.
- Kołodziejczyk D., 1993, *Infrastruktura społeczna wsi – stan i zróżnicowanie przestrzenne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, 347, IERiGŻ, Warszawa.
- Kroszel J., 1990, *Infrastruktura społeczna w polityce społecznej*, Instytut Śląski, Opole.
- Podoski K., 1978, *Infrastruktura społeczna w Polsce stan i perspektywy*, PWE, Warszawa.

SUMMARY

The paper presents problems of social infrastructure in small towns in context of social and economic development relationships. Two areas have been distinguished:

- present state of the social infrastructure in the small towns,
- role of the social infrastructure in increasing attractiveness of small towns from the viewpoint of quality of human factor which influence making use of endogenous potential for development.

The mechanisms of social infrastructure development are related to microeconomic factors (population and financial situation of small towns). A great num-

ber of those towns face difficulties in maintaining properly shaped objects of the social infrastructure and in responding to the challenges related to the open character of the economy. The social infrastructure plays more and more important role in the structure of employment and of economic activity.

Wienczysław GIERAŃCZYK
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
wiengier@geo.uni.torun.pl

ZRÓŻNICOWANIE I ZMIANY POZIOMU ŻYCIA LUDNOŚCI W GMINACH WIEJSKICH I W MAŁYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO W LATACH 1995–2004

LIVING STANDARDS DIFFERENTIATION AND CHANGES IN RURAL COMMUNITIES AND SMALL TOWNS OF KUJAWSKO-POMORSKIE VOIVODESHIP OVER THE YEARS 1995–2004

Zarys treści: W prezentowanym artykule poruszono problem zróżnicowania poziomu życia ludności na obszarach wiejskich i w małych miastach województwa kujawsko-pomorskiego, a także zmiany, jakie zaszły w tym zakresie w latach 1995–2004. Pogrupowanie jednostek administracyjnych według podobieństwa poziomu życia ludności pozwoliło na uchwycenie charakterystycznych wielkości mierników cząstkowych i zbadanie ich odległości od wzorca. Omówiono również przyczyny zróżnicowania poziomu życia ludności małych miast na tle otaczających je obszarów wiejskich.

Słowa kluczowe: poziom życia ludności, województwo kujawsko-pomorskie, gmina, małe miasto, wskaźnik syntetyczny, miernik cząstkowy

WSTĘP

Zakres i znaczenie terminu warunki życia ludności jest różnie rozumiane i zależy od kierunku badawczego. W niektórych pracach ekonomicznych pojęcie to definiowane jest jako materialne położenie ludności, a podstawą wydzielenia zróżnicowania jest dochód budżetów gospodarstw domowych. W socjologii, czy też w geografii, uwzględnia się znacznie szersze spektrum wskaźników, najczęściej usystematyzowanych w grupy, np. dostępność ludności do różnorodnych form usług, wyposażenie w infrastrukturę społeczną i techniczną czy warunki środowiska przyrodniczego. Uwzględniając siedem takich grup potrzeb (wyżywienie, mieszkanie, zdrowie, wykształcenie, czas wolny, zabezpieczenie

bytu i zagospodarowanie materialne) opracowano pod koniec lat 60. XX w. w Instytucie Badania Rozwoju Społecznego ONZ w Genewie metodę badania poziomu życia, znaną jako metoda genewska. Konstrukcja miernika syntetycznego uwzględniającego 22 cząstkowe mierniki-reprezentanty pozwalała na ocenę poziomu życia państw będących na zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego. Należy zwrócić uwagę, że miernik ten był niejednokrotnie przetwarzany w zależności od problemu stawianego przez badaczy. Zmianie ulegała zarówno liczba, jak i rodzaj mierników-reprezentantów. Podobnym zmianom podlegały badania poziomu życia ludności w Polsce zarówno w ujęciu całościowym według województw (Marczyńska-Witczak, Michalski 1996), w skali regionu, np. Małopolski (metoda krakowska, 1972) czy Śląska (metoda katowicka, 1975), jak i w ujęciu przekrojowym, np. dla obszarów wiejskich (Kwasek 2002), społeczności lokalnych (Rakowski 2003) czy miast (XVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście 2004).

Najczęściej spotykaną metodą badania poziomu życia jest konstrukcja wskaźnika syntetycznego, opartego na pomiarze odległości od wzorca lub na standaryzacji danych, bądź też zastosowana przez M. Ciechocińską (1981) metoda odchyłeń od średnich. Rozwinięciem koncepcji poziomu życia zajmowali się także m.in. Z. Chojnicki i T. Czyż (1991). Badacze ci dowodzą, że studia nad poziomem życia powinny być prowadzone na dwóch płaszczyznach: jednostkowej i agregatowej. Uściślenie pojęć i uporządkowanie terminologii zaproponował S. Liszewski (2004), który za poziom życia (płaszczyznę jednostkową) uznał „stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i duchowych”, natomiast jakością życia (płaszczyznę agregatową) nazwał „stopień zadowolenia człowieka z warunków życia, czyli ze stanu w jakim żyje”.

CELE BADAWCZE, OBSZAR BADAŃ

Jednym z celów badawczych niniejszego opracowania jest określenie zróżnicowania poziomu życia w województwie kujawsko-pomorskim w roku 1995 oraz 2004. Drugim, uchwycenie zmian, jakie zaszły w ciągu tego okresu oraz przesunięć poszczególnych jednostek terytorialnych w stosunku do przeciętnych wartości w województwie. Następnym celem było ukazanie wpływu mierników cząstkowych, ich wielkości i odległości od wzorca na miejsce w hierarchii utworzonych grup jednostek administracyjnych o podobnym poziomie życia ludności i w województwie. Kolejnym z celów było ukazanie przyczyn zróżnicowania poziomu życia ludności małych miast na tle otaczających je obszarów wiejskich.

Pod względem historycznym obszar badań obejmuje kilka regionów: ziemię chełmińską, ziemię dobrzyńską, Kujawy, Krajnę oraz południową część Pomorza Gdańskiego. Obszary te od dawna były silnie związane ze sobą kulturowo,

Ryc. 1. Podział administracyjny woj. kujawsko-pomorskiego

A – H – liczba ludności miast; A – 100000 i powyżej, B – 50000–99000, C – 20000–49999, D – 15000–19999, E – 10000–14999, F – 5000–9999, G – 2500–4999, H – 2499 i poniżej; 1 – granica powiatu, 2 – granica gminy

Administrative units of kujawsko-pomorskie voivodeship

A – H – population of towns; A – 100000 and more, B – 50000–99000, C – 20000–49999, D – 15000–19999, E – 10000–14999, F – 5000–9999, G – 2500–4999, H – 2499 and less; 1 – powiat (district) borders, 2 – gmina (community) borders

mniej zaś gospodarczo (okres zaborów). W 1995 r. na obszarze tym istniały województwa: bydgoskie, toruńskie i włocławskie. Współczesne województwo kujawsko-pomorskie administracyjnie podzielone jest na 19 powiatów ziemskich i 4 miasta na prawach powiatu. Wśród 144 gmin 17 jest miejskich, 34

miejsko-wiejskie i 93 wiejskie (ryc. 1). W badaniach nie uwzględniono miast powiatowych i na prawach powiatu, natomiast gminy miejsko-wiejskie zostały potraktowane rozłącznie. Ogółem badaniami objęto 160 jednostek administracyjnych, w tym 32 miasta.

METODY BADAWCZE, DOBÓR MIERNIKÓW

W celu ukazania zróżnicowania poziomu życia ludności województwa kujawsko-pomorskiego posłużono się miernikiem syntetycznym opartym na standaryzacji zmiennych (Parysek, Wojtasiewicz 1979). Niestety, badania tego rodzaju obarczone są pewną dozą umowności rozwiązań, w szczególności dotyczących doboru mierników-reprezentantów. Badacz, uwzględniając mierniki przyjęte i stosowane w badaniach poziomu życia, musi dobrać je jednak tak, aby ukazać zróżnicowanie i poziom zjawiska w przestrzeni przez niego opisywanej, a dobór ten zwykle budzi pewne wątpliwości. Dla potrzeb niniejszego opracowania wybrano 11 mierników-reprezentantów porównywalnych zarówno w jednostkach hierarchicznych sieci osadniczej znajdujących się w wyższych, jak i w najniższym rzędzie.

1. Saldo migracji wewnętrznych – miernik wybrany spośród wielu wskaźników demograficznych, ale dobrze przedstawiający poziom życia ludności. Wzrost liczby ludności w danym regionie może wynikać z wielkości przyrostu naturalnego, czyli prawidłowej struktury wieku i płci, lecz na ogół nie musi być powiązany z wysokim poziomem życia – przykładem mogą być biedne państwa afrykańskie lub, na gruncie polskim, regiony wiejskie. Napływ ludności do danego regionu mówi jednak o panujących tutaj lepszych warunkach bytu niż otaczającym obszarze.

2. Wskaźnik bezrobocia – jeden z mierników z najważniejszej dla poziomu życia ludności grupy mierników ekonomicznych. Wpływa on bezpośrednio na wielkość dochodów ludności i stan gospodarki jednostki terytorialnej.

3. Dochody budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca¹ – miernik ten świadczy o zamożności gmin i ma wpływ m.in. na rozwój infrastruktury społecznej (szkoły, ośrodki zdrowia i in.).

4. Liczba sklepów na 1000 mieszkańców – miernik mówiący o dostępności ludności do infrastruktury handlowej i możliwościach zaspokojenia podstawowych potrzeb konsumpcyjnych (usługi I rzędu) ludności i „wygodzie”.

5. Przeciętna liczba izb przydająca na 1 mieszkańca – miernik informujący o wielkości (stanie) zasobów mieszkaniowych i sytuacji mieszkaniowej ludności.

¹ Z powodu braku danych dla gmin miejsko-wiejskich przyjęto jednakową wartość dla miasta i obszaru wiejskiego.

6. Zużycie wody z wodociągów na 1 mieszkańca – miernik ten ukazuje poziom rozwoju infrastruktury technicznej.

7. Liczba oddanych izb na 1000 mieszkańców – miernik ten może być traktowany jako widoczny efekt zamożności społeczeństwa, ruchu budowlanego i atrakcyjności obszaru.

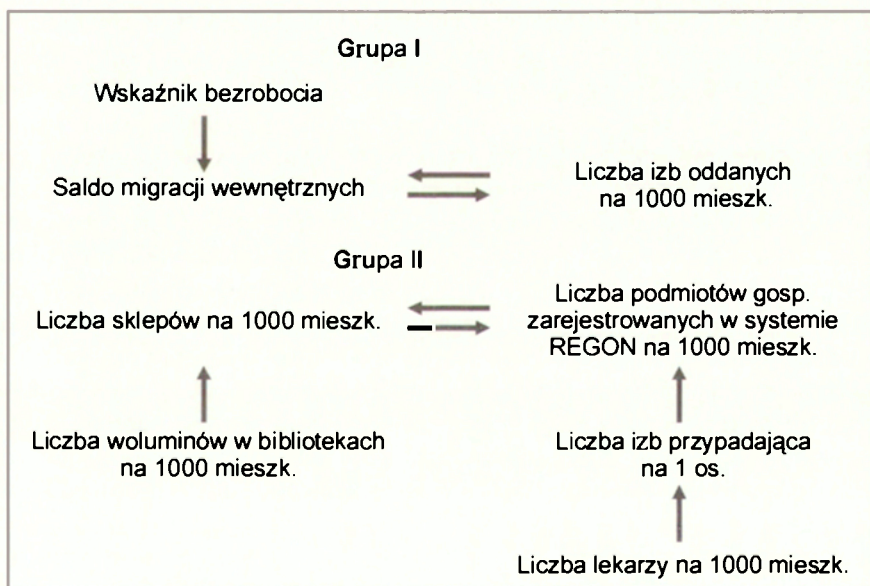
8. Liczba woluminów w bibliotekach publicznych na 1000 mieszkańców – miernik określa poziom rozwoju bazy kulturowej.

9. Liczba podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanej w systemie REGON na 1000 mieszkańców – miernik mówiący nie tylko o rozwoju ekonomicznym regionu, ale także o przedsiębiorczości i innowacyjności ludności.

10. Liczba lekarzy na 1000 mieszkańców – miernik odzwierciedlający dostępność do usług wyższego rzędu.

11. Stan środowiska przyrodniczego – w niniejszym opracowaniu na ten miernik składają się 4 elementy: emisja gazów na 1 km² powierzchni, emisja pyłów na 1 km² powierzchni, udział obszarów zielonych ogólnodostępnych oraz udział lasów w powierzchni ogólnej.

Powyższe mierniki poddano analizie elementarnych połączeń przy zastosowaniu istotnego statystycznie współczynnika korelacji $r_{xy} = 0,50$ (test jednostronny, poziom istotności $\alpha = 0,05$). Z badania wynika istnienie w 2004 r. 2 grup mierników (ryc. 2).

Ryc. 2. Elementarne połączenia mierników-reprezentantów
Elementary connections between representative measures

Pierwszą grupę tworzą powiązane ze sobą współczynnikiem korelacji $r_{xy} = 0,79$ saldo migracji wewnętrznych i liczba izb oddanych do użytkowania na 1000 mieszkańców. Z saldem migracji powiązany jest zmniejszający się wskaźnik bezrobocia ($r_{xy} = 0,50$).

Grupę II tworzą silnie skorelowane ze sobą mierniki – liczba sklepów na 1000 mieszkańców oraz liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców ($r_{xy} = 0,78$). Z pierwszym z tych mierników koreluje liczba woluminów w bibliotekach na 1000 mieszkańców, natomiast z drugim liczba izb przypadających na 1 osobę i liczba lekarzy na 1000 mieszkańców.

TYPY JEDNOSTEK ADMINISTRACYJNYCH WEDŁUG STOPNIA PODOBIENSTWA POZIOMU ŻYCIA LUDNOŚCI

Rozkład wartości wskaźnika syntetycznego (W_s) poziomu życia ludności obliczonego dla analizowanych jednostek administracyjnych województwa w roku 1995 i 2004 charakteryzował się następującymi parametrami: zgodnie z przyjętą metodą średnia arytmetyczna (\bar{x}) dla obu lat równa była 0,0, odchylenie standardowe (s) dla roku 1995 wynosiło 0,47, dla 2004 r. 0,48, natomiast empiryczny obszar zmienności zawarty był w przedziale $-0,85 < W_s < 2,22$ (1995 r.) oraz $-0,82 < W_s < 2,12$ (2004 r.). Na podstawie uzyskanych wyników wydzielono pięć typów (klas) odpowiadających następującym wysokościami poziomu życia: typ pierwszy, o bardzo niskim poziomie życia i o wartościach $W_{s1} < \bar{x} - s$, typ drugi (niski poziom życia) – wartości zawarte w przedziale $\bar{x} - s < W_{s2} < 0,0$, w klasie trzeciej, o ponadprzeciętnym poziomie życia, znalazły się jednostki o wartościach $0,0 < W_{s3} < \bar{x} + s$, typ czwarty (wysoki poziom życia ludności) charakteryzował się wartościami $\bar{x} + s < W_{s4} < \bar{x} + 2s$, do typu piątego o bardzo wysokim poziomie życia zaliczono miasta i gminy, które osiągnęły wskaźnik syntetyczny o wartościach $W_{s5} > \bar{x} + 2s$. Zasadniczo klasa druga i trzecia tworzą wspólnie typ przeciętny, ponieważ wartości wskaźnika W_s zawierają się w standardowym (przeciętnym) przedziale $\bar{x} - s < W_s < \bar{x} + s$. Pogrupowanie jednostek administracyjnych pozwoliło obliczyć wartości średnie mierników-reprezentantów (tab. 1). Widoczna jest generalna tendencja, że w wyższej klasie wyższe są również wartości średnie mierników. Nieznacznie odbiegają od tej reguły (tylko w typie II i III) jedynie następujące mierniki: dochód budżetów gmin, zużycie wody, woluminy na 1000 mieszkańców i stan środowiska przyrodniczego.

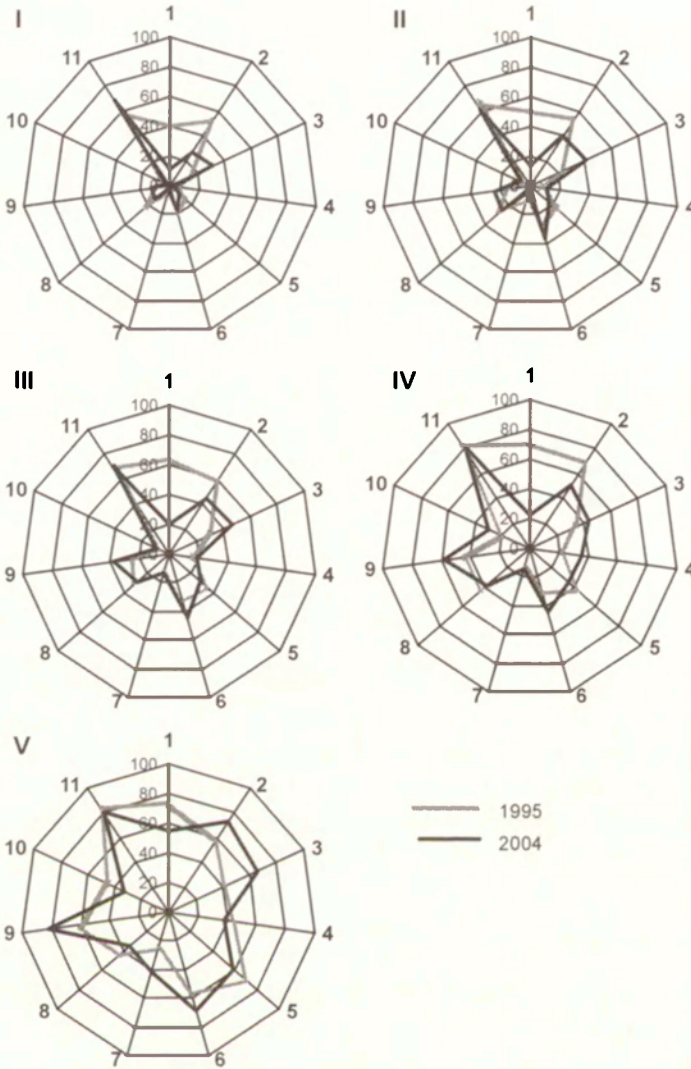
Przeciętne wartości mierników w poszczególnych typach w porównaniu do modelowych jednostek (maksymalnych i minimalnych wartości w zbiorze) przedstawiono na ryc. 3. W typie I widoczne są niskie wartości, nie przekraczające w zasadzie 20% prawie wszystkich mierników. Najwyższe są tutaj

Tabela 1. Średnie wartości mierników-reprezentantów dla poszczególnych typów poziomu życia w jednostkach administracyjnych woj. kujawsko-pomorskiego

Typ	Numer miernika-reprezentanta										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1995											
I	-8,4	18,5	320	4,4	0,89	21,5	2,0	3125	18,5	2,1	-0,65
II	-5,1	18,1	377	5,5	0,93	29,0	4,9	4040	24,7	2,8	-0,21
III	0,0	17,2	411	8,7	0,98	37,6	6,0	4735	35,4	5,0	0,09
IV	2,4	15,6	439	11,1	1,02	34,5	6,4	6507	53,6	10,7	1,11
V	3,8	17,4	481	20,6	1,14	62,7	12,2	6547	69,7	24,1	1,14
2004											
I	-3,4	21,7	1532	5,0	1,00	18,4	3,3	1990	39,4	1,1	0,14
II	-1,5	19,2	1622	8,3	1,06	27,6	5,0	4191	52,3	3,7	-0,33
III	3,6	18,2	1668	11,3	1,14	31,5	15,0	4778	68,6	5,1	0,21
IV	5,4	17,1	1644	18,9	1,20	31,5	15,4	6081	91,6	15,6	0,97
V	33,1	13,0	1856	19,7	1,38	43,4	47,7	5704	121,0	17,7	0,86

Zródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

walory środowiska przyrodniczego (ponad 60%) wynikające z peryferyjnego na ogół położenia gmin o tym typie, najniższe zaś (niewiele powyżej 0%) to liczba oddanych izb i liczba lekarzy na 1000 ludności. Podobnymi parametrami charakteryzuje się typ II. Wyższymi wszystkimi wartościami charakteryzuje się typ III. Charakterystyczne jest tutaj zmniejszenie się w 2004 r. wartości salda migracji, co należy tłumaczyć większą zmiennością tego miernika. W roku 1994 wartość maksymalna wynosiła zaledwie 13,5‰, zaś minimalna -23,3‰ (współczynnik zmienności 29,6%), to w 2004 r. wartości osiągały odpowiednio 70,0‰ i -13,0‰ (współczynnik zmienności aż 74,7%). Średnio powyżej 50% wartości standaryzowanych zmiennych posiada typ IV. Wysokie wartości osiąga tutaj stan środowiska przyrodniczego i liczba jednostek REGON na 1000 mieszkańców. W typie V wszystkie standaryzowane wartości są już bardzo wysokie. Szczególny wyjątek stanowi jednak miernik 10 (liczba lekarzy na 1000 mieszk.). Przyczyną zaniżenia wartości miernika jest uzdrowiskowy charakter Ciechocinka (54 lekarzy na 1000 mieszk.) oraz lokalizacja w Więcborku szpitala powiatowego (41 lekarzy na 1000 mieszk.). Dość niskie w tej grupie są też wartości mierników: liczba woluminów w bibliotekach na 1000 mieszk. (wartości maksymalne i minimalne w całym zbiorze to 0 i ponad 16 tys. woluminów) oraz liczba sklepów na 1000 mieszkańców (rozpiętość miernika od 2,5 do 47,8 sklepów na 1000 mieszkańców, współczynnik zmienności prawie 70%).

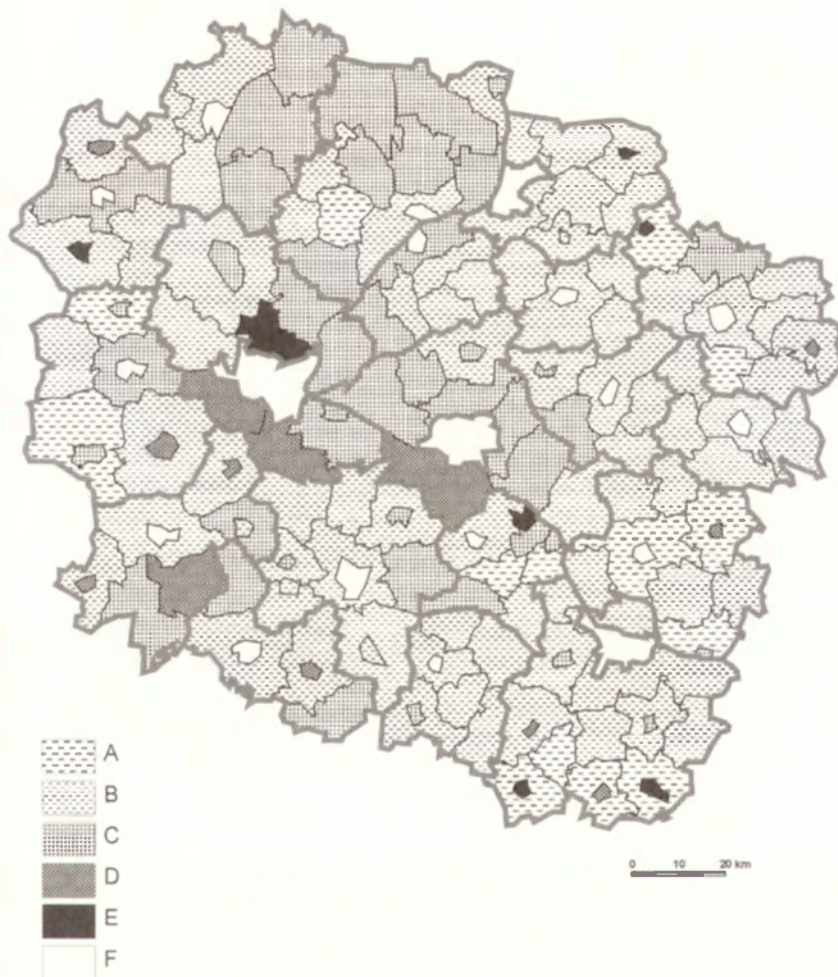

Ryc. 3. Typy poziomów życia ludności w jednostkach administracyjnych woj. kujawsko-pomorskiego; I-V – typy poziomów życia; 1-11 – mierniki – reprezentanty; 1 – saldo migracji, 2 – stopa bezrobocia, 3 – dochód gminy na mieszkańca, 4 – liczba sklepów na 1000 ludności, 5 – liczba izb na mieszkanie, 6 – zużycie wody na mieszkańca, 7 – liczba oddanych pokoi na 1000 mieszkańców, 8 – liczba woluminów na 1000 mieszkańców, 9 – liczba podmiotów REGON na 1000 mieszkańców, 10 – liczba lekarzy na 1000 mieszkańców, 11 – stan środowiska

Types of living standards in administrative units of kujawsko-pomorskie voivodeship: I-V – types of living standards; 1-11 – representative measures; 1 – migration balance, 2 – unemployment index, 3 – community income per inhabitant, 4 – number of shops per 1000 inhabitants, 5 – number of rooms per 1 flat, 6 – consumption of water per inhabitant, 7 – number of new rooms per 1000 inhabitants, 8 – volumes per 1000 inhabitants, 9 – entities registered in REGON per 1000 inhabitants, 10 – number of doctors per 1000 inhabitants, 11 – environment condition

REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU ŻYCIA LUDNOŚCI W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM W 1995 R.

W woj. kujawsko-pomorskim w 1995 r. poziom życia wyższy od średniej osiągnęło 40% badanych jednostek administracyjnych, w tym najwyższy, V typ, z wartością wskaźnika powyżej 1,00, sześć miast i tylko jedna gmina wiejska (ryc. 4). Ogólnie najwyższy poziom życia ludności notuje się w gminach gra-

Ryc. 4. Poziom życia ludności w woj. kujawsko-pomorskim w 1995 r.; A–E – poziom życia; A – bardzo niski, B – niski, C – ponadprzeciętny, D – wysoki, E – bardzo wysoki, F – jednostki nie poddane analizie

Living standards in kujawsko-pomorskie voivodeship, 1995; A–E – living standards; A – very low, B – low, C – above the average, D – high, E – very high, F – units not researched.

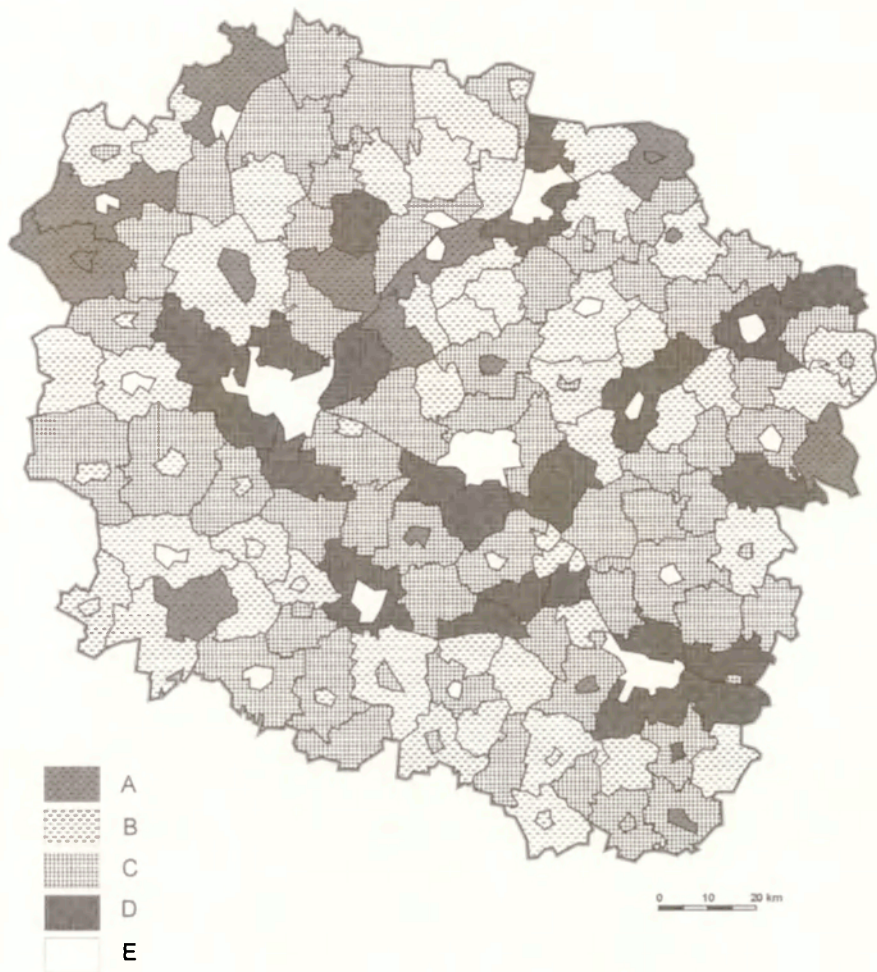
niczących z dużymi miastami (Bydgoszczą i Toruniem). Wpływ na ten stan miały mierniki dotyczące funkcji pełnionych przez te obszary jako strefy podmiejskie. Obserwowano tu wzmożony ruch budowlany, niskie bezrobocie (należy pamiętać, że w Bydgoszczy i Toruniu było wówczas najniższe bezrobocie w analizowanym regionie – w 1995 r. odpowiednio 10,0 oraz 9,3%), bardzo wysokie saldo migracji i dobre warunki przyrodnicze. Pomimo efektu „cienia wielkiego miasta” dobrze rozwinięta była baza kulturalna, sieć sklepów, służba zdrowia, liczne były podmioty gospodarcze i związane z tym wysokie dochody budżetów gmin. Dobra sytuacja w północnej części województwa (Pomorze Gdańskie) wynikała w zasadzie z tego, że gminy te z wartościami W_s , nieco tylko powyżej 0,0 zostały zaliczone do typu III. Na ich wyższe niż przeciętne warunki życia ludności największy wpływ miały wysokie walory środowiska i duża powierzchnia izb przypadająca na 1 mieszkańca. Wyjątek wśród tych jednostek stanowiła gmina Osie, w której notowano ponadto wysoki dochód budżetu gminy oraz zwiększony ruch budowlany.

Najniższy poziom życia występował w gminach leżących na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej, czyli terenach byłego zaboru rosyjskiego. Gminy te charakteryzowały się niskimi wartościami wszystkich mierników. Niższa jest także wartość miernika dotyczącego środowiska. Nie było tutaj co prawda emisji pyłów czy gazów, ale lesistość tych obszarów wynosi 5–10% (wyjątek stanowiły gminy Skępe – 40% i Lipno – 20%).

ZMIANY POZIOMU ŻYCIA LUDNOŚCI WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO W LATACH 1995–2004

W badanych jednostkach administracyjnych województwa analizowano zmiany poziomu życia ludności na podstawie osiągniętego wskaźnika syntetycznego w stosunku do średnich dla lat 1995 i 2004. Na podstawie uzyskanych wyników utworzono cztery grupy jednostek, w których odpowiednio nastąpiły zmiany bardzo niekorzystne, niekorzystne, zmiany korzystne i bardzo korzystne. Należy zauważyć, że nawet duże zmiany wskaźnika syntetycznego nie zawsze oznaczają spadek lub awans w hierarchii poziomu życia. Zdarzyć się może bowiem, że dana jednostka, o przykładowo wysokim wskaźniku, mimo dużych zmian na niekorzyść, może jednak utrzymać się w tym samym przedziale poziomu życia i na odwrót.

Największe zmiany *in plus* odnotowano w 21 jednostkach, położonych na ogół w strefie podmiejskiej dużych miast (ryc. 5). Absolutnie największe zmiany zanotowano w trzech podmiejskich gminach: podbydgoskim Osielsku (wzrost W_s o 1,19 pkt.) oraz podtoruńskich gminach Wielka Nieszawka (0,54) i Obrowo (0,52). Ponadto wzrost wystąpił we wszystkich gminach otaczających te dwa miasta i Włocławek. Inne mniejsze miasta powiatowe województwa nie

Ryc. 5. Zmiany poziomu życia w latach 1995–2004 w jednostkach administracyjnych woj. kujawsko-pomorskiego; A – D – zmiany poziomu życia; A – bardzo niekorzystne, B – niekorzystne, C – korzystne, D – bardzo korzystne, E – jednostki nie poddane analizie

Changes of living standards in administrative units of kujawsko-pomorskie voivodeship, 1995–2004; A – D – changes of living standards; A – very unfavourable, B – unfavourable, C – favourable, D – very favourable, E – units not researched

oddziałują już tak silnie na otaczający region. Pozytywne zmiany widoczne są tylko w ich najbliższym sąsiedztwie (gmina Grudziądz +0,37 pkt., gmina Brodnica +0,39, gmina Inowrocław +0,35, gmina Golub-Dobrzyń +0,33).

Niższe, ale również pozytywne zmiany, zauważyć można w 64 jednostkach. Charakterystyczne jest, że zmiany poziomu życia w gminach miejsko-wiejskich nie są proporcjonalne. Wskaźnik syntetyczny zwiększa się w mieście lub na obszarze wiejskim niejako kosztem sąsiada. Sytuacja taka występuje w 2/3 gmin

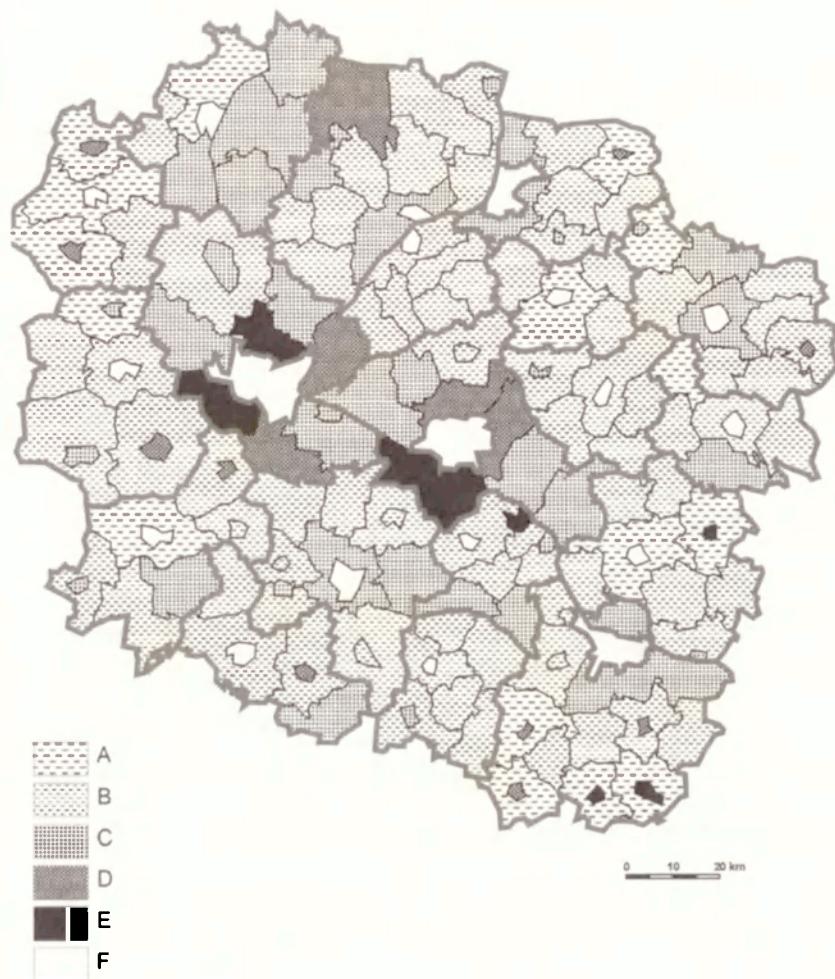
miejsko-wiejskich (w 11 jednostkach następuje szybszy rozwój obszaru wiejskiego niż miasta, w 6 odwrotnie). Generalnie największe zmiany poziomu życia ludności można zaobserwować na osi Bydgoszcz-Toruń-Włocławek, czyli trzech największych miast regionu.

Zmiany *in minus* wystąpiły ogółem w 75 jednostkach, przy czym w klasie IV o bardzo niekorzystnych zmianach, znalazło się 18 jednostek administracyjnych, w tym 8 miast. Najgorsza sytuacja w tym względzie wystąpiła w powiecie chełmińskim, gdzie we wszystkich gminach odnotowano zmiany na niekorzyść oraz w powiatach żnińskim i sępoleńskim.

POZIOM ŻYCIA LUDNOŚCI MAŁYCH MIAST NA TLE OBSZARÓW WIEJSKICH W 2004 R.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w porównaniu do roku 1995 negatywne zmiany wystąpiły w 33 jednostkach województwa. Przeszeregowanie do klasy wyższej odnotowano w 30 jednostkach, w tym w 5 miastach. Najwyższe obserwowane w 2004 r. wartości *W*, posiadała wiejska gmina Osielsko (2,12) oraz Ciechocinek (2,09 pkt.). Ogółem do typu V, najwyższego, zaliczono 4 miasta i 3 ośrodki wiejskie (ryc. 6). Pomimo że jednostki te znajdują się w jednej grupie, występują znaczące różnice wielkości ich cząstkowych mierników-reprezentantów. Ze względu na podmiejski charakter gmin wiejskich bardzo wysokie jest tutaj saldo migracji wewnętrznych. Osiąga wartość 70,0% w Osielsku, 41,1% w Wielkiej Nieszawce, zaś tylko 3,5% w Ciechocinku i -5,3% w Lubieniu Kuj. Podobna tendencja występuje w zakresie bezrobocia. Duży rynek pracy i niskie bezrobocie miast wojewódzkich (2004 r. – Bydgoszcz 7,7%, Toruń 8,7%) powodują, że w gminach podmiejskich wartości standaryzowane tego miernika osiągają wielkości dodatnie, natomiast w miastach – ujemne (wskaźnik bezrobocia w Osielsku 7,5%, natomiast w mieście Skępe 21,3%). Z podmiejskim charakterem gmin związany jest także znacznie wyższy wskaźnik określający natężenie ruchu budowlanego (średnio ponad 4-krotnie wyższy w gminach wiejskich niż w miastach). Natomiast miernikami, których wartości są znacznie wyższe w miastach są: liczba sklepów na 1000 mieszkańców, księgozbiór w bibliotekach oraz liczba lekarzy na 1000 mieszkańców. Ciechocinek, jako wyspecjalizowana miejscowość uzdrowiskowa, o dużej liczbie odwiedzających miasto kuracjuszy, posiada bardzo dobrze rozwiniętą sieć przychodni i gabinetów lekarskich. Liczba lekarzy osiąga tutaj wartość aż 53 na 1000 mieszkańców². Wysoka wartość trzech wymienionych mierników w pozostałych trzech miastach związana jest z pełnioną przez nie usługową funkcją dla najbliższego otoczenia (gminy). Tylko w mieście skupione są bowiem biblioteki i gabi-

² Równie wysokie wartości występują także w miastach nie będących powiatami, ale w których zlokalizowane są powiatowe szpitale – Strzelno i Więcbork.

Ryc. 6. Poziom życia ludności w woj. kujawsko-pomorskim w 2004 r.; A-E – poziom życia; A – bardzo niski, B – niski, C – ponadprzeciętny, D – wysoki, E – bardzo wysoki, F – jednostki nie poddane analizie

Living standards in kujawsko-pomorskie voivodeship, 2004; A-E – living standards; A – very low, B – low, C – above the average, D – high, E – very high, F – units not researched

nety lekarskie, a także większość sklepów i podmiotów gospodarczych. Podobną sytuację można zaobserwować w wielu innych miastach województwa³.

³ Ponieważ praca dotyczyła małych miast i obszarów wiejskich woj. kujawsko-pomorskiego nie poruszono tematu miast wojewódzkich. Autor jednak pokusił się o sprawdzenie tej teorii w miastach powiatowych i rzeczywiście – miasta te także skupiają większość wspomnianych mierników.

W typie IV, o wysokim poziomie życia ludności, znalazło się 15 jednostek, w tym 5 gmin podmiejskich. W gminie Łysomice i Dąbrowa Chełmińska sytuacja jest podobna jak we wspomnianych wyżej gminach wiejskich. Wyjątek stanowi tutaj gmina Osie (pow. świecki). Nie wyróżnia się ona szczególnie wysokimi wartościami mierników, ale lepsze od przeciętnych są prawie wszystkie cechy – szczególnie zaś walory środowiska przyrodniczego, niskie bezrobocie, duży dochód budżetów gmin i dobre warunki mieszkaniowe. Tak wysoką pozycję tej jednostki na skali poziomu życia w województwie można tłumaczyć stabilnością polityki, gospodarnością oraz dobrym wykorzystaniem przez samorząd lokalny pozagminnych możliwości dofinansowania. Miasta, które znalazły się w tym przedziale, stanowią zwykle centrum obsługi ludności dla obszaru gminy miejsko-wiejskiej. Dobrym przykładem (różnica pomiędzy miastem a wsią 3 klas) są miasta Kujaw – Izbica Kuj. i Lubraniec, Krajny – Więcbork i Kamień Krajeński oraz ziemi chełmińskiej – Łasin. Poza wymienionymi dotąd miastami jest jeszcze 15 zespołów miasto-wieś, w których różnica poziomu życia sięga 1–2 klas.

Do klasy III o ponadprzeciętnym poziomie życia ludności zaliczono $\frac{1}{4}$ wszystkich jednostek w województwie. Znalazły się tutaj pozostałe gminy podmiejskie Torunia i Bydgoszczy, gminy otaczające większe miasta powiatowe (Włocławek, Grudziądz, Inowrocław, Brodnica, Świecie) oraz gminy położone w Borach Tucholskich. Wyższy poziom życia w tych ostatnich można tłumaczyć wysokimi wartościami mierników dotyczących standardu zamieszkania, proporcjonalnie niskim bezrobociem oraz dobrymi warunkami środowiska. Cztery miasta, które znalazły się w tej klasie, osiągnęły wielkość wskaźnika syntetycznego nieco tylko powyżej średniej, do 0,07. Pozostałe miasta miały już tę wartość na wyższym poziomie, powyżej 0,3 i na ich pozycję złożyły się głównie takie mierniki jak: liczba podmiotów gospodarczych, liczba lekarzy na 1000 mieszkańców (przeciętnie 8 na 1000 mieszk.), liczba sklepów na 1000 mieszkańców oraz dobre wyposażenie bibliotek. Niekorzystne było ujemne saldo migracji oraz dość wysokie bezrobocie.

Do klasy II o niskim poziomie życia ludności zaliczono ponad połowę jednostek administracyjnych województwa – 6 miast i 79 gmin wiejskich. Najmniej korzystna sytuacja wśród miast wystąpiła w Kruszwicy (wartość wskaźnika syntetycznego $-0,36$). Zadecydowało o tym wiele mierników. Najniższy w zbiorze był wskaźnik dotyczący stanu środowiska ($-5,1$). Występowała tutaj bardzo wysoka emisja gazów i pyłów, zaś mało było obszarów zieleni ogólnodostępnej i brak lasów. Wysoki był także wskaźnik bezrobocia (22,9%) i niewielki ruch budowlany, a nieco tylko wyższymi od średniej dla województwa – liczba podmiotów gospodarczych oraz liczba sklepów na 1000 mieszk.

W klasie o bardzo niskim poziomie życia znalazło się 16 gmin wiejskich leżących głównie na obrzeżach województwa. Najgorsza sytuacja występuje w leżącej w pow. grudziądzkim gminie Łasin ($W_s = -0,82$) oraz w gminie Cho-

decz (-0,81) w pow. włocławskim. Szczególnie niekorzystne zmiany zaszły w gminie okalającej powiatowe Sępólno Krajeńskie. W 1995 r. wartość W_s wynosiła tutaj 0,10 (III typ, powyżej średniej), natomiast w roku 2004 wartość ta spadła do poziomu -0,69. Na tę sytuację złożyło się wiele czynników. Największy spadek odnotowano w zakresie dochodu budżetu gmin – z wartości +1,7 do -1,3 pkt. Bardzo niskie wartości osiąga także zużycie wody z wodociągów. Wynosi ono około 12 m³ na mieszkańca w ciągu roku, a region ten ma najniższe wartości w całym województwie (Tuchola i Więcbork po ok. 10 m³/os./rok). Brak jest w Sępólnie Krajeńskim bibliotek, a wyższe niż przeciętne są tylko warunki środowiska. Ogólnie obszary o najniższym poziomie życia charakteryzują się bardzo niskimi wartościami mierników określających stan budownictwa mieszkaniowego oraz podmiotów gospodarczych, a także w większości brakiem przychodni lekarskich i bibliotek.

WNIOSKI

Z przeprowadzonych badań wynika, że w woj. kujawsko-pomorskim występuje duże zróżnicowanie poziomu życia ludności w małych miastach i gminach wiejskich. Wydzielić można kilka charakterystycznych obszarów. Najbardziej rozwiniętym, o najwyższym poziomie życia, jest region podmiejski stolic województwa – tworzący się obszar metropolitalny Bydgoszczy i Torunia. Wszystkie mierniki są tutaj najwyższe, szczególnie zaś wysokie jest saldo migracji i natężenie ruchu budowlanego. Obszarami o wyższym niż przeciętnie poziomie życia są też w większości miasta. Niestety, ich rozwój powodowany jest często kosztem otaczających obszarów. O ile jednak miasta duże, posiadając duży potencjał gospodarczy, mogą pozytywnie oddziaływać na pobliski region (im większe miasto tym silniejszy wpływ i większy zasięg), to miasta małe stanowią niejako „wyspy” dobrobytu w otaczającym je uboższym regionie. Na drugim końcu skali znajdują się miasta i gminy wiejskie, którym nie udało się przystosować do obecnych warunków i poziom życia ich mieszkańców jest stosunkowo niski. Często powodem złego stanu jest peryferyjne położenie w stosunku do dużych miast, będących biegunami wzrostu gospodarczego i innowacji. Pojawia się polaryzacja rozwoju społeczno-gospodarczego wynikająca z efektu wymywania. Inwestycje omijają taki region, zanikają typowe dla gospodarki rynkowej zachowania przedsiębiorcze, następuje bierność i zniechęcenie ludności do wszelkich działań. Rozwiązanie tego problemu znalazły jednak gminy, w których motorem sukcesu okazała się stała, lecz rozważna polityka władz lokalnych. Umiejętne wykorzystanie walorów posiadanych przez gminę, takich jak np. walory środowiskowe Borów Tucholskich czy też zasoby rolnicze Kujaw Czarnych, daje gminie ogromną szansę na podniesienie poziomu życia jej mieszkańców.

LITERATURA

- Chojnicki Z., Czyż T. (red.), 1991, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu i warunków życia ludności*, Biuletyn KPZK PAN, 153, Warszawa.
- Ciechocińska M., 1981, *Syntetyczna metoda analizy przestrzennej warunków życia*, IGIPZ PAN, Biuletyn Informacyjny, 33, Warszawa.
- Hellwig Z., 1999, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom rozwoju oraz zasoby wykwalifikowanych kadr*, [w:] *Metody ilościowe w ekonomii*, AE im. Oskara Langego, Wrocław.
- Kwasek M., 2002, *Poziom życia rolników w ostatniej dekadzie XX wieku*, Studia i Monografie, 111, IERiGŻ, Warszawa.
- Liszewski S., 2004, *Rola i zadania geografii w badaniach zróżnicowania przestrzennego warunków życia mieszkańców miast. Założenia teoretyczne i program badań*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, XVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Marczyńska-Witczak E., Michalski W., 1996, *Przestrzenne i czasowe zróżnicowanie warunków życia ludności w Polsce*, Centralny Urząd Planowania w Łodzi, PTG Oddział w Łodzi, Łódź.
- Parysek J., Wojtasiewicz L., 1979, *Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego*, KPZK PAN, PWN, Warszawa.
- Rakowski W. (red.), 2003, *Warunki życia wybranych społeczności lokalnych na początku XXI wieku*, SGH, Warszawa.

SUMMARY

The paper concerns differentiation of living standards in rural areas and small towns in Kujawsko-Pomorskie voivodeship and the change in this sphere that happened in 1995–2004. The eleven indexes were assumed in the investigation, taking into account many aspects of the residents' life. The grouping of administrative units according to similarity of living standard made possible to grasp typical size of partial indexes and to examine distances from the model pattern. One can divide the Kujawsko-Pomorskie voivodeship into several areas of diverse living standard. The best-developed region is suburban area surrounding two capitals of the province – the forming metropolitan area of Bydgoszcz and Toruń. Also most towns in the voivodeship are places with living standard higher than average. Big towns represent large economic potential and positively affect the nearby region. Small towns pose “islands” of prosperity in encircling poorer region. The lowest level of living standard is found most often in towns and rural communes located peripherally to large cities. However this group includes also administrative units which adapted themselves to present conditions. The motive power of success turned out to be a steady and judicious policy of local government, which was able to use possessed resources and advantages.

Sławomir KUREK
Instytut Geografii
Akademia Pedagogiczna w Krakowie
sgkurek@ap.krakow.pl

STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI MAŁYCH MIAST I OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE NA TLE POZOSTAŁYCH JEDNOSTEK OSADNICZYCH

POPULATION AGEING OF POLAND'S SMALL TOWNS AND RURAL AREAS AGAINST MIDDLE AND LARGE TOWNS

Zarys treści: W artykule przedstawiono stan zaawansowania i dynamikę procesu starzenia się ludności w małych miastach i na obszarach wiejskich Polski na tle miast średnich i dużych. Do analizy wykorzystano udział ludności w wieku 65 lat i więcej, indeks starości demograficznej oraz wskaźnik starzenia się demograficznego W_{sd} . Podjęto próbę dokonania typologii obszarów zagrożonych starością demograficzną uwzględniając także wskaźnik dynamiki zaludnienia i wykorzystując metodę tablicy znaków.

Słowa kluczowe: starość demograficzna, starzenie się ludności, małe miasta, obszary wiejskie

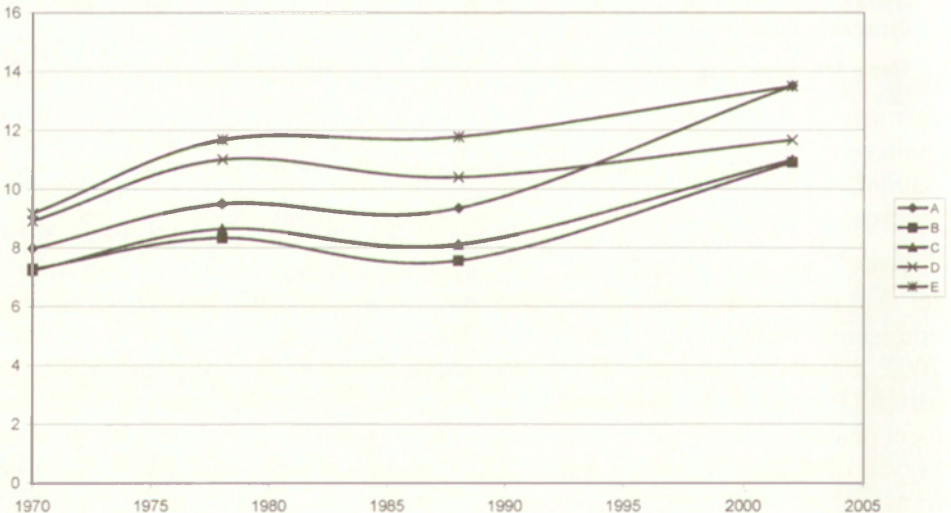
WSTĘP

Proces starzenia się ludności, postrzegany jako wzrost liczby i udziału ludności starszej w całej populacji, jest zróżnicowany terytorialnie oraz przebiega odmiennie w różnych kategoriach jednostek osadniczych (Frątczak 2002; Kurek 2003, 2004; Potrykowska 2003). Do niedawna obszary wiejskie i najmniejsze ośrodki miejskie były uważane za najbardziej zaawansowane pod względem starości demograficznej, gdyż ludność w młodym wieku migrowała z nich do większych ośrodków w poszukiwaniu pracy. Jednak od początku lat 90. w okresie transformacji społeczno-gospodarczej obserwujemy zmniejszenie natężenia migracji do miast w ogóle oraz zmianę kierunku migracji z dominacją przemieszczeń z dużych miast na wieś i do strefy podmiejskiej. Ponadto w dużych miastach obserwuje się gwałtowny spadek poziomu urodzeń związany z przejmowaniem zachodnioeuropejskich modeli rodziny.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przestrzennego zróżnicowania starzenia się ludności małych miast i obszarów wiejskich w Polsce w nowej społeczno-gospodarczej rzeczywistości na tle miast średnich i dużych oraz podjęcie próby dokonania typologii starzenia się ludności w małych miastach i na wsi, z uwzględnieniem dynamiki zaludnienia. Za podstawę analizy przyjęto okres międzypisemowy 1988–2002 oraz podział administracyjny obowiązujący w dniu 1.01.1999 r. W kategorii miast przyjęto podział na ośrodki bardzo małe (poniżej 5 tys. mieszkańców), małe (5–20 tys.), średnie (20–100 tys.) oraz duże (powyżej 100 tys.).

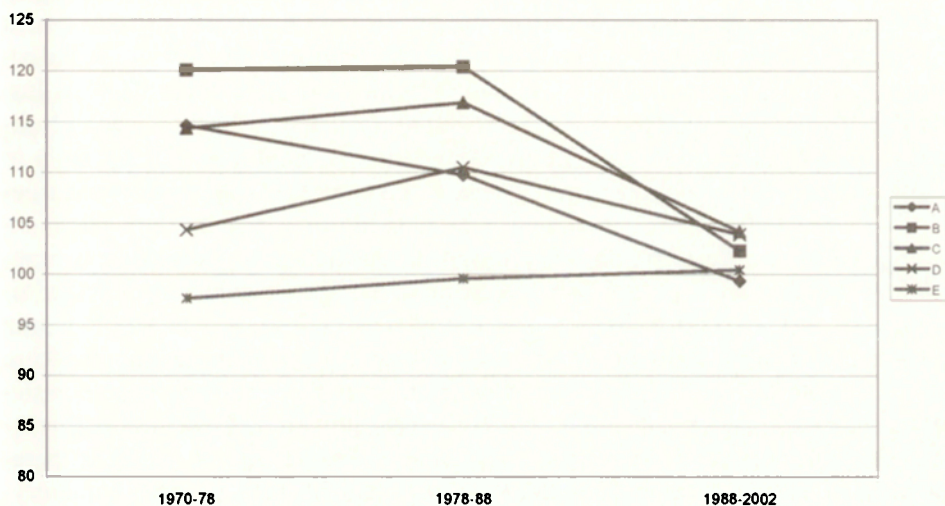
UDZIAŁ LUDNOŚCI W WIEKU 65 LAT I WIĘCEJ

W okresie 1970–2002 największym udziałem ludności w wieku 65 lat i więcej charakteryzowały się obszary wiejskie (wzrost z 9,2 do 13,5%). Do 1988 r. miasta bardzo małe zajmowały drugą pozycję w tym zakresie, lecz w ostatnim okresie duże miasta wykazały największy przyrost odsetka tej grupy wieku ludności (z 9,4 do 13,5%) i wyprzedziły miasta poniżej 5 tys. mieszkańców. Miasta średnie i małe przez cały ten okres charakteryzowały się zbliżonymi udziałami osób starszych, najniższymi spośród wszystkich kategorii jednostek osadniczych, ale w latach 1988–2002 odnotowały wzrost większy niż obszary wiejskie i bardzo małe miasta (odpowiednio o 3,3 i 2,9 punktu procentowego; ryc. 1).

Ryc. 1. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej w okresie 1970–2002 (w %); A – miasta duże, B – miasta średnie, C – miasta małe, D – miasta bardzo małe, E – wieś
Share of population at the age 65 and above (%), 1970–2002; A – big towns, B – average towns, C – small towns, D – very small towns, E – rural areas

W okresie 1988–2002 miasta małe i bardzo małe zanotowały największy przyrost ludności ogółem (odpowiednio 4,2 i 3,9%), chociaż tempo tego wzrostu znacząco spadło w porównaniu z poprzednim okresem międzypisowym (ryc. 2). Obszary wiejskie charakteryzowały się minimalnym przyrostem ludności (o 0,4%), natomiast w miastach dużych nastąpił ubytek rzeczywisty (o 0,7%).

Ryc. 2. Dynamika zaludnienia w okresie 1970–2002; A – miasta duże, B – miasta średnie, C – miasta małe, D – miasta bardzo małe, E – wieś

Dynamics of population, 1970–2002; A – big towns, B – average towns, C – small towns, D – very small towns, E – rural areas

W układzie poszczególnych miast i gmin w 1988 r. najwyższym stanem zaawansowania starością demograficzną mierzonym udziałem ludności w wieku 65 lat i więcej charakteryzowały się obszary wiejskie, a maksymalne wartości zanotowano w Gorzkowie (21,7%, województwo lubelskie), Bielsku Podlaskim (21,6%, województwo podlaskie) oraz Nowym Korczyniu (21,2%) i Działoszycach (21,1%) w województwie świętokrzyskim. W miastach najwyższy stan zaawansowania starości demograficznej zaobserwowano w bardzo małych ośrodkach (najwyższe wartości: Suraz 18,9%, województwo podlaskie; Brok 17,9%, województwo mazowieckie; Frampol 17,5%, województwo lubelskie). Spośród miast małych najwyższy udział ludności starszej zaobserwowano w Milanówku (14,9%) i Konstancinie-Jeziornej (13,9%), położonych w województwie mazowieckim w strefie podmiejskiej Warszawy. Na tym tle w miastach średnich najwyższym odsetkiem tej grupy ludności cechowały się dwa uzdrowiska, a mianowicie Sopot (14,2%) oraz Ciechocinek (13,2%). W dużych miastach udziały tej grupy wieku ludności były na średnim, a nawet dość niskim poziomie (Łódź

12,6%, Warszawa 11,9%, Poznań 11,1%, Kraków 9,9%, Gdańsk 9,0%, Wrocław 8,8%, Szczecin 7,7%). Do nowo budowanych osiedli mieszkaniowych napływała ludność w młodym wieku i zakładała rodziny, co powodowało relatywny spadek udziału ludności starszej. Najniższym poziomem starości charakteryzowały się miasta różnej kategorii wielkości, a większe znaczenie miały tu pełnione funkcje oraz położenie. Najniższa wartość – zerowa – wystąpiła w mieście Borne Sulinowo, z racji pełnionej przez nie funkcji bazy wojskowej. Liczba stałych mieszkańców wynosiła tam wówczas 17 osób i wszystkie z nich nie miały ukończonych 65 lat. Ponadto najniższe wartości zanotowano w Polkowicach (2,0%), Łęcznej (2,5%), Nowej Sarzynie (2,6%), Lubinie (2,8%), Jastrzębiu-Zdroju (3,0%), Żorach (3,2%), Helu (3,3%), Jelczu-Laskowicach i Policach (3,4%), Zdzeszowicach (3,6%), Głogowie i Bełchatowie (3,7%). Były to wówczas ośrodki nowouprzemysławiane, z rozwijającym się hutnictwem miedzi, wydobywaniem węgla kamiennego i brunatnego oraz przemysłem chemicznym i środków transportu, do których migrowała ludność w związku z tworzeniem nowych miejsc pracy. Wśród obszarów wiejskich najniższym wskaźnikiem starości charakteryzowały się Lutowiska (2,2%), Cisna (4,7%) oraz Manowo (4,0%) i Dziwnów (4,6%) w województwie zachodniopomorskim. W Bieszczadach, wyludnionych po II wojnie światowej, ponowny proces zasiedlenia rozpoczął się w latach 50. i 60. i dotyczył głównie ludności młodej, znajdującej zatrudnienie w leśnictwie i przemyśle drzewnym. W układzie przestrzennym wysokimi udziałami ludności w wieku 65 lat i więcej charakteryzowały się gminy Polski środkowej i wschodniej, a w szczególności koncentrowały się one na obszarze województwa podlaskiego, lubelskiego, łódzkiego, południowej części świętokrzyskiego oraz wschodniej mazowieckiego. Były to obszary rolnicze, położone peryferyjnie w stosunku do większych miast, z których ludność młoda emigrowała w poszukiwaniu pracy do rozwijających się wówczas ośrodków przemysłowych. Relatywnie niskim odsetkiem ludności starszej cechowały się ziemie Polski północnej i zachodniej, zwłaszcza województw: warmińsko-mazurskiego, pomorskiego i zachodniopomorskiego. Są to obszary, do których napływała ludność w większości młoda w okresie powojennym w celu zasiedlenia odzyskanych ziem północnych i zachodnich. W związku z tym od tamtego czasu tereny te uznawane są za młodsze demograficznie od pozostałych części kraju (tzw. ziem dawnych).

W 2002 r. w 6 gminach wiejskich udział ludności w wieku 65 lat i więcej stanowił ponad 1/3 ogółu populacji (Kleszczele 37,4%, Orla 36,1%, Dubicze Cerkiewne 35,0%, Czyże 34,8% i Bielsk Podlaski 34,7%). Spośród miast najwyższą wartość zanotowano w Szczawnie-Zdroju (województwo dolnośląskie, 20,2%). W rankingu jednostek pod względem udziału osób starszych zajmowało ono dopiero 91 pozycję. Kolejnymi miastami o wysokim udziale tego wskaźnika były: Sopot (18,9%), Wąchock (18,8%), Ćmielów (18,7%) oraz Kleszczele w województwie podlaskim (18,6%). Były to więc miasta uzdrowiskowe albo

miasta bardzo małe, które stosunkowo niedawno otrzymały prawa miejskie. Spośród miast dużych najwyższymi wskaźnikami charakteryzowały się największe ośrodki (Warszawa 16,6%, Łódź 16,5%, Wrocław 14,7%, Kraków 14,0%, Poznań 13,7%, Gdańsk i Szczecin 13,6%). Natomiast na przeciwnym biegunie stanu zaawansowania starością demograficzną znalazły się miasta górniczo-przemysłowe zarówno średnie, jak i małe (Łęczna 3,2%, Połaniec 5,0%, Bełchatów 5,1%, Polkowice 5,2%, Żory 5,3%, Jastrzębie-Zdrój 6,8%), a wśród obszarów wiejskich Miedźna w województwie śląskim (5,3%), Lutowiska w województwie podkarpackim i Kołbaskowo w zachodniopomorskim (6,3%) oraz gminy nadmorskie (Międzyzdroje 6,7%, Wejherowo 7,0%). W skali kraju rozkład przestrzenny ludności w wieku 65 lat i więcej nie zmienił się, z nadal istniejącym podziałem na starsze demograficznie ziemie środkowe i wschodnie oraz młodsze północno-zachodnie. Jak więc widać, zmiany w rozmieszczeniu struktur wieku ludności dokonują się powoli i na stan obecny wpływ miały procesy demograficzne w przeszłości. Mimo spadku migracji do miast, nadal rozwijające się w latach 80. ośrodki przemysłowe charakteryzują się najniższym stopniem starości demograficznej, a w przypadku wsi najniższy odsetek osób w starszym wieku wystąpił na obszarach ponownie zasiedlanych po II wojnie światowej. Młodość demograficzna obszarów nadmorskich, zwłaszcza terenów wiejskich, może wynikać także z ich atrakcyjności osadniczej i zwiększonego napływu ludności z miast.

INDEKS STAROŚCI DEMOGRAFICZNEJ

Na stan zaawansowania starością demograficzną wpływa nie tylko odsetek ludności starszej, ale także udział ludności w młodym wieku (dzieci i młodzież). Zastosowany tu indeks starości demograficznej wyraża relację pomiędzy udziałem ludności w wieku 65 lat i więcej do udziału ludności w wieku 0–14 lat (1).

$$W_s = \frac{L_{65+}}{L_{0-14}} \times 100$$

gdzie: W_s – indeks starości,

L_{65+} – udział ludności w wieku 65 i więcej lat,

L_{0-14} – udział ludności w wieku 0–14 lat.

W 1988 r. najwyższym indeksem starości demograficznej charakteryzowały się obszary wiejskie, a w 14 gminach jego wartości przekroczyły 100, co oznacza, iż w strukturze wieku tych populacji udział ludności w wieku 65 lat i więcej przewyższył udział dzieci w wieku 0–14 lat. Najwyższe wartości zanotowano w Bielsku Podlaskim (146,5), Dubiczach Cerkiewnych (129,7), Orli (125,3) oraz Czyżach (117,1) – wszystkie położone w województwie podlaskim. Wśród

miast najwyższym poziomem starości demograficznej charakteryzowały się ośrodki poniżej 5-tysięczne: Podkowa Leśna (87,9; województwo mazowieckie), Kozięgłowy (79,2; województwo śląskie), Suraż (77,0; województwo podlaskie) oraz Ćmielów (75,1; województwo świętokrzyskie). Z ośrodków małych najwyższą wartość stwierdzono w Milanówku (72,1) i Konstancinie-Jeziornej (67,1). W dużych miastach zanotowano przeciętne wartości tego wskaźnika (Łódź 66,7; Warszawa 62,1; Poznań 50,7; Kraków 47,0; Wrocław 41,2; Gdańsk 42,2; Szczecin 35,5), a spośród miast średnich największa wartość wystąpiła w Sopocie (73,2). Niskim poziomem starości demograficznej charakteryzowały się miasta, a wśród nich przeważały jednostki małe, o liczbie ludności 5–20 tysięcy. Niemniej jednak, podobnie jak w przypadku udziału ludności w wieku 65 lat i więcej, najniższe wartości indeksu starości wystąpiły w ośrodkach przemysłowych różnej wielkości (Łęczna 6,5; Polkowice 6,9; Nowa Sarzyna 7,1; Żory 9,2; Jelcz-Laskowice 9,5; Lubin 10,6; Bełchatów 10,6; Police 10,7; Jastrzębie-Zdrój 11,3; Głogów 11,7; Połaniec 12,2). Wśród obszarów wiejskich najniższymi wartościami tego wskaźnika cechowały się gminy Lutowiska (6,7) i Komańcza (15,1) w województwie podkarpackim oraz Manowo w województwie zachodniopomorskim (12,8). Układ przestrzenny wartości tego wskaźnika nawiązywał do rozkładu odsetka ludności w wieku 65 lat i więcej. Wysokim stanem zaawansowania starością demograficzną charakteryzowały się obszary Polski środkowej i wschodniej, w szczególności gminy województwa łódzkiego, podlaskiego, południowej części świętokrzyskiego i lubelskiego oraz wschodniej – mazowieckiego. Niekorzystna sytuacja wystąpiła zwłaszcza w gminach położonych peryferyjnie, wzdłuż północno-wschodniej granicy kraju. Względnie niski poziom starości zanotowano w Polsce północnej, północno-zachodniej oraz południowo-wschodniej (województwa: warmińsko-mazurskie, pomorskie, zachodniopomorskie oraz południowo-wschodnia część małopolskiego i podkarpackiego).

W 2002 r. w 178 gminach (5,8% ogółu badanych jednostek) wartość indeksu starości demograficznej przekroczyła 100. W kilku z nich udział ludności starszej był 3- a nawet 4-krotnie większy od udziału dzieci (Kleszczele o wartości indeksu 400, Orla 334,9; Czyże 324,1 i Dubicze Cerkiewne 309,4). Na 10 jednostek o najwyższych wartościach tego wskaźnika, aż 9 zanotowano w województwie podlaskim (jedną gminę w województwie lubelskim). Wszystkie one to obszary wiejskie. Niemniej jednak, wysokie wartości indeksu starości zanotowano także w miastach, zarówno w dużych, jak i bardzo małych ośrodkach oraz pełniących funkcje uzdrowiskowe (Szczawno-Zdrój 157,8; Sopot 156,7; Warszawa 135,2; Łódź 133,0; Wąchock 121,4; Ćmielów 117,7; Ciechocinek 116,1; Wrocław 112,5). W pozostałych dużych miastach udziały ludności w starszym wieku były zbliżone do udziału dzieci (Kraków 100,5; Poznań 99,8; Szczecin 95,8; Gdańsk 94,3). Relatywnie najniższy stan zaawansowania starością demograficzną zaobserwowano w ośrodkach przemysłowych małej i średniej wielko-

ści (Łęczna 13,9; Połaniec 22,8; Polkowice 24,5; Bełchatów 26,2) oraz na obszarach wiejskich, w większości położonych na wybrzeżu w powiecie wejherowskim (Luzino 25,3; Wejherowo 25,7). Zróżnicowanie indeksu starości demograficznej w układzie przestrzennym w porównaniu z 1988 r. uległ nieznacznym zmianom, z poszerzeniem obszaru zaawansowanej starości na region Sudetów oraz koncentracją jednostek o niskim poziomie tego wskaźnika w województwie pomorskim, zwłaszcza w regionie Kaszub. Szczególnie niekorzystna sytuacja w tym zakresie wystąpiła w gminach Podlasia położonych wzdłuż granicy z Białorusią. Peryferyjne położenie, wzmocnione ustanowieniem wschodniej granicy Unii Europejskiej, uniemożliwia aktywizację gospodarczą tych obszarów, charakteryzujących się dużym odpływem ludzi młodych. Niekorzystna relacja ilościowa pomiędzy ludnością starszą a młodą pojawiła się w wielkich miastach, co jest wynikiem gwałtownego spadku urodzeń od lat 90. Ponadto trwające od dłuższego okresu czasu wyludnianie się regionu Sudetów doprowadziło w końcu do mocno zachwianej równowagi wiekowej. Z kolei obszary względnie młodsze w zakresie struktury wieku to Kaszuby, a także południowa Małopolska, charakteryzujące się od wielu lat dużą prężnością demograficzną wyrażaną wysokimi współczynnikami ruchu naturalnego ludności. Zmniejszająca się liczba urodzeń szybciej znajduje odzwierciedlenie w udziale dzieci w całej populacji niż w udziale ludności starszej, w związku z czym przedstawiony tu wskaźnik, będący relacją pomiędzy tymi dwiema grupami wieku ludności, wykazuje większe zróżnicowanie czasowo-przestrzenne od udziału procentowego ludności starszej.

DYNAMIKA PROCESU STARZENIA SIĘ

Dynamikę procesu starzenia się ludności określono na podstawie wskaźnika starzenia się demograficznego (W_{sd}), bazującego na punktowych różnicach pomiędzy udziałami ludności młodej i starszej (Długosz 1997):

$$W_{sd} = [U_{(0-14)t} - U_{(0-14)t+n}] + [U_{(<65)t+n} - U_{(<65)t}],$$

gdzie: $U_{(0-14)t}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na początku badanego okresu,

$U_{(0-14)t+n}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na koniec badanego okresu,

$U_{(<65)t}$ – udział ludności w wieku 65 lat i więcej na początku badanego okresu,

$U_{(<65)t+n}$ – udział ludności w wieku 65 lat i więcej koniec badanego okresu.

Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym starzenie się społeczeństwa jest bardziej dynamiczne. Natomiast ujemna wartość W_{sd} świadczy o odmładzaniu się populacji. W okresie 1988–2002 prawie wszystkie miasta i gminy w Polsce charakteryzowały się postępowaniem procesu starzenia się ludności. Tylko w trzech badanych jednostkach zanotowano ujemne wartości tego wskaźnika: w mieście

Wyśmierzyce w województwie mazowieckim (-2,0), w Czajkowie w województwie wielkopolskim (-1,8) i Brąszewicach w łódzkim (-0,7). Te dwie ostatnie gminy stanowią obszar wiejski i sąsiadują ze sobą. Największą dynamiką starzenia się ludności charakteryzowały się generalnie miasta różnej wielkości, natomiast większość obszarów wiejskich cechowały względnie niskie wartości W_{sd} . Wyjątek stanowiły tu gminy wiejskie województwa podlaskiego, a więc te, które cechowały się najwyższym stopniem zaawansowania starością demograficzną. Były to: Kleszczele (o wartości W_{sd} 26,2), Orla (21,4), Czyże (21,3) i Dubicze Cerkiewne (19,4). Maksymalną wartość W_{sd} zanotowano w mieście Borne Sulinowo (34,7), co było związane z faktem opuszczenia go przez stacjonujące tu wojska radzieckie i zasiedlenia ludnością cywilną. Wśród miast małych największą dynamikę tego zjawiska zaobserwowano w Nowej Sarzynie w woj. podkarpackim (21,1) i Ożarowie w woj. świętokrzyskim (20,1), wśród ośrodków średnich w Zgorzelcu w woj. dolnośląskim (20,8) i Żorach w woj. śląskim (20,1), natomiast wśród miast dużych w Wałbrzychu (20,0) i Tychach (18,7). Jeśli chodzi o największe aglomeracje to według rankingu we Wrocławiu wartość W_{sd} wynosiła 14,2, w Szczecinie – 13,4, Gdańsku – 12,6, Warszawie – 11,6, Krakowie – 11,2, Poznaniu – 10,8 i Łodzi – 10,4. W ujęciu przestrzennym największym postępowaniem procesu starzenia się ludności charakteryzowały się obszary Polski północnej (woj. warmińsko-mazurskie), północno-zachodniej (zachodniopomorskie), południowo-zachodniej (dolnośląskie, opolskie i śląskie) oraz obszary wzdłuż wschodniej granicy państwa. Za wyjątkiem regionu Podlasia były to tereny uważane do tej pory za młodsze demograficznie. Skłania to do wysunięcia przypuszczenia, iż w niedługim czasie różnice pomiędzy ziemiami zachodnimi a środkowo-wschodnimi zniwelują się, a biegunami wzrostu zjawiska starzenia się ludności będą ośrodki miejskie.

TYPOLOGIA STARZENIA SIĘ LUDNOŚCI

Biorąc pod uwagę stan zaawansowania starością demograficzną, jak i dynamikę procesu starzenia się ludności, podjęto próbę dokonania typologii badanego zjawiska dla poszczególnych kategorii jednostek. Przyjęto dwa wskaźniki uwzględniające zarówno udział ludności starszej, jak i ludności w młodym wieku (indeks starości demograficznej I_{sd} oraz wskaźnik starzenia się demograficznego W_{sd}) oraz dodatkowo wskaźnik dynamiki zaludnienia, który, zawierając w sobie cząstkowe wartości ruchu naturalnego i wędrownego, wpływa na poziom i dynamikę starzenia się ludności. Jako metodę zastosowano tablicę znaków (Runge 1992), przyjmując za podstawę podziału odchylenia od średniej arytmetycznej dla cech w macierzy danych, a w przypadku dynamiki zaludnienia odchylenia od zera (tab. 1). Uzyskano w ten sposób osiem typów zagrożenia demograficznego w zakresie struktury wieku. Uporządkowano je od najbardziej

do najmniej korzystnego, przyjmując jako nadrzędny wskaźnik dynamiki starzenia się, gdyż on będzie kształtować poziom badanego zjawiska w przyszłości.

Tabela 1. Typologia obszarów zagrożonych starością demograficzną

Typ	Znaki dla cech		
	Dynamika zaludnienia	W_{sd}	I_{sd}
A	-	+	+
B	+	+	+
C	-	+	-
D	+	+	-
E	-	-	+
F	+	-	+
G	-	-	-
H	+	-	-

Źródło: opracowanie własne.

W przedstawionej typologii najwięcej miast małych i bardzo małych koncentrowało się w typie D (odpowiednio 50,1% oraz 30,6%), o średnim zagrożeniu starością demograficzną (tab. 2). W grupie tej znalazł się także największy odsetek miast średnich (46,7%). Obszary wiejskie z kolei koncentrowały się najbardziej w typie E (28,8%), a więc można powiedzieć o średnio-niskim zagrożeniu starością. Odmiennie kształtował się rozkład miast dużych w niniejszej klasyfikacji. Aż 85% z nich skupiało się w typach A i B, a więc o największym zagro-

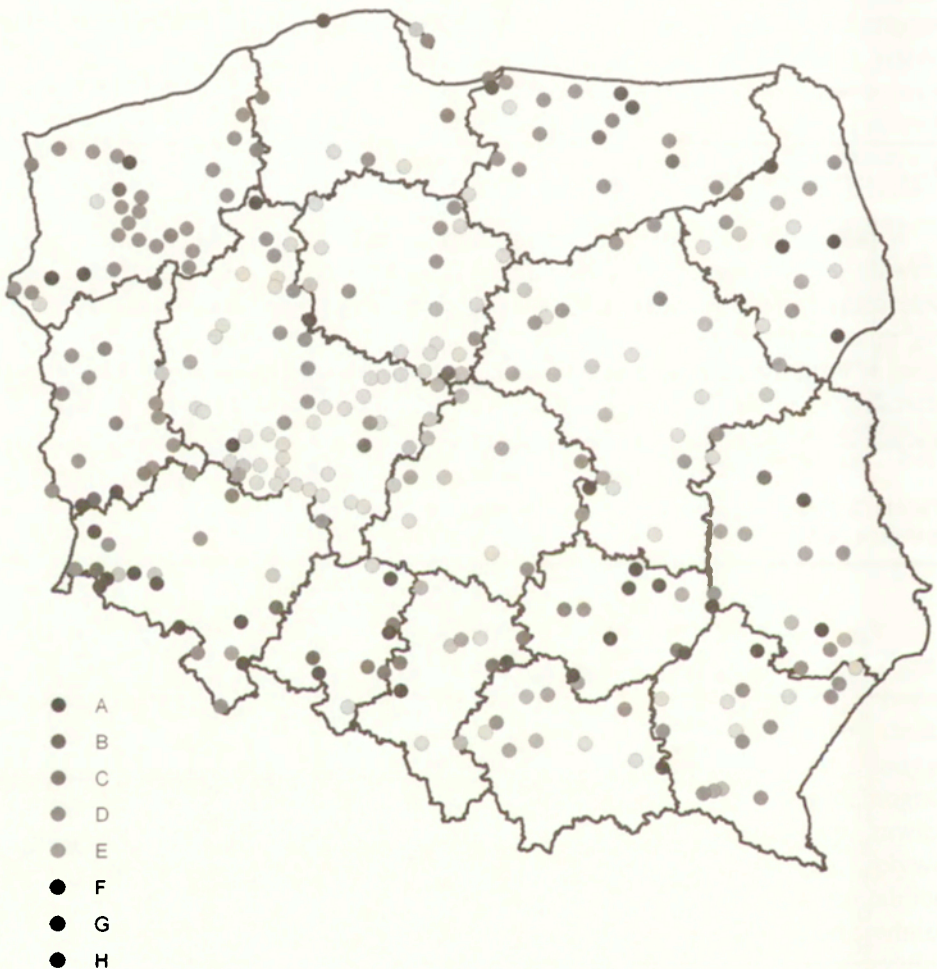
Tabela 2. Rozmieszczenie miast i gmin według kategorii i typów zagrożenia starością demograficzną (w %)

Typ	Kategoria jednostek osadniczych				
	Miasta				wieś
	duże	średnie	male	bardzo male	
A	32,5	22,5	16,1	14,4	11,1
B	52,5	12,1	7,9	4,6	1,4
C	5,0	13,2	9,5	7,0	9,6
D	7,5	46,7	50,1	30,6	9,1
E	2,5	0,0	1,3	6,7	28,8
F	0,0	1,1	4,0	5,3	4,1
G	0,0	0,0	0,8	6,0	10,4
H	0,0	4,4	10,3	25,4	25,5
RAZEM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

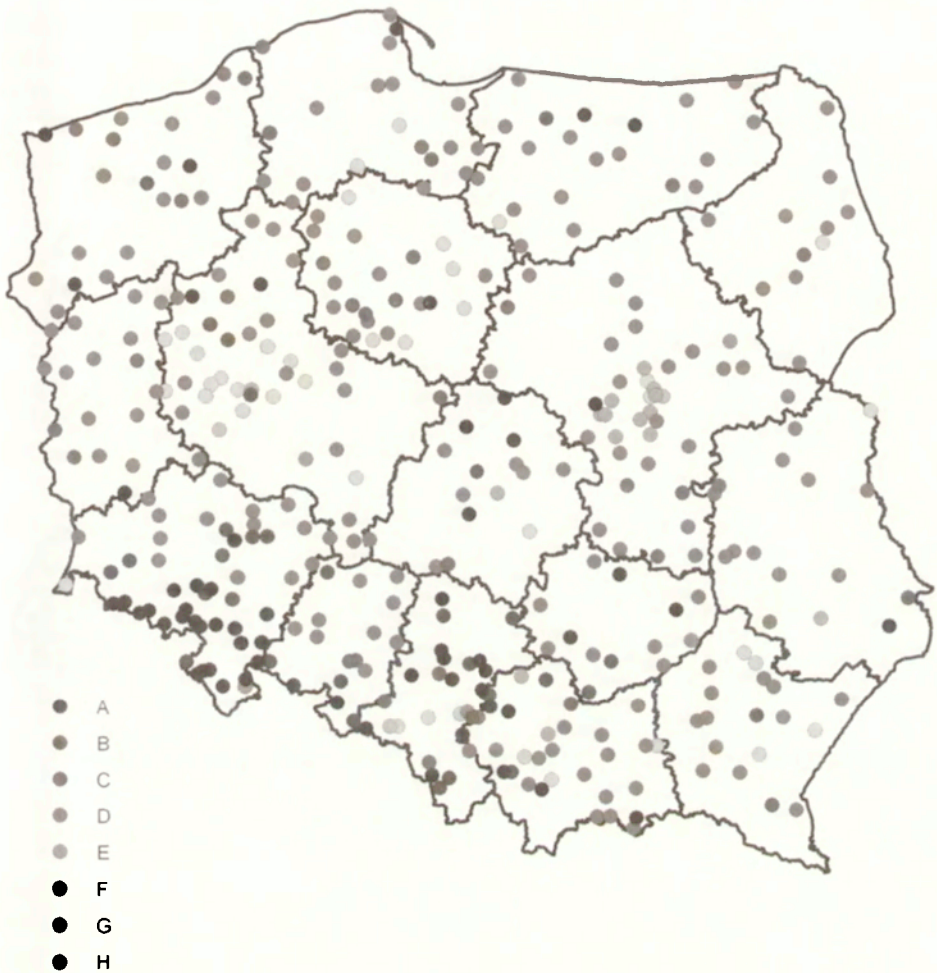
Źródło: opracowanie własne na podstawie tab. 1.

zeniu w zakresie badanego zjawiska. Natomiast ośrodki duże nie wystąpiły w ogóle w typach względnie „młodszych” – F, G i H. Ponadto w tabeli daje się zauważyć dość dużą koncentrację obszarów wiejskich i bardzo małych miast w typie H (1/4 poszczególnych jednostek), o dodatniej dynamice zaludnienia w badanym okresie czasu i wartościach wskaźników starzenia poniżej średniej.

W układzie przestrzennym pomimo zdecydowanej przewagi typu D wśród miast małych i bardzo małych, daje się również zauważyć wysoki stopień zagrożenia starością jednostek tej kategorii w Sudetach i relatywnie niski w województwie wielkopolskim (ryc. 3 i 4). W miastach małych podkreślić należy kon-

Ryc. 3. Typologia starzenia się ludności w miastach bardzo małych; A-H – typy starzenia się
Typology of population's ageing process in very small towns; A-H – types of ageing

Ryc. 4. Typologia starzenia się ludności w miastach małych; A–H – typy starzenia się
Typology of population's ageing process in small towns: A–H – types of ageing

centrację jednostek typu F (o wzroście zaludnienia i wysokim indeksie starości, ale niskiej dynamice starzenia) położonych wokół aglomeracji stołecznej. Wśród obszarów wiejskich natomiast wyraźnie widać podział regionalny na obszary o różnym stopniu zagrożenia (ryc. 5). Typ A zaznacza się głównie w Sudetach, na Opolszczyźnie oraz wzdłuż wschodniej granicy, natomiast typ H w Wielkopolsce, na Kaszubach, w Małopolsce i na Podkarpaciu. Ponadto typ C i D dominuje na Warmii i Mazurach, na Pomorzu Środkowym i Zachodnim oraz w województwie lubuskim, natomiast typ E w Polsce środkowej i wschodniej.

Ryc. 5. Typologia starzenia się ludności na wsi; A–H – typy starzenia się
Typology of population's ageing process in rural areas; A–H – types of ageing

PODSUMOWANIE

Podsumowując należy stwierdzić, że małe miasta i obszary wiejskie charakteryzują się podobnymi tendencjami w zakresie starzenia się ludności, a występujące różnice mają charakter regionalny czy funkcjonalny, a nie zależą one od wielkości ośrodka. Do najbardziej zagrożonych w zakresie struktury wieku ludności zaliczono obszary Sudetów, charakteryzujące się od dłuższego czasu depopulacją, czy obszary peryferyjne, położone wzdłuż wschodniej granicy o dużym ubytku migracyjnym i małej aktywności gospodarczej. Z kolei na tle pozostają

stałych jednostek osadniczych, w małych miastach i obszarach wiejskich zaobserwowano dość duże podobieństwo do miast średnich, natomiast zasadniczą odmienność w stosunku do miast dużych, które charakteryzują się obecnie gwałtownym starzeniem ludności spowodowanym spadkiem migracji i natężeniem urodzeń.

LITERATURA

- Długosz Z. 1997, *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*, Czasopismo Geograficzne, 68 (2), s. 227–232.
- Frątczak E., 2002, *Proces starzenia się ludności Polski*, Studia Demograficzne, 2, 142, s. 3–28.
- Kurek S., 2003, *The spatial distribution of population ageing in Poland in the years 1988–2001*, Bulletin of Geography, 2, UMK, Toruń, s. 65–76.
- Kurek S., 2004, *The population ageing process against vital statistical changes in Polish towns*, Bulletin of Geography, 3, UMK, Toruń, s. 83–96.
- Potrykowska A., 2003, *Przestrzenne zróżnicowanie procesu starzenia się ludności i migracji osób w starszym wieku w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 75, s. 41–59.
- Runge J., 1992, *Wybrane zagadnienia analizy przestrzennej w badaniach geograficznych*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 140.

SUMMARY

The article aimed at the presentation of spatial distribution of population ageing in small towns and rural areas against middle and large towns in new social-economic reality in Poland. An attempt was taken to make a typology of ageing in small towns and rural areas, including population dynamics. The basis of the analysis was intercensal period 1988–2002. Urban areas were divided according to their size into very small (with population less than 5 thous.), small (population between 5 and 20 thous.), middle (population between 20 and 100 thous.) and large (population 100 thous. and over). In 2002 the highest level of ageing was observed in rural areas located in north-eastern part of Poland. Among urban areas relatively high level of ageing was recorded in small towns. The highest dynamics of ageing process occurred in Podlasie region and in towns of different size. Presented typology of population ageing showed that small towns were mainly characterised by middle ageing hazard (type D) similar to middle towns, while rural areas prevailed in type E (with depopulation, low dynamics of ageing and high level of ageing). The distribution of large towns was completely different in this typology, they concentrated in types A and B with the highest ageing hazard.

Roman RUDNICKI
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
roman.rudnicki@wp.pl

WZROST AKTYWNOŚCI AGRARNEJ MIESZKAŃCÓW MIAST JAKO NOWE ZJAWISKO W OKRESIE TRANSFORMACJI GOSPODARKI

INCREASE OF AGRARIAN ACTIVITY OF TOWN AND CITY RESIDENTS AS A NEW PHENOMENON DURING ECONOMIC TRANSFORMATION PERIOD

Zarys treści: Artykuł dotyczy gospodarstw indywidualnych użytkowanych przez mieszkańców miast. Za podstawę analizy przyjęto dane dotyczące zmiany liczby i powierzchni gospodarstw, z uwzględnieniem dwóch klasyfikacji gospodarstw, tj. według siedziby użytkownika oraz według siedziby-położenia gruntów. Tak ukierunkowane badania aktywności agrarnej przeprowadzono w dwóch ujęciach – ogólnopolskim (powiaty grodzkie) i regionalnym (miasta Polski północno-zachodniej). Wykazano tendencję do podniesienia poziomu aktywności agrarnej wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miasta. Zjawisko to uruchomiło zmianę kierunku przemian struktury wielkościowej gospodarstw rolnych w miastach – od charakterystycznej dla okresu gospodarki centralnie planowanej tendencji do rozdrobnienia struktury do, będącego efektem wprowadzenia zasad gospodarki rynkowej, procesu koncentracji ziemi w rolnictwie.

Słowa kluczowe: struktura obszarowa gospodarstw rolnych, miasta, transformacja ustrojowa

WSTĘP

W sferze rolnictwa zmiana ustroju polityczno-ekonomicznego po 1989 r. wiązała się między innymi z liberalizacją rynku ziemi. W latach 90. przejście od scentralizowanego systemu nakazowo-rozdzielczego do systemu rynkowego odbywało się w warunkach zaniechania protekcyjizmu państwowego w rolnictwie. Świadczy o tym nowelizacja kodeksu cywilnego (ustawa z dnia 28 lipca 1990 r.) likwidująca maksymalne normy obszarowe gospodarstw oraz usuwająca wymóg posiadania kwalifikacji rolniczych przez nabywców użytków rolnych (Lichorowicz 1998, Lipińska 1999). Mechanizmy rynkowe determinowały również proces przemian własnościowych w rolnictwie, w tym zwłaszcza

działalność Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z dnia 19 października 1991 r.). Uznano, że sprawą nadrzędną jest prywatyzacja gospodarstw państwowych. Proces ten przeprowadzono w oparciu o przetargi nieograniczone na sprzedaż lub dzierżawę gruntów skarbowych, obejmujące osoby fizyczne i prawne – bez względu na związek z rolnictwem lub miejscem zamieszkania nabywcy gruntów – i przyjmujące jako podstawowe kryterium wielkość oferowanej ceny ziemi lub czynszu dzierżawnego. Tak realizowane transfery ziemi odbywały się w warunkach spadku opłacalności produkcji rolniczej i pogorszenia sytuacji materialnej gospodarstw rolnych (Lewandowski 1996; Bański 2006). Prawne i ekonomiczne determinanty procesu uwolnienia rynku ziemi przyczyniły się z jednej strony do ograniczenia popytu na ziemię przez rolników indywidualnych (bariera ekonomiczna), a z drugiej do wzrostu aktywności w zakresie przejmowania gruntów rolnych osób związanych z bardziej dochodowymi (nierolniczymi) branżami, głównie mieszkańców miast.

Niniejszą analizę przeprowadzono w dwóch ujęciach – ogólnopolskim, dotyczącym ogółu powiatów grodzkich (66 miast) oraz regionalnym, obejmującym 149 miast Polski północno-zachodniej, położonych w obrębie województw kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i zachodniopomorskiego. Jako podstawową kategorię agrarną przyjęto gospodarstwa indywidualne, tj. gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej.

Analizę przeprowadzono na podstawie wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002. Liczbę oraz strukturę obszarową gospodarstw rolnych scharakteryzowano z uwzględnieniem trzech grup obszarowych (do 1 ha, 1–10 ha, powyżej 10 ha UR), wykorzystując dwa ujęcia klasyfikacji gospodarstw, tj.:

- według siedziby użytkownika gospodarstwa rolnego (miejsca zamieszkania – w gospodarstwie domowym może wystąpić tylko jeden użytkownik gospodarstwa indywidualnego, por. *Użytkowanie gruntów...* 2003);
- według siedziby gospodarstwa rolnego – gospodarstwo pokazano w gminie, gdzie znajdowały się budynki gospodarcze i powierzchnia gruntów, a jeżeli nie było zabudowań to w gminie, gdzie znajdowała się największa powierzchnia gruntów (np. jeżeli użytkownik mieszkał w Warszawie, a grunty posiadał w kilku gminach, całość przypisywano tej gminie, gdzie znajdowała się ich największa część).

Fakt, że dane agrarne PSR 2002 zostały opracowane (zagregowane) zarówno według miejsca zamieszkania użytkownika gospodarstwa, jak i miejsca położenia użytkowanych przez niego gruntów, stanowił podstawę analizy aktywności mieszkańców miast w zakresie przejmowania gruntów rolnych. Aktywność tą określono na podstawie dwóch mierników, tj.:

- różnicy między liczbą gospodarstw według siedziby użytkownika gospodarstwa a liczbą gospodarstw według siedziby gospodarstwa rolnego, co pozwo-

liło na analizę specyficznej grupy gospodarstw – będących w użytkowaniu mieszkańców miast i użytkujących grunty położone poza granicami administracyjnymi tych miast;

- relacji (ilorazu) między liczbą i powierzchnią gospodarstw według siedziby użytkownika a według siedziby gospodarstwa, co określono jako wskaźnik lokalizacji gospodarstw; ponadto w przypadku miast Polski północno-zachodniej, w celu analizy porównawczej ze stanem w 2002 r., wykorzystano dane według siedziby użytkownika z lat 1988 i 1996.

Uwzględniając powyższe uwagi aktywność agrarną określono poprzez analizę zmian zarówno liczby i powierzchni gospodarstw w użytkowaniu mieszkańców miast, jak i dystansu między liczbą i powierzchnią gospodarstw rolnych według siedziby użytkownika a według siedziby gospodarstwa.

AKTYWNOŚĆ AGRARNA MIESZKAŃCÓW POWIATÓW GRODZKICH

W systemie podziału administracyjnego kraju funkcjonuje 66 powiatów grodzkich, zamieszkałych przez 13 mln osób i obejmujących 26 miast poniżej 100 tys. mieszkańców (w tym 4 najmniejsze jednostki – Krosno, Skierniewice, Sopot i Świnoujście – o liczbie ludności w przedziale 40–50 tys.), 35 miast o liczbie mieszkańców 100–500 tys. oraz 5 największych aglomeracji w kraju (powyżej 500 tys. osób – Kraków, Łódź, Poznań, Warszawa i Wrocław).

W powiatach grodzkich odnotowano blisko 250 tys. użytkowników gospodarstw rolnych, co średnio stanowi 4,7% ogółu gospodarstw domowych. Odsetek ten, odzwierciedlający skalę agraryzacji społecznej, charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem – od 0,7% w Świętochłowicach do ponad 20% w Tarnobrzegu (20,3%) i Krośnie (24,5%).

Analizowane gospodarstwa charakteryzują się również dużą zmiennością terytorialną pod względem struktury obszarowej według siedziby użytkownika gospodarstwa (tab. 1). Spośród ogólnej liczby gospodarstw przeważający udział (54,1%) stanowią działki rolne do 1 ha UR. Odsetek ten odzwierciedlający stopień rozdrobnienia gospodarstw waha się od poniżej 30% (Biała Podlaska 29,3%, Ostrołęka 24,4%) do ponad 80% (Jaworzno 85,5%, Rybnik 82,3%). Także znaczące udziały w strukturze wielkościowej mają gospodarstwa grupy obszarowej 1–10 ha UR – średnio w kraju 43,0% liczby gospodarstw (od 14,4 w Jaworznie do 69,8% w Ostrołęce). Najmniejszy udział w ogólnej liczbie gospodarstw charakteryzuje grupę obszarową powyżej 10 ha UR (średnio 2,9%). Odsetek ten, ilustrujący proces koncentracji ziemi w rolnictwie, w układzie powiatów grodzkich waha się od zera (Świętochłowice) do powyżej 10% (Elbląg 10,9%, Leszno 10,8%, Olsztyn 11,9%, Suwałki 16,1%).

Odmierna charakterystyka agrarna dotyczy analizy według siedziby gospodarstwa. W obrębie granic administracyjnych powiatów grodzkich zlokalizowano grunty 98 tys. gospodarstw indywidualnych. Wyróżniają się one, w porównaniu do ujęcia według siedziby użytkownika, znacznie większym stopniem rozdrobnienia, tj. z jednej strony większym udziałem w ogólnej liczbie gospodarstw najmniejszych – działek do 1 ha UR (średnio 64,8%; od 29,3% w Ostrołęce do 93,4% w Sosnowcu), a z drugiej niższym udziałem gospodarstw grup obszarowych 1–10 ha (średnio 33,7%; od 6,6% w Sosnowcu do 70,7% w Ostrołęce) oraz powyżej 10 ha (średnio 1,6%; od braku takich gospodarstw w powiatach grodzkich Białystok, Chorzów, Nowy Sącz, Ostrołęka, Przemyśl, Sopot, Sosnowiec, Zabrze do 10–12% w Lesznie, Opolu, Suwałkach).

Tabela 1. Struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych w powiatach grodzkich (według liczby gospodarstw w 2002 r.)

Ogółem gospodarstwa indywidualne	W tym grupy obszarowe ha UR		
	do 1 ha	1–10 ha	powyżej 10 ha
według siedziby użytkownika			
249969	135333	107370	7266
%	54,1	43,0	2,9
według siedziby gospodarstwa			
98036	63495	32998	1543
%	64,8	33,7	1,6
według siedziby użytkownika – według siedziby gospodarstwa (różnica)			
151933	71838	74372	5723
%	47,3	48,9	3,8
według siedziby użytkownika / według siedziby gospodarstwa (iloraz)			
2,55	2,13	3,21	4,71

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych GUS.

Analiza porównawcza ukierunkowana na określenie różnicy między liczbą gospodarstw według siedziby użytkownika oraz według siedziby gospodarstwa pozwoliła na wydzielenie kategorii gospodarstw wyróżniających się z jednej strony użytkownikami zamieszkałymi w powiatach grodzkich, a z drugiej gruntami zlokalizowanymi poza tymi miastami. Ogółem odnotowano blisko 152 tys. takich gospodarstw, najwięcej w Warszawie (18,7 tys.), Krakowie (14,9 tys.) i Lublinie (11,0 tys.). Gospodarstwa te charakteryzują się, w porównaniu do ujęcia według siedziby użytkownika i siedziby gospodarstwa, korzystniejszą strukturą obszarową (tab. 1). Relatywnie mniejsze udziały w ogólnej liczbie gospodarstw odnotowano w grupie działek rolnych do 1 ha UR – średnio 47,3% (od 22–25% w Białej Podlaskiej, Ostrołęce i Włocławku do 70–75% w Bielsku-

Białej, Krakowie, Krośnie, Nowym Sączu, Rybniku, Rzeszowie i Żorach), a wyższe odsetki w grupie gospodarstw 1–10 ha UR – średnio 48,9% (od 24,3% w Białej Podlaskiej do blisko 70% w Ostrołęce) oraz przede wszystkim w grupie gospodarstw największych – powyżej 10 ha UR – średnio 3,8% – od braku tej grupy obszarowej w Jastrzębiu Zdroju, Rudzie Śląskiej i Świętochłowicach do ponad 10% w Lesznie (11,1%), Łomży (10,1%), Olsztynie (12,3%), Suwałkach (19,4%) i Szczecinie (10,1%). Powstanie znaczącej grupy gospodarstw dużych – powyżej 10 ha UR, których grunty położone są poza miejscem zamieszkania ich użytkowników (5,7 tys. gospodarstw w powiatach grodzkich), nie jest, z punktu widzenia rozwoju rolnictwa, zjawiskiem korzystnym i prowadzi do ekstensyfikacji produkcji oraz obniżenia nakładów na prace urządzeniowo-rolne.

Wszystkie powiaty grodzkie w Polsce charakteryzują się większą liczbą gospodarstw według siedziby użytkownika w porównaniu do liczby gospodarstw według siedziby ich gruntów (tab. 1). Relacja powyższych kategorii agrarnych, określająca wskaźnik lokalizacji gospodarstw, wynosi średnio dla miast – powiatów grodzkich 2,55 i waha się od 1,10–1,99 w 22 powiatach (najniższe wartości: Dąbrowa Górnicza – 1,18; Jastrzębie Zdrój – 1,21; Jaworzno – 1,14) do ponad 10,00 w miastach: Białystok (12,42), Olsztyn (10,21) i Sopot (22,43; por. ryc. 1). O specyficznej pozycji miast w strukturze agrarnej świadczy fakt, że w ramach powiatów o wysokim poziomie wskaźnika lokalizacji (powyżej 1,10) znajdują się wszystkie powiaty grodzkie, a powiaty ziemskie reprezentowane są jedynie przez jedną jednostkę – powiat pruszkowski w województwie mazowieckim.

Aktywność mieszkańców miast jest również zróżnicowana pod względem struktury obszarowej gospodarstw (por. tab. 1). Stwierdzono, że wraz z podniesieniem grupy wielkościowej gospodarstw następuje wzrost wskaźnika lokalizacji – od 2,13 dla grupy gospodarstw najmniejszych – działek do 1 ha UR (od 1,10–1,20 w miastach Jaworzno, Dąbrowa Górnicza, Rybnik do 8,00–11,00 w powiatach grodzkich Białystok, Olsztyn, Sopot) do 3,21 dla gospodarstw w grupie 1–10 ha UR (od 1,17 w Jastrzębiu Zdrój do 44,25 w Sopocie), a nawet 4,71 w przypadku gospodarstw największych – powyżej 10 ha UR (od 0,83 w Jastrzębiu Zdrój do ponad 10,00 w miastach: Chełm, Kielce, Olsztyn, Siedlce, Szczecin, Warszawa, Włocławek, Zamość i Zielona Góra).

Zróżnicowanie przestrzenne wskaźnika lokalizacji gospodarstw w powiatach grodzkich jest przede wszystkim efektem oddziaływania potencjału demograficznego i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego miast. Potwierdza to odnotowana tendencja do podniesienia wartości analizowanego wskaźnika wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miasta – od 1,86 dla powiatów grodzkich do 100 tys. mieszkańców do 2,56 w miastach 100–500 tys., a nawet 3,71 w największych – powyżej 500 tys. ośrodkach miejskich (od 2,69 w Łodzi do 6,55 w Warszawie). Ponadto wielkość analizowanego wskaźnika wyznacza szereg

Ryc. 1. Liczba ludności (B) i wskaźnik lokalizacji gospodarstw w użytkowaniu mieszkańców miast – powiatów grodzkich (A) – według liczby gospodarstw, 2002

ródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych GUS.

Number of people (B) and the indicator of localization of farms owned by city residents – city districts (A) – according to the number of farms, 2002

czynników lokalnych. Na przykład rekordowo wysoki poziom odnotowany w przypadku Sopotu jest również wynikiem specyficznego układu przestrzennego miasta, związanego z bezpośrednim sąsiedztwem Gdańska i Gdyni (jedynie 14 ha według siedziby gospodarstwa). Wysoki poziom wskaźnika w miastach Polski północnej (Olsztyna, Słupska, Szczecina) wskazuje, że podniesieniu aktywności agrarnej sprzyjają także duże zasoby prywatyzowanych gruntów gospodarstw państwowych w sąsiedztwie ośrodka miejskiego. Z kolei relatywnie wyższe, w odniesieniu do potencjału demograficznego i ekonomicznego, wartości wskaźnika charakteryzują miasta na obszarach depopulacyjnych Polski wschodniej (powyżej 3,00 – np. Biała Podlaska, Chełm, Łomża, Zamość). Wskazuje to, że na tym terenie odpływ migracyjny z gospodarstw rolnych do miast odbywał się w warunkach zachowania prawa do użytkowania gruntów rolnych.

AKTYWNOŚĆ AGRARNA MIESZKAŃCÓW MIAST POLSKI PÓŁNOCNO-ZACHODNIEJ

Szczególnie aktywną pozycję miast w procesie przemian agrarnych potwierdza analiza zmian liczby i powierzchni indywidualnych gospodarstw rolnych

według siedziby użytkownika w latach 1988, 1996 i 2002 w 149 miastach województw kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i zachodniopomorskiego, charakteryzujących się silnym zróżnicowaniem pod względem liczby mieszkańców – od 1,2 tys. w Nowym Warpnie do 461,3 tys. osób w Gdańsku (nie uwzględniono 6 ośrodków, które uzyskały prawa miejskie po 1990 r., tj. Piotrków Kujawski i Skępe w woj. kujawsko-pomorskim, Czarna Woda i Żukowo w woj. pomorskim oraz Borne Sulino i Golczewo w woj. zachodniopomorskim).

W badanych miastach (w tym 13 powiatów grodzkich) odnotowano ponad 3-krotny wzrost gruntów w użytkowaniu gospodarstw indywidualnych (tab. 2) – od 99,7 tys. ha w 1988 r. (dane szacunkowe na podstawie wyników NSP 1988) do 224,2 tys. ha w 1996 r. (NSR 1996) oraz 313,6 tys. ha w 2002 r. (PSR 2002).

Tabela 2. Koncentracja ziemi w indywidualnych gospodarstwach rolnych miast Polski północno-zachodniej (gospodarstwa według siedziby użytkownika w latach 1988, 1996 i 2002)

Miasta	Ogółem		W tym pow. 15 ha UR				
	L*	P*	średnia	L*	%	P*	%
1988							
do 10 tys.	5886	31274	5,3	359	6,1	8693	27,8
10–100 tys.	9010	45877	5,1	484	5,4	12145	26,5
pow. 100 tys.	5577	22518	4	109	2	2503	11,1
razem miasta	20473	99669	4,9	952	4,7	23341	23,4
1996							
do 10 tys.	4900	59502	12,1	609	12,4	39958	67,2
10–100 tys.	9665	108260	11,2	991	10,3	68803	63,6
pow. 100 tys.	7292	56446	7,7	310	4,3	28570	50,6
razem miasta	21857	224208	10,3	1910	8,7	137331	61,3
2002							
do 10 tys.	5260	68013	12,9	748	14,2	47630	70
10–100 tys.	13123	141300	10,8	1305	9,9	87774	62,1
pow. 100 tys.	11494	104300	9,1	780	6,8	62316	59,7
razem miasta	29877	313613	10,5	2833	9,5	197720	63
1988–2002 (1988 = 100 pkt.)							
do 10 tys.	89	217	243	208	233	548	252
10–100 tys.	146	308	211	270	183	723	234
pow. 100 tys.	206	463	227	716	340	2490	538
razem miasta	146	315	214	298	202	847	269

L* – liczba gospodarstw

P* – powierzchnia gospodarstw w ha

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników spisów rolnych z lat 1988, 1996 i 2002.

Określone według stanu w 2002 r. wskaźniki redystrybucji gruntów (areal w 1988 r. = 100 pkt.) charakteryzują się dużym zróżnicowaniem. Spadek areалу według siedziby użytkownika wystąpił jedynie w 15 miastach (10,1% miast Polski północno-zachodniej) – najniższą wartość odnotowano w 2 miastach województwa kujawsko-pomorskiego: Solcu Kujawskim – 76 pkt. (1988 r. – 844 ha, 2002 r. – 735 ha) i Brześciu Kujawskim – 74 pkt. (1988 r. – 508 ha, 2002 r. – 378 ha). W pozostałych miastach odnotowano podniesienie powierzchni gospodarstw indywidualnych, osiągające w przypadku 10 miast rekordowy – ponad 10-krotny wzrost areálu (Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Nowogard, Płoty, Połczyn, Słupsk, Sopot, Sztum, Tczew, Wolin; maksymalny poziom wskaźnika odnotowano w przypadku Kamienia Pomorski – 1691 pkt., tj. od 218 ha w 1988 r. do 3803 ha w 2002; spis w 1996 w wykazał jeszcze większą powierzchnię – 4015 ha).

Znaczne dysproporcje między tempem przyrostu powierzchni gruntów (315% stanu w 1988 r.) a tempem przyrostu liczby gospodarstw (146% stanu w 1988 r.) wskazują na zachodzący proces koncentracji ziemi w gospodarstwach rolnych użytkowanych przez mieszkańców miast. Jest to nowe zjawisko agrarne okresu transformacji ustrojowej w Polsce. Do 1990 r. wpływ procesu urbanizacji na strukturę przestrzenną rolnictwa wiązał się – w sferze struktury agrarnej – przede wszystkim z rozdrobnieniem gospodarstw (por. Falkowski 1981).

Uruchomienie, w wyniku uwolnienia rynku ziemi, mechanizmów koncentracji ziemi potwierdza odnotowany ponad dwukrotny wzrost przeciętnej wielkości gospodarstw, których użytkownicy są mieszkańcami miast – od 4,9 ha w 1988 r. do 10,5 ha w 2002 r. (por. tab. 2). Proces ten charakteryzował się silnym zróżnicowaniem przestrzennym. Wskazuje na to fakt, że w 2002 r. dla miast Polski północno-zachodniej średni areal gospodarstw indywidualnych wahał się od 4–5 ha (Aleksandrów Kujawski, Brodnica, Grudziądz, Kartuzy, Kowalewo Pomorskie, Police) do 30–40 ha (Czaplinek, Kamień Pomorski, Łasin, Pełczyce), a nawet do ponad 40 ha w miastach Dzierżgoń (41,1 ha) i Wolin (44,7 ha).

Zachodzący proces koncentracji ziemi potwierdza również podniesienie udziału gospodarstw największych – grupy obszarowej powyżej 15 ha – w ogólnej liczbie (od 4,7% w 1988 r. do 9,5% w 2002 r.) oraz w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych (od 23,4% w 1988 r. do 63,0% w 2002 r.; por. tab. 2). Spadek liczby gospodarstw powyżej 15 ha odnotowano jedynie w przypadku 9 miast (Dobrzany, Górzno, Ińsko, Kalisz Pomorski, Kowalewo, Koronowo, Łeba, Wąbrzeźno, Władysławowo). Z kolei największe – ponad 10-krotne – przyrosty liczby analizowanej grupy gospodarstw stwierdzono w przypadku Kamienia Pomorskiego, Kołobrzegu, Malborka, Pruszczu Gdańskiego i Szczecina. Analizowany proces agrarny przyczynił się do występowania miast o rekordowo wysokich udziałach gospodarstw powyżej 15 ha – zarówno w ogó-

Inej liczbie (np. 42–44% w Pełczycach i Dzierzgoniu), jak i w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych (np. 90–94% w Czaplunku, Dzierzgoniu i Kamieniu Pomorskim).

Analizę agrarną miast przeprowadzono również z uwzględnieniem podziału na klasy wielkości miast (por. tab. 2). Tak ukierunkowana agregacja wskaźników redystrybucji wykazała tendencję do podniesienia tempa wzrostu liczby i powierzchni indywidualnych gospodarstw wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miast – od niewielkiego spadku liczby (89% stanu w 1988 r.) i ponad dwukrotnego wzrostu powierzchni (217%) w miastach małych o liczbie mieszkańców nie przekraczającej 10 tys. osób do wyraźnego wzrostu liczby (206%) i powierzchni (463%) gospodarstw indywidualnych w ośrodkach największych – powyżej 100 tys. mieszkańców. Pomimo że największy przyrost średniej wielkości gospodarstwa wystąpił w przypadku miast małych (243% stanu w 1988 r.), tempo procesu koncentracji ziemi uzależnione jest również od wielkości ośrodka miejskiego. Świadczą o tym istotne (dwukrotne) dysproporcje występujące między przyrostem udziału gospodarstw powyżej 15 ha w przypadku miast małych (252 pkt.) i dużych (538 pkt.).

Wpływ wielkości miasta na tempo i kierunek przemian agrarnych potwierdza analiza porównawcza przeprowadzona między liczbą i powierzchnią gospodarstw rolnych według siedziby użytkownika gospodarstwa oraz według położenia jego gruntów (por. tab. 3).

Według danych Powszechnego Spisu Rolnego 2002 w granicach administracyjnych 149 miast Polski północno-zachodniej odnotowano siedziby 25,3 tys. gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 91,6 tys. ha (średnia wielkość gospodarstwa 3,6 ha). Struktura obszarowa analizowanej grupy gospodarstw charakteryzowała się z jednej strony przeważającym udziałem w ogólnej liczbie gospodarstw jednostek najmniejszych – do 1 ha UR (55,0% liczby, 6,6% powierzchni), a z drugiej wysokim udziałem w ogólnej powierzchni gospodarstw jednostek największych – powyżej 10 ha (55,7% powierzchni, 6,2% liczby). W układzie przyjętych grup wielkościowych miast proces koncentracji ziemi najslabiej zaznaczył się w miastach dużych powyżej 100 tys. mieszkańców, charakteryzujących się niską średnią wielkością gospodarstw – średnio 2,8 ha (por. miasta małe do 10 tys. osób – 3,8 ha) oraz niskimi udziałami gospodarstw dużych powyżej 10 ha w ogólnej liczbie – 4,0% (por. miasta małe 6,9%) i w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych – 39,0% (por. miasta małe 60,6%).

Odmierna charakterystyka agrarna dotyczy analizy według siedziby użytkownika gospodarstwa. W obrębie granic administracyjnych miast Polski północno-zachodniej zamieszkuje 51,5 tys. użytkowników gospodarstw indywidualnych dysponujących areałem 325,9 tys. ha. Gospodarstwa te wyróżniają się, w porównaniu do ujęcia według siedziby gospodarstwa, znacznie większym stopniem koncentracji ziemi, tj. z jednej strony większym udziałem w ogólnej licz-

bie gospodarstw najmniejszych – działek do 1 ha UR (średnio 42,1,8%) a z drugiej wyższymi udziałami gospodarstw grup obszarowych 1–10 ha (średnio 48,9%) oraz powyżej 10 ha (średnio 9,0%). Proces ten najsilniej zaznaczył się w miastach małych – do 10 tys. mieszkańców, charakteryzujących się wyższymi (w porównaniu do miast dużych – powyżej 100 tys. mieszkańców) wartościami następujących cech: średniej wielkości gospodarstwa – 7,1 ha (miasta duże 5,7 ha), udziału gospodarstw powyżej 10 ha w ogólnej liczbie – 11,5% (miasta duże 6,6%) i powierzchni gospodarstw indywidualnych – 76,1% (miasta duże 63,3%).

Dysproporcje występujące między gospodarstwami według siedziby użytkownika a według siedziby gospodarstwa są efektem wykształcenia się specyficznej kategorii gospodarstw wyróżniającej się z jednej strony użytkownikami zamieszkałymi w miastach, a z drugiej gruntami zlokalizowanymi poza ich granicami administracyjnymi. Ogółem odnotowano blisko 26,2 tys. takich gospodarstw, najwięcej w aglomeracjach: Szczecin (3,1 tys.), Bydgoszcz (1,9 tys.) i Gdańsk (1,8 tys.). Gospodarstwa te charakteryzują się, w porównaniu do ujęcia według siedziby użytkownika i według siedziby gospodarstwa, korzystniejszą strukturą obszarową, zwłaszcza w odniesieniu do miast małych – do 10 tys. mieszkańców (por. tab. 3). Świadczą o tym wyższe parametry agrarne wyznaczające proces koncentracji ziemi, tj. przeciętna wielkość gospodarstwa – 8,9 ha (w tym miasta małe 18,6 ha; miasta duże powyżej 100 tys. mieszkańców – 7,0 ha) oraz udział gospodarstw powyżej 10 ha w ogólnej liczbie – 11,7% (w tym miasta małe – 27,2%, a miasta duże – 7,8%) i powierzchni gospodarstw indywidualnych – 74,1% (w tym miasta małe – 86,7%, a miasta duże – 67,7%).

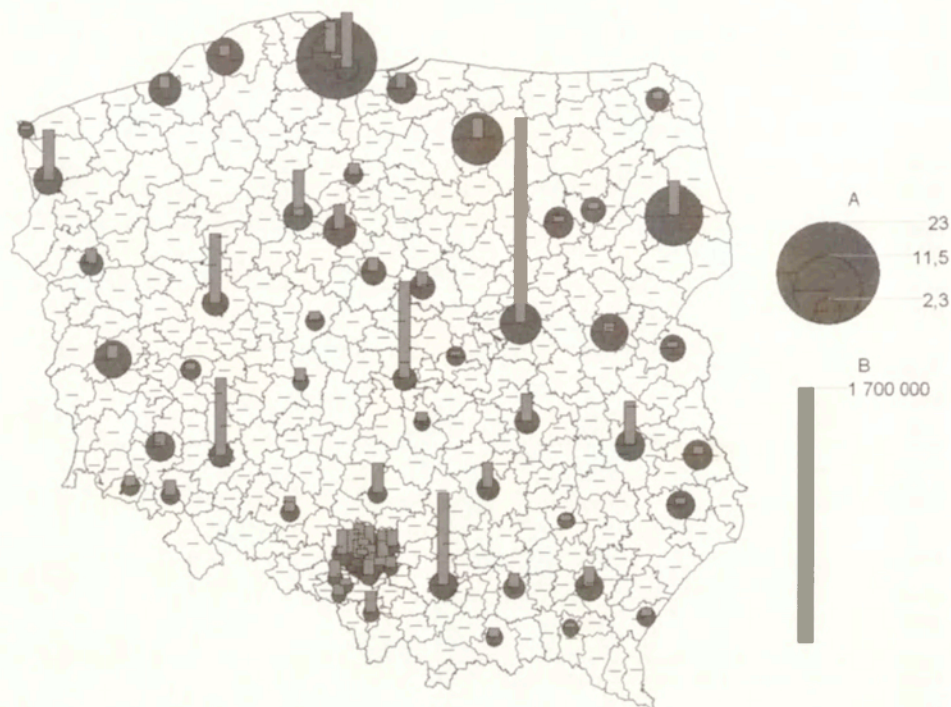
Jako podstawę analizy aktywności agrarnej mieszkańców miast przyjęto relację zachodzącą między liczbą i powierzchnią gospodarstw według siedziby użytkownika oraz według siedziby ich gruntów. Tak określony wskaźnik, obliczony dla powierzchni gospodarstw, wynosi średnio dla miast Polski północno-zachodniej 3,56 (2,03 w odniesieniu do liczby gospodarstw; por. tab. 3). Jego wartość jest zależna od wielkości miasta oraz struktury obszarowej gospodarstw. Wskazują na to istotne dysproporcje wskaźnika lokalizacji gospodarstw występujące między miastami małymi – poniżej 10 tys. mieszkańców (wg liczby – 1,3; wg powierzchni – 2,4) a dużymi – powyżej 100 tys. mieszkańców (wg liczby – 3,2; wg powierzchni – 6,4) oraz w odniesieniu do grup wielkościowych gospodarstw – zwłaszcza między gospodarstwami najmniejszymi – do 1 ha (wg liczby – 1,56; wg powierzchni – 1,82) a dużymi – powyżej 10 ha (wg liczby – 2,96; wg powierzchni – 4,40). Przeprowadzona analiza wykazała silne zróżnicowanie analizowanego wskaźnika – od wartości najmniejszych charakteryzujących grupę gospodarstw – działek do 1 ha w miastach małych do 10 tys. (wg liczby – 1,1; wg powierzchni – 1,2) do wartości największych dotyczących gospodarstw powyżej 10 ha w miastach dużych – powyżej 100 tys. mieszkańców (wg liczby gospodarstw – 5,4; wg powierzchni gospodarstw – 10,4).

Tabela 3. Struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych w miastach Polski północno-zachodniej w 2002 r.

Wyszczególnienie		Ogółem gospodarstwa indywidualne		W tym:					
				do 1 ha		1–10 ha		powyżej 10 ha	
		L	P	L	P	L	P	L	P
według siedziby użytkownika									
Miasta – razem	%	51525	325,9	21679	11,1	25209	90,2	4637	224,6
		100	100	42,1	3,4	48,9	27,7	9,0	68,9
w tym:									
do 10 tys. mieszk.	%	10001	71,4	4772	2,2	4080	14,9	1149	54,4
		100	100	47,7	3,1	40,8	20,9	11,5	76,1
10–100 tys. mieszk.	%	22404	145,8	9281	4,5	10902	39,8	2221	101,5
		100	100	41,4	3,1	48,7	27,3	9,9	69,6
pow. 100 tys. mieszk.	%	19120	108,7	7626	4,4	10227	35,5	1267	68,8
		100	100	39,9	4,0	53,5	32,7	6,6	63,3
według siedziby gospodarstwa									
Miasta – razem	%	25326	91,6	13925	6,1	9835	34,5	1566	51,0
		100	100	55,0	6,6	38,8	37,7	6,2	55,7
w tym:									
do 10 tys. mieszk.	%	7732	29,2	4420	1,9	2779	9,6	533	17,7
		100	100	57,2	6,5	35,9	32,9	6,9	60,6
10–100 tys. mieszk.	%	11646	45,5	6246	2,7	4602	16,1	798	26,7
		100	100	53,6	5,9	39,5	35,4	6,9	58,7
pow. 100 tys. mieszk.	%	5948	16,9	3259	1,5	2454	8,8	235	6,6
		100	100	54,8	8,9	41,2	52,1	4,0	39,0
według siedziby użytkownika / według siedziby gospodarstwa (iloraz)									
Miasta – razem		2,03	3,56	1,56	1,82	2,56	2,61	2,96	4,40
w tym:									
do 10 tys. mieszk.		1,3	2,4	1,1	1,2	1,5	1,6	2,2	3,1
10–100 tys. mieszk.		1,9	3,2	1,5	1,7	2,4	2,5	2,8	3,8
pow. 100 tys. mieszk.		3,2	6,4	2,3	2,9	4,2	4,0	5,4	10,4
według siedziby użytkownika – według siedziby gospodarstwa (różnica)									
Miasta – razem	%	26199	234,3	7754	5,0	15374	55,7	3071	173,6
		100	100	29,6	2,1	58,7	23,8	11,7	74,1
w tym:									
do 10 tys. mieszk.	%	2269	42,2	352	0,3	1301	5,3	616	36,6
		100	100	15,5	0,7	57,3	12,6	27,2	86,7
10–100 tys. mieszk.	%	10758	100,3	3035	1,8	6300	23,7	1423	74,8
		100	100	28,2	1,8	58,6	23,6	13,2	74,6
pow. 100 tys. mieszk.	%	13172	91,8	4367	2,9	7773	26,7	1032	62,2
		100	100	33,2	3,2	59,0	29,1	7,8	67,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych w Bydgoszczy, Gdańsku i Szczecinie.

Oddziaływanie powyższych determinant potwierdza analiza zróżnicowania przestrzennego wskaźnika lokalizacji gospodarstw w miastach Polski północno-zachodniej – od 0,64 w Barwicach do 93,30 w Sopocie (według powierzchni gospodarstw – por. ryc. 2).

Ryc. 2. Liczba ludności (B) i wskaźnik lokalizacji gospodarstw w użytkowaniu mieszkańców miast Polski północno-zachodniej (A) – wg powierzchni gospodarstw, 2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych w Bydgoszczy, Gdańsku i Szczecinie.

Number of people (B) and the indicator of localization of farms owned by city residents in the north western Poland (A) – according to the size of farms, 2002

Spośród ogółu miast Polski północno-zachodniej jedynie 8 ośrodków (5,4% ogółu miast) charakteryzuje się mniejszą powierzchnią gospodarstw według siedziby użytkownika w porównaniu do powierzchni gospodarstw według siedziby ich gruntów (wartość wskaźnika poniżej 1,00). Są to, oprócz średniej wielkości Szczecinka w woj. zachodniopomorskim, miasta małe – do 10 tys. mieszkańców, tj. Barwice i Nowe Warpno w woj. zachodniopomorskim, Skórcz w woj. pomorskim oraz Brześć Kujawski, Gniewkowo, Górzno i Kcynia w woj. kujawsko-pomorskim. Z kolei wysoka aktywność agrarna charakteryzuje przede wszystkim mieszkańców dużych miast – powyżej 100 tys. mieszkańców, gdzie

– oprócz Grudziądza (2,10) i Gdańska (4,44) obliczone wskaźniki lokalizacji przekraczały poziom 6,00, tj.: Włocławek (6,06), Bydgoszcz (6,21), Koszalin (6,89), Szczecin (8,97), Gdynia (9,98) oraz Toruń (10,76). Jednakże oprócz potencjału społeczno-ekonomicznego, aktywność agrarna mieszkańców miast związana jest także z oddziaływaniem szeregu czynników lokalnych (np. wielkość zasobu prywatyzowanych gruntów skarbowych – por.: Biczkowski, Kluba, Rudnicki 2003). Świadczą o tym najwyższe wskaźniki lokalizacji (10 miast o wskaźniku powyżej 10,00), które odnotowano zarówno w pojedynczych miastach małych – do 10 tys. mieszkańców (Dzierżoń w woj. pomorskim i Człopa, Kamień Pomorski, Wolin w woj. zachodniopomorskim), średnich – od 10 do 100 tys. mieszkańców (Kwidzyn, Malbork, Tczew, Sopot w woj. pomorskim i Nowogard w woj. zachodniopomorskim) oraz dużych – powyżej 100 tys. mieszkańców (Toruń w woj. kujawsko-pomorskim).

ZAKOŃCZENIE

W okresie transformacji gospodarki nastąpił wzrost liczby oraz przede wszystkim powierzchni gospodarstw indywidualnych użytkowanych przez mieszkańców miast. Jest to efektem oddziaływania szeregu czynników, głównie ekonomicznych, związanych z przejściem gruntów rolnych z powodu możliwości skorzystania ze świadczeń KRUS oraz z traktowaniem zakupu ziemi jako lokaty kapitału, dającej również możliwość uzyskania dopłat bezpośrednich i wsparcia finansowego z tytułu udziału w dotowanych programach UE.

Odnotowano również zmianę kierunku przemian struktury wielkościowej gospodarstw rolnych w miastach – od charakterystycznej dla okresu gospodarki centralnie planowanej tendencji do rozdrobnienia struktury (spadek średniej wielkości gospodarstwa, wzrost najmniejszych grup obszarowych) do, będącego efektem wprowadzenia zasad gospodarki rynkowej do obrotu gruntami rolnymi, uruchomienia mechanizmów koncentracji ziemi w rolnictwie (wzrost przeciętnej wielkości gospodarstwa, podniesienie udziału największych obszarowo grup obszarowych – szczególnie wyraźnie w miastach małych do 10 tys. mieszkańców). Zjawisko to jest wynikiem wzrostu aktywności mieszkańców miast w zakresie przejmowania użytków rolnych – uwidacznia się poprzez wyższą liczbę i powierzchnię gospodarstw rolnych według siedziby użytkownika – mieszkańca miasta w porównaniu do ujęcia według położenia gruntów gospodarstwa. Dysproporcja ta, określona jako wskaźnik lokalizacji gospodarstw, zaznacza się zarówno w przypadku analizy ogólnokrajowej (obejmuje wszystkie powiaty grodzkie), jak i regionalnej (cechuje zdecydowaną większość – blisko 95% – miast północno-zachodniej Polski).

Poziom aktywności agrarnej mieszkańców miast jest zależny od struktury obszarowej gospodarstw (wraz z podniesieniem grupy wielkościowej gospo-

darstw następuje wzrost wskaźnika lokalizacji gospodarstw), a jego zróżnicowanie przestrzenne jest przede wszystkim efektem oddziaływania potencjału demograficznego miasta (odnotowano tendencję do podniesienia wartości wskaźnika lokalizacji wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miasta). Wpływ wielkości miasta na dynamikę procesów agrarnych potwierdza również stwierdzona dla miast Polski północno-zachodniej w latach 1988–2002 tendencja do podniesienia tempa wzrostu liczby i powierzchni indywidualnych gospodarstw wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miast.

Wzrost liczby mieszkańców miast – użytkowników gospodarstw rolnych stanowi z jednej strony jedną z determinant procesu urbanizacji wsi, a z drugiej określa poziom rozwoju społeczno-gospodarczego miast. Wskazują na to wyniki rankingu potencjału rozwojowego miast polskich, którego liderem w 2003 r. zostało miasto Sopot, wyróżniające się również rekordowo wysokim poziomem wskaźnika lokalizacji gospodarstw (por. strona Centrum Badań Regionalnych – www.cbr.org.pl).

LITERATURA

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Biczkowski M., Kluba M., Rudnicki R., 2003, *Przejęcie gruntów skarbowych przez kontrahentów miejskich jako nowy czynnik przemian agrarnych w województwie kujawsko-pomorskim*, [w:] J. Bański (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość wsi polskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, s. 123-136.
- Falkowski J., 1981, *Wpływ urbanizacji i uprzemysłowienia na przemiany w strukturze przestrzennej rolnictwa (na przykładzie aglomeracji dolnej Wisły)*, Rozprawy UMK, Toruń.
- Lewandowski J., 1996, *Polityka rolna w polskiej gospodarce rynkowej*, Wieś i Rolnictwo, 1.
- Lichorowicz A., 1998, *Ewolucja ograniczeń podziału gospodarstwa rolnego w ustawodawstwie polskim*, [w:] B. Głębocki (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, UAM, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Lipińska I., 1999, *Cywilnoprawne determinanty zmian struktury agrarnej w Polsce*, [w:] S. Paszkowski (red.), *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, 308, Rolnictwo 53, 1, Poznań.
- Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań*, Powszechny Spis Rolny, 2003, GUS, Warszawa.

SUMMARY

The article concerns an analysis of agrarian activity of town and city residents, understood as an increase of the number and size of individual farms and increase of the distance between the place of the farm owners' residence and the location of their land. The research was conducted in 2 depictions – country-wide, concerning city districts (66 cities) and regional, including 149 towns of north western Poland. A tendency for an increase of the level of agrarian activity in correspondence to the increase of the number of city residents was demonstrated. This phenomenon started a change towards the transformation of the size structure of the farms in the cities – from a break-up structure, characteristic for the central planning period, to the process of land concentration in agriculture being the effect of introduction of the market economy rules.

CZEŚĆ III

MAŁE MIASTA W UKŁADACH REGIONALNYCH

Jan FALKOWSKI
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
alk@geo.uni.torun.pl

ROZWÓJ I FUNKCJONOWANIE MAŁYCH MIAST W WARUNKACH GOSPODARKI RYNKOWEJ (NA PRZYKŁADZIE LIDZBARKA, LUBAWY I NOWEGO MIASTA LUBAWSKIEGO)

DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS WITHIN MARKET ECONOMY CONDITIONS (EXEMPLIFIED BY LIDZBARK, LUBAWA AND NOWE MIASTO LUBAWSKIE)

Zarys treści: W artykule przedstawiono podstawowe uwarunkowania gospodarki rynkowej. Na tym tle zostały określone główne funkcje miast ziemi lubawskiej, bezpośrednio lub pośrednio związane z zapleczem gospodarczym, zwłaszcza rolniczym i leśnym. Zwrócono uwagę na rynek zasobów, pracy, usług, finansów oraz czynników zewnętrznych. Wyróżniono siedem zasadniczych funkcji miastotwórczych: administracyjną, przemysłową, komunikacyjną, usługowo-handlową, edukacyjną, kulturalną i turystyczną. W końcowej części artykułu przedstawiono atrakcyjność inwestycyjną Lubawy, Nowego Miasta Lubawskiego i Lidzbarka.

Słowa kluczowe: gospodarka rynkowa, funkcje miastotwórcze, atrakcyjność inwestycyjna

UWARUNKOWANIA GOSPODARKI RYNKOWEJ

Gospodarka rynkowa jest jednym z głównych typów gospodarek, w którym dominującym regulatorem procesów gospodarczych jest rynek. W języku potocznym, mającym tu zastosowanie, oznacza gospodarkę kapitalistyczną, niezależnie od stadium jej rozwoju. Zatem w warunkach Polski, a także obszaru, który będzie tu analizowany (ziemi lubawskiej), jest to zaledwie kilkanaście lat warunków, które sprzyjają rozwojowi gospodarki rynkowej, są raczej początkiem jej kształtowania niż w pełni ukształtowanym modelem. Za kilka bądź kilkanaście następnych lat będzie można określić, na ile rynek jest koordynatorem lub regulatorem procesów społeczno-gospodarczych. Rozwój poszczególnych jednostek samorządowych, w tym zwłaszcza miast, w gospodarce w pełni rynko-

wej powinien cechować się: 1 – racjonalnością wykorzystania zasobów; 2 – swobodą prowadzenia działalności gospodarczej; 3 – pełnym transferem praw własności, z dominacją prywatnej własności czynników wytwórczych; 4 – efektywnym systemem motywacyjnym; 5 – dużą innowacyjnością we wszystkich sferach: społecznej, ekonomicznej i środowiskowej; 6 – dyscypliną finansową podmiotów, zawartą w cenach, płacach i stopach procentowych oraz 7 – stałą tendencją do samoczynnego ustalania się równowagi rynkowej, polegającej na dostosowaniu się podaży i popytu. Na obecnym etapie rozwoju gospodarki rynkowej niektóre z wymienionych czynników cechują się pełniejszym rozwojem, inne są na etapie stadium początkowego lub wręcz w fazie ledwie zasygnalizowanej. Gospodarka rynkowa jest bowiem procesem, który w dziś rozwiniętych krajach kapitalistycznych jak np. USA, Europa Zachodnia, trwał kilkadziesiąt lub nawet kilkaset lat (Kamerschen i in. 1991).

Na obecnym etapie rozwoju społeczno-ekonomicznego stwierdza się w wielu regionach Polski połączenie swobody prowadzenia działalności gospodarczej przez sektor prywatny z równoczesnym wsparciem państwa w obszarze rozbudowy infrastruktury (społecznej i technicznej), rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności, walki z bezrobociem itp. Podobnie ten proces dostosowywania rozwoju ekonomicznego do wymagań gospodarki rynkowej wspieranej przez państwo przebiega w miastach ziemi lubawskiej.

LOKALIZACJA MIAST W ZIEMI LUBAWSKIEJ

Do szczegółowej analizy rozwoju i funkcjonowania małych miast w warunkach gospodarki rynkowej przyjęto obszar ziemi lubawskiej, a więc obszar położony w południowo-zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego (J. Dworak, M. Dworak 2001). Jest to obszar, w którym elementy dominującego żywiołu polskiego ścierały się ze starożytnymi Prusami przed około ośmioma wiekami, potem z Krzyżakami od 1226 r. do 1466 r. (pokoju toruńskiego), od końca XVIII w. do 1920 r. z pruskim zaborcą, wreszcie z niemieckim okupantem w czasie II wojny światowej. Nawet po II wojnie światowej rozbijano ten etniczny monolit między różne jednostki administracyjne, dając różnym częściom tego terytorium przynależność do woj. bydgoskiego, olsztyńskiego i warszawskiego. W latach 1973–1999 omawiany obszar należał do woj. ciechanowskiego, olsztyńskiego i toruńskiego. Dopiero od 7 lat nastąpiła stabilizacja administracyjna na szczeblu wojewódzkim, ale w układzie powiatowym obszar ziemi lubawskiej przynależy w części lub całości do trzech powiatów: nowomiejskiego, iławskiego i działdowskiego.

Powierzchnia ziemi lubawskiej zajmuje ok. 1,5 tys. km², w tym użytki rolne stanowią 67,0%, lasy 23,0% oraz grunty pozostałe ok. 10,0%. Terytorium to jest zamieszkałe przez ok. 90 tys. osób, co daje średnią gęstość zaludnienia ok.

60 osób/km². Trzy miasta ziemi lubawskiej: Lidzbark, Lubawa i Nowe Miasto Lubawskie zajmują łącznie obszar 34 km² i są zamieszkałe przez blisko 30 tys. osób (Falkowski 2006).

Ryc. 1. Lokalizacja sieci osadniczej ziemi lubawskiej
Location of settlements network on Lubawa land

SYTUACJA POLITYCZNO-GOSPODARCZA MIAST ZIEMI LUBAWSKIEJ OD 1990 R.

W czerwcu 1989 r. odbyły się w Polsce wybory do Sejmu i Senatu, które zapoczątkowały okres Trzeciej Rzeczypospolitej. W ziemi lubawskiej w wyborach tych wzięło udział blisko 70% uprawnionych do głosowania. W wyborach do lokalnych i regionalnych władz samorządowych w 1990 r. wzięło udział ponad 40% uprawnionych. Wśród radnych lokalnych przeważali kandydaci z li-

sty Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”. Pierwszymi burmistrzami zostali obywatele znani ze swej społecznikowskiej postawy, w tym: w Lidzbarku – Tadeusz Iskra (inż. leśnik), Lubawie – Edmund Standara (nauczyciel), Nowym Mieście Lubawskim – Jan Jeda (działacz „Solidarności”).

Pierwszymi oznakami samodzielności i aktywności społecznikowskiej mieszkańców ziemi lubawskiej było reaktywowanie na przełomie 1989/1990 r. czasopism lokalnych, znanych Lubawianom jeszcze z czasów zaboru pruskiego, jak np. „Gazeta Lidzbarska”, „Głos Lubawski” i „Drwęca”. W 2004 r. ukazał się pierwszy numer „Gazety Lubawskiej” – miesięcznika publicystyczno-informacyjnego, łączącego dziś nadal rozproszone administracyjnie miasta i gminy trzech powiatów. Innym przejawem aktywności lokalnej jest udział poszczególnych miast i gmin ziemi lubawskiej w telewizyjnych turniejach gmin, w rankingach najlepszych gmin organizowanych przez dziennik „Rzeczpospolita” i Centrum Badań Regionalnych, w organizowaniu pierwszych izb gospodarczych.

Zasadniczym elementem rozwoju gospodarczego była prywatyzacja państwowych i spółdzielczych zakładów przemysłowych, najpierw we wszystkich miastach ziemi lubawskiej, a następnie także w gminach wiejskich. Zaczęły też powstawać spółki z kapitałem zagranicznym, głównie niemieckim, szwedzkim, duńskim. Trwające procesy prywatyzacji (i reprivatyzacji) oraz restrukturyzacji, zwłaszcza w przemyśle, nie zawsze kończyły się pomyślnie. Niektóre przedsiębiorstwa (zarówno przemysłowe, usługowo-handlowe lub rolnicze), w wyniku galopującej inflacji, popadały w coraz większe zadłużenie. Takie trudności przeżywały m. in. Zakłady Aparatury Elektronicznej PAN „Elpan”, Zakłady Konfekcji Technicznej oraz Zakłady Owocowo-Warzywne „Prekon” – w Lubawie, Zakłady Produkcji Materiałów Budowlanych w Lidzbarku, Zakłady Meblarskie w Nowym Mieście Lubawskim oraz Zakłady Żelbetowych Elementów Prefabrykowanych „Olbet” w Kurzętniku.

W zakładach tych nie tylko zmniejszyła się produkcja, eksport, ale przede wszystkim zatrudnienie, często w formie tzw. zwolnień grupowych. Wiele obiektów produkcyjnych, usługowych i mieszkalnych zaczęło popadać w ruinę.

Nie mniej trudną sytuację przeżywało rolnictwo. Wprowadzane zasady gospodarki rynkowej oraz inflacja spowodowały proces deregulacji cen. Wysokie ceny za artykuły przemysłowe, usługi, a także artykuły żywnościowe sprowadzane z zagranicy, przy niskich cenach za lokalne płody rolne spowodowały istotne obniżenie dochodowości większości gospodarstw rolnych. Wielu rolników pobrało kredyty bankowe na różne inwestycje gospodarcze. W wyniku wysokiej inflacji i jednocześnie niskich dochodów w gospodarstwach, rolnicy nie byli w stanie spłacić swoich kredytów. Zadłużenie przyczyniło się do desperacji rolników, prowadzącej często do upadku gospodarstw, a samych rolników nawet do śmierci samobójczej (kilka przypadków w ziemi lubawskiej, natomiast w b. woj. gdańskim w pierwszej połowie lat 90. ub. wieku w liczbie 40–50 samobójstw rocznie (Falkowski, Jezierska 1996). Brak opłacalności produkcji

rolniczej wywołał falę protestów rolniczych, których kulminacja przypadała na początek 1999 r. (m. in. kilkudniowa blokada szosy T-15 Toruń-Olsztyn k. Lubawy).

Trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna pierwszych lat transformacji ustrojowej dotknęła także inne sektory gospodarki, zwłaszcza infrastrukturę społeczną (np. szkolnictwo – w konsekwencji zamknięto wiele szkół, zwłaszcza na wsi, często z tradycją kilkusetletnią, ochronę zdrowia, która w wyniku różnych reform do dziś nie rozwija się w sposób normalny, kulturę – przez zamykanie części bibliotek, zmniejszenie liczby czytelni, skromne nakłady na zakup nowych książek itp.), infrastrukturę techniczną (niskie nakłady na drogi, likwidację wielu odcinków linii kolejowych, np. Brodnica-Nowe Miasto Lubawskie, Nowe Miasto Lubawskie-Zajaczkowo Lubawskie, Nowe Miasto Lubawskie-Iława). Nie oznacza to, że społeczeństwo ziemi lubawskiej w tej sytuacji było bierne. Wystarczy przejrzeć prasę lokalną z lat 1990–1999, aby upewnić się co do aktywnej postawy Lubawian, mającej cechy „walki” o utrzymanie szpitala w Lubawie, o szyny kolejowe, o szkoły (Falkowski 2006).

FUNKCJONOWANIE MIAST W WARUNKACH GOSPODARKI RYNKOWEJ Z POCZĄTKIEM XXI W.

Jak wcześniej wspomniano, proces transformacji ustrojowej przyczynił się do stopniowego rozwoju gospodarki rynkowej i tym samym do istotnych zmian społecznych i ekonomicznych. Po trudnym okresie pierwszego dziesięciolecia i wdrażanych reform: administracyjnej, samorządowej, w dziedzinie oświaty i ochrony zdrowia, następuje stopniowa poprawa funkcjonowania coraz większej liczby dziedzin i sektorów gospodarki, jak i poszczególnych jednostek samorządowych. Jest to też widoczne w miastach ziemi lubawskiej. Analizując to funkcjonowanie trzeba odnieść się przede wszystkim do czynników zewnętrznych i wewnętrznych kształtujących rozwój społeczno-gospodarczy, a następnie do funkcjonowania takich sfer jak: administracyjnej, produkcyjno-usługowej, infrastrukturalnej, środowiskowej i przestrzennej (architektoniczno-urbanistycznej).

Współczesny rozwój społeczno-gospodarczy miast jest uwarunkowany zarówno wieloma czynnikami zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi. Do czynników zewnętrznych w rozwoju Lidzbarka, Lubawy i Nowego Miasta Lubawskiego (NML), jak wskazują na to strategie ich rozwoju, należą: 1 – prawno-ekonomiczna i finansowa polityka regionalna państwa, 2 – polityka administracyjna, dająca szersze kompetencje władzy samorządowej, 3 – nowe bodźce rynkowe łącznie z preferencjami dla małych i średnich przedsiębiorstw, 4 – większe otwarcie na rynki zagraniczne, 5 – szersze możliwości napływu kapitału

zagranicznego i wykorzystania funduszy unijnych, 6 – dalsza decentralizacja finansów publicznych, 7 – utrzymanie zasady rozwoju zrównoważonego.

Czynniki wewnętrzne rozwoju gospodarczego, które ze względu na duże podobieństwo uwarunkowań przyrodniczych, historycznych i społeczno-ekonomicznych, dla wszystkich trzech miast ziemi lubawskiej są następujące: 1 – sprawne funkcjonowanie administracji samorządowej we wszystkich miastach, 2 – aktywna współpraca z zagranicznymi miastami partnerskimi (np. NML z miastem Hude w Niemczech i Soleczniki na Litwie), 3 – korzystne warunki przyrodniczo-historyczne dające predyspozycje dla rozwoju turystyki, 4 – korzystne warunki zasobów naturalnych dla rozwoju przemysłu mineralnego (zwłaszcza w Lidzbarku i NML-Kurzętniku), 5 – atuty Drwęcy i Jez. Lidzbarskiego dla rozwoju rekreacji i sportów wodnych (zwłaszcza dla NML i Lidzbaraka), 6 – dobre cechy demograficznego rozwoju w postaci dodatniego przyrostu naturalnego, niskich wskaźników udziału ludności wieku poprodukcyjnego (średnio 12‰), średniego obciążenia demograficznego (3,3 osoby/1 osobę w wieku produkcyjnym), 7 – infrastruktura społeczna na średnim poziomie (szczególnie korzystna w zakresie szkolnictwa średniego zawodowego i ogólnokształcącego – 133-letnie LO w Lubawie i 148-letnie LO w NML, 30% mieszkańców z wykształceniem średnim), 8 – infrastruktura techniczna poniżej średniego poziomu (dobra infrastruktura energetyczna i telekomunikacyjna, słaba komunikacyjna i kanalizacyjna), 9 – korzystne warunki dla rozwoju przemysłu meblarskiego, 10 – zróżnicowana stopa bezrobocia (w Lubawie 18%, w Lidzbarku 38%).

Na tle wyżej przedstawionych uwarunkowań do zasadniczych funkcji miastotwórczych rozwijających się w warunkach gospodarki rynkowej ostatnich lat należą funkcje: administracyjna, przemysłowa, komunikacyjna, usługowo-handlowa, edukacyjna, kulturalna, turystyczna (Domański 2002).

Funkcja administracyjna jest rozwinięta w każdym z miast, jednak w nieco innej formie. Nowe Miasto Lubawskie było od 1945 r. do 1973 r. stolicą powiatu i jest nią nadal od 1999 r. Starostwo powiatowe koncentruje swoją działalność na najważniejszych dziedzinach życia społeczno-gospodarczego w powiecie. Podejmuje szereg inicjatyw związanych przede wszystkim z rozwojem rolniczo-przemysłowego zaplecza i sfery usługowej. Współpracuje z powiatem Oldenburg w Niemczech. W 2001 i 2005 roku starostwo powiatowe uzyskało certyfikat jakości ISO 9001:2000. W 2005 r. powiat nowomiejski uzyskał 12 miejsce w rankingu najaktywniejszych samorządów zrzeszonych w Związku Powiatów Polskich, m.in. ze względu na pozyskiwane środki UE.

Na potrzeby mieszkańców i gospodarki Nowego Miasta Lubawskiego funkcjonuje urząd miejski z burmistrzem oraz dwudziestoosobowa Rada Miasta. Współpraca między władzami miasta a Radą nie zawsze układa się pomyślnie, o czym świadczy jej rozwiązanie jesienią 2005 r. i działanie miasta bez tej Rady

do wiosny 2006 r. Potem nastąpiły wybory nowej Rady Miasta. Na potrzeby gminy NML działa Urząd Gminy w Mszanowie.

W Lubawie od 1991 r. działają dwie władze samorządowe: Urząd Miasta i Urząd Gminy Lubawa. Do dziś toczą się dyskusje co do zasadności tego podziału. W 2001 r. sonda wśród czytelników „Głosu Lubawskiego” wykazała, że ponad 90% czytelników opowiedziało się za ponownym połączeniem się dwóch jednostek samorządowych. Gmina miejska Lubawa w 2002 r. zajęła 78 miejsce w rankingu 2,5 tys. gmin w Polsce. Ówczesny burmistrz miasta – J. Maśkiewicz ten sukces tak skomentował: *„Cieszymy się, że założenia przyjętej 8 lat temu polityki inwestycyjnej przynoszą rezultaty. Mimo niekorzystnej sytuacji gospodarczej trzeba utrzymać korzystne warunki, które staramy się stwarzać dla inwestujących w naszej gminie”*.

W Lidzbarku Welskim działa jeden urząd dla miasta i gminy. W 1991 r. miasto Lidzbark z miastem Górzno wzięło udział w telewizyjnym Turnieju Gmin, który zakończył się wynikiem remisowym, ale miasto poza celami promocyjnymi, nagrodami rzeczowymi, uzyskało ponadto 240 mln zł.

Funkcja administracyjna w trzech omawianych miastach jest realizowana w zróżnicowany sposób. Zauważyć można brak ściślejszej współpracy między samorządami gmin miejskiej i wiejskiej, chociaż taka narzuca się zarówno ze względów formalnych, jak i merytorycznych. Aby zaistniały zmiany w tym zakresie, zwłaszcza w odniesieniu do mniejszych miast i gmin, gdzie jedna władza samorządowa wydaje się w pełni uzasadniona, musi jednak zaistnieć czytelna polityka samorządowa ze szczebla wyższego. Jak się wydaje, społeczności lokalne nie dojrzały jeszcze do racjonalnego zarządzania własnymi jednostkami administracyjnymi, stąd kłopoty, trudności realizacyjne, organizacyjne a przede wszystkim finansowe itp. Być może mają one charakter przejściowy, typowy dla okresu wdrażania transformacji systemowej (Falkowski 2006).

Funkcja przemysłowa analizowanych miast ma swoje początki w czasach zaboru pruskiego, tj. od lat 80. XIX w. Początkowo była związana z przetwórstwem surowców rolniczych i mineralnych (głównie mleczarnie, zakłady mięsne, gorzelnie, olejarnie, młyny, cegielnie, z czasem rozwinęła się też na bazie surowców leśnych – już w okresie międzywojennym powstała pierwsza fabryka mebli w NML). W 1968 r. na bazie lokalnych surowców mineralnych (głównie żwiru, piasku, pospółki) rozpoczęły działalność Zakłady Żelbetowych Elementów Prefabrykowanych „Olbet” w Kurzętniku k. NML oraz nieco wcześniej (1963–1965) Przedsiębiorstwo Przemysłu Betonów „Prefabet” w Lidzbarku. Dziś dominuje w tych miastach przede wszystkim przemysł drzewny i meblarski. W Lidzbarku jest to Meblarska Spółdzielnia Inwalidów „Wolność” i Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe „Wel” Sp. z o.o. W Lubawie działa jeden z największych w regionie Warmii i Mazur Oddział „Swedwood Poland”, zatrudniający ok. 1200 pracowników. W 2005 r. zakład ten produkował meble

za kwotę ok. 0,5 mld zł. W mieście przemysłem meblarskim zajmuje się jeszcze co najmniej 5 znaczących zakładów, zatrudniających łącznie ok. 800 pracowników. Zatem w Lubawie w przemyśle meblarskim pracuje ok. 2000 osób. W Nowym Mieście Lubawskim, na bazie Zakładów Meblarskich Spółdzielni Pracy „Przyszłość”, powstała spółka z kapitałem niemieckim – Mazurskie Meble International, zatrudniająca ok. 300 pracowników. Ponadto są tutaj Zakłady Drzewne „LAMPARKIET”, Przedsiębiorstwo Drzewne „JAWOR”, Fabryka Mebli „OIKO” itp., z łącznym zatrudnieniem ok. 500 osób.

Z innych gałęzi i branż przemysłowych w analizowanych miastach rozwija się tu: przemysł spożywczy, skórzany, konfekcji technicznej, konstrukcji stalowych itp. Wraz z rozwojem gospodarki rynkowej zakłady przemysłowe przeszły transformację organizacyjno-własnościową (prywatyzacyjną), produkcyjną oraz poszerzenia rynków zbytu, zwłaszcza o rynki zachodnioeuropejskie (Falkowski 2006).

Funkcja komunikacyjna jest także ściśle uzależniona od rozwoju gospodarki rynkowej. Jednak efekty poprawy drożności komunikacyjnej są tutaj wciąż mało widoczne. Z racji małego obszaru i stosunkowo niedużej liczby mieszkańców (po ok. 10 tys. w każdym z miast) zasadniczy ruch kołowy odbywa się przez centrum miasta. Jedynie Lubawę omija szosa nr 15, która tutaj ma tzw. obwodnicę. W sąsiedztwie tych miast występują jednopoziomowe skrzyżowania z liniami kolejowymi, które w zasadniczy sposób utrudniają ruch kołowy. W latach 90. ub. wieku NML utraciło połączenia kolejowe z Brodnicą, Iławą i Lubawą (od 2000 r.). Lubawa, dzięki rozbudowie fabryki „Swedwood Poland”, utrzymała dworzec kolejowy dla przewozu towarów z jednoczesnym wydłużeniem linii kolejowej o 3 km. W NML rozebrano już część torów kolejowych, zamiast je wykorzystać dla nowej formy (edukacyjnego i ekologicznego) ożywienia ruchu kolejowego, w tak pięknym krajobrazie ziemi lubawskiej. Dworce kolejowe we wszystkich miastach niszczeją, dając tym samym smutne wrażenie całkowitego braku gospodarza, jakim są lub były Polskie Koleje Państwowe (Falkowski 2006).

Funkcja usługowo-handlowa w małych miastach ziemi lubawskiej rozwija się dobrze. Wynika ona z wielowiekowej tradycji usług rzemieślniczych i handlowych, jakie rozwijały się tu od blisko ośmiuset lat. Przez ziemię lubawską wiodł bowiem jeden z ważnych szlaków bursztynowych z południa Europy nad Bałtyk. Świadczą o tym wykopaliska, np. monet z czasów rzymskich, jak i nazwy miejscowości np. Targowisko k. Lubawy (Falkowski 2006). Zasadniczy rozkwit rzemiosła w ziemi lubawskiej nastąpił w XVI–XVIII w., a do najbardziej znanych cechów rzemieślniczych należały takie cechy jak: garncarski, kołodziejski, kowalski, krawiecki, młynarski, piekarski, rzeźniczy, sukienniczy, szewski i złotniczy (Śliwiński 1982).

Zmiany funkcji usługowo-handlowej po 1990 r. polegały przede wszystkim na zmianach w strukturze własności, a więc na prywatyzacji i reprivatyzacji sfery usługowo-handlowej (dotąd głównie własności państwowej, spółdzielczej). Dziś większość warsztatów rzemieślniczych należy do Związku Rzemiosła Polskiego lub organizacji branżowych zrzeszających np. piekarzy, cukierników, kominiarzy, stolarzy itp. Zmieniła się też w ostatnich 15 latach struktura branżowa. W latach 70. i 80. ub. wieku w miastach ziemi lubawskiej przeważali rzemieślnicy związani z budownictwem, rolnictwem, wyżywieniem, konfekcją techniczną, galanterią. Obecnie w miastach wg systemu REGON największą grupę stanowią zakłady świadczące usługi w zakresie instalacji elektrycznych i hydraulicznych (ok. 27%), fryzjerstwa i zabiegów kosmetycznych (23%), obsługi i naprawy pojazdów mechanicznych (22%). Ze względu na coraz większe możliwości oferowanych wyrobów gotowych (zróżnicowanych pod względem jakości, ceny itp.) w miastach jest coraz mniej krawców, szewców, rymarzy, ślusarzy itp.

Po 1989 r. nastąpiło załamanie się handlu uspołecznionego, zwłaszcza monopolu GS „Samopomoc Chłopska”, do której np. w Lidzbarku (mieście i gminie) należały praktycznie wszystkie sklepy. Spółdzielczych punktów sprzedaży detalicznej w Lidzbarku w 1989 r. było 40, a obecnie jest tylko jeden pawilon ze stoiskami AGD, RTV i konfekcją. Również liczba zatrudnionych w handlu uspołecznionym wyraźnie maleje. W omawianych 3 miastach ziemi lubawskiej w 1988 r. w tym handlu pracowało łącznie blisko 1200 osób, a w 2002 r. już tylko niewiele ponad 500 osób. W sposób zasadniczy wzrosła liczba zakładów, jak i zatrudnionych w handlu prywatnym we wszystkich miastach. Pojawiły się działające dość pręźnie przedsiębiorstwa produkcyjno-handlowo-usługowe, jak np. w Lidzbarku: „Skórpol”, „Poldrew”, „Walmapol”, „Marluk”, „Jupiter”; w Lubawie: Centrum Handlowe „AWIS”, Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik”, Hurtownia Dodatków Paszowych „AGROPIS”, Przedsiębiorstwo P-H-U „Musa”; w Nowym Mieście Lubawskim: „Humdrex”, „Kompasz” itp. Obecnie w miastach ziemi lubawskiej ponad 90% placówek usługowo-handlowych jest własnością prywatną (Falkowski 2006).

Funkcja edukacyjna w analizowanych miastach jest ograniczona do szkolnictwa podstawowego i średniego. Szkolnictwo podstawowe posiada tutaj tradycję sięgającą drugiego dziesięciolecia XIII w. Księgi immatrykulacyjne uniwersytetów w Krakowie, Lipsku i Wiedniu z lat 1412–1512 wymieniają trzydziestu studiujących młodych ludzi z Lubawy oraz kilkunastu z Nowego Miasta Lubawskiego. W okresie Odrodzenia istniała już w Lubawie pierwsza szkoła średnia, a pierwsze progimnazja w Kurzętniku (przeniesione potem do NML) i Lubawie powstawały w połowie XIX w.

Okres transformacji systemowej od 1989 r. przyniósł wiele istotnych zmian w szkolnictwie, w ramach tzw. reformy edukacji narodowej. Szkoły podsta-

wowe i średnie zostały przejęte przez samorządy terytorialne miast i gmin. Wzrastają możliwości kształcenia w trybie zaocznym i eksternistycznym. Powstają też pierwsze szkoły niepubliczne zakładane przez osoby prywatne (np. w Lidzbarku). We wszystkich miastach ziemi lubawskiej jest po jednej szkole podstawowej i jednym gimnazjum. W roku szkolnym 1988/89 do obydwu typów szkół uczęszczało w Lidzbarku 1,5 tys. dzieci, w Lubawie niespełna 1,5 tys. dzieci i w NML 1,8 tys. dzieci. W roku szkolnym 2002/03 liczba uczęszczających dzieci do szkół podstawowych i gimnazjalnych wynosiła odpowiednio: 1,6 tys., 1,4 tys. i 1,6 tys. uczniów. Łącznie w 3 miastach uczyło się 4,6 tys. uczniów (w 1988/89 4,8 tys.). Liczba absolwentów w 2002/03 r. w trzech miastach wynosiła odpowiednio: 405, 301 i 448 uczniów.

W okresie 1988/89 do 2002/03 w analizowanych miastach powiększyła się liczba zasadniczych szkół zawodowych z 5 do 7, natomiast liczba uczniów zmniejszyła się z 1,3 tys. do 0,9 tys. Średnich szkół technicznych w 1988/89 było 4, w 2002/03 – 17, natomiast liczba uczniów zwiększyła się z 334 do 839. Najwięcej średnich szkół technicznych jest w NML – 9 i Lubawie – 5.

Ziemia lubawska posiada długoletnią tradycję średniego szkolnictwa ogólnokształcącego (w Lidzbarku od 1975 r., w Lubawie od 1873 r. i w NML od 1858 r.). Zatem wszystkie miasta ziemi lubawskiej mają po jednej szkole średniej ogólnokształcącej dla niepracujących. Liczba uczniów w tych szkołach systematycznie wzrasta. W roku szkolnym 1988/89 było łącznie 815 uczniów, natomiast w 2002/03 już 1386 uczniów, czyli przyrost o 58,8%, ale w Lidzbarku o 69,0%, Lubawie o 62,1% i w NML o 50,8%. Wszystkie miasta dały w roku szkolnym 2002/03 320 absolwentów, a w poszczególnych miastach było to odpowiednio: 73, 97 i 124 uczniów.

Wobec znanych trudności finansowych w oświacie nastąpił zasadniczy spadek liczby przedszkoli z 11 w miastach ziemi lubawskiej w roku szkolnym 1983/84 do 6 w 2002/03, natomiast liczba dzieci w tym czasie zmniejszyła się z 1066 do 131, a nauczycieli z ok. 60 do 10. Zmniejszająca się ranga przedszkoli wynika z kilku powodów. Do głównych przyczyn należy: zmniejszony przyrost naturalny, wysokie bezrobocie, dające możliwość bezpośredniej opieki na dziećmi w domu, ale także duże ubóstwo znacznej części społeczeństwa, której nie stać na opłacenie czesnego w przedszkolach (Falkowski 2006).

Funkcja kulturalna w całym okresie powojennym na terenie miast i gmin ziemi lubawskiej miała zróżnicowany rozwój z wielu powodów, jak np. finansowych, organizacyjnych, aktywności społeczności lokalnych itp. Początki transformacji ustrojowej dały nadzieję na bardziej dynamiczny rozwój kultury, zwłaszcza w Miejskich Ośrodkach (Domach) Kultury, w postaci dalszego rozwoju już istniejących form, jak np. chóry, teatry amatorskie, kluby i zespoły wokalnie-instrumentalne itp. Reaktywowano lokalną prasę, jak np. „Głos Lubawski”, „Drwęcę”, „Gazetę Nowomiejską”, „Gazetę Lidzbarską”, „Gazetę Lu-

bawską” (powstała nieco później), które swoją problematyką obejmują cały obszar historycznej ziemi lubawskiej. Jednak już w połowie lat 90. okazało się, że trudności przede wszystkim natury finansowej ograniczyły w sposób poważny dotychczasowy rozwój funkcji kulturalnej. Widoczne jest to zwłaszcza w zakresie malejącej liczby bibliotek i woluminów książek, które można zakupić w ciągu roku oraz zmniejszającej się liczbie czytelników. Mimo iż liczba kin stałych nie zmieniła się (3), to jednak frekwencja w nich uległa zmniejszeniu o blisko 50% w skali rocznej.

Do dziś jednak działają takie stałe imprezy kulturalne, jak np.: „Dni Lidzbarka”, „Dni Lubawy”, „Dni Drwęcy”, „Nowomiejskie Dni Kultury i Sportu” oraz „Tydzień Kultury Chrześcijańskiej”.

We wszystkich miastach ziemi lubawskiej działają biblioteki zakładowe, szkolne i parafialne. Są tutaj też muzea, jak np. „Ziemi lubawskiej” w NML, Izba Historyczno-Muzealna oraz Muzeum Straży Pożarnej w Lidzbarku. W Lubawie działa też „Muzeum Parafialne” z bardzo cennymi zabytkami sakralnymi.

Obok działalności kulturalnej promowanej przez władze miast, obserwuje się na tym terenie, zgodnie zresztą z wielowiekową tradycją, duże zaangażowanie kulturalne Kościoła katolickiego oraz Ochotniczych Straży Pożarnych (Falkowski 2006).

Funkcja turystyczna stanowi coraz poważniejsze ogniwo rozwoju społeczno-gospodarczego małych miast. Chociaż ziemia lubawska nie należy do najbardziej atrakcyjnych regionów turystycznych Polski, to jednak ma istotne walory krajoznawcze i rekreacyjne. Wśród walorów przyrodniczych wyróżniają się przede wszystkim:

1 – dwie rzeki pojezierne o meandrującej, na wielu odcinkach głęboko wciętej strukturze dolinnej: Drwęca i Wel, wykorzystane głównie jako szlaki spływów kajakowych i lokalnie dla stacjonarnego wypoczynku;

2 – kilka niezwykle urokliwych jezior rynnowych, jak np. Skarlińskie, Wielkie Partęczyny, Lidzbarskie, Hartowiec, Radomno, Rumian, Tarczyńskie itp., wykorzystane dla stacjonarnego wypoczynku w sezonie letnim, a Jez. Skarlińskie także w sezonie zimowym (bojery);

3 – fragmenty parków krajobrazowych, m.in.: Brodnickiego, Wzgórz Dylewskich, Welskiego, Górznieńsko-Lidzbarskiego, z osobliwościami przyrody nieożywionej i ożywionej (alejami bukowymi i lipowymi, rzadkimi gatunkami ptactwa wodnego itp.).

Nie mniej ważne są na tym obszarze zabytki kultury materialnej, zlokalizowane głównie w trzech miastach ziemi lubawskiej, ponadto w Kurzętniku (ruiny zamku Kapituły chełmińskiej z przełomu XIII i XIV w., kościół rzymsko-katolicki z XIV w., rynek średniowieczny z zabudową z XVIII i XIX w.), Bratianie (ruiny zamku krzyżackiego, dwór z XVIII w., młyn na wyspie z 1914 r.) oraz

w dwóch miejscach kultu religijnego – sanktuariach NMP w Lipach k. Lubawy i Łąkach k. NML.

Walory turystyczne analizowanych miast ziemi lubawskiej to obok pięknego położenia geograficznego liczne zabytki świeckie i sakralne, jak np. w Lidzbarku – kościół rzymsko-katolicki pw. św. Wojciecha z 1752 r., kościół ewangelicko-augsburski z 1829 r. z domem kancelaryjnym, gotycka wieża z XIV w.; w Lubawie – zachowany średniowieczny układ urbanistyczny miasta, kościół rzymsko-katolicki pw. św. Anny z ok. 1330 r., kościół rzymsko-katolicki pw. św. Jana Chrzciciela i św. Michała z 1366 r.; w Nowym Mieście Lubawskim – zachowany średniowieczny układ urbanistyczny miasta, kościół rzymsko-katolicki pw. św. Tomasza z początku XIV w., dwie bramy gotyckie: Brodnicka i Lubawska z II połowy XIV w., mury obronne, gotyckie z połowy XIV w.

Przez ziemię lubawską, w tym także przez wymienione wyżej miasta, prowadzi kilka ważnych szlaków turystycznych, jak np. Kopernikowski na Pola Grunwaldu, fragment międzynarodowego szlaku E-11 z Torunia do Samborowa, szlaki rowerowe, samochodowe oraz kajakowe. Przez omawiany obszar przebiega też fragment Szlaku Maryjnego od Sanktuarium MB w Rywałdzie po Sanktuarium w Św. Lipce, przez Sanktuarium Matki Bożej Łąkowskiej w Łąkach k. NML i Sanktuarium Matki Bożej Lipskiej w Lipach k. Lubawy. Dwa ostatnie sanktuaria zaliczane są przez A. Jackowskiego (2000) do najstarszych w Polsce (XIII w.) ośrodków kultu maryjnego o zasięgu regionalnym.

W okresie transformacji ustrojowej zwraca się coraz większą uwagę na rolę turystyki, rekreacji i agroturystyki na badanym obszarze. W tym zakresie poczyniono wstępne prace nad restauracją części zabytków, wyeksponowano miejsca widokowe (np. w Lubawie na ruiny zamku biskupiego), opracowano foldery, przewodniki, plany miast. Stworzono też punkty informacji turystycznej. Są to działania niewątpliwie promocyjne, jednak ich skala jest wciąż dość skromna. Nadal brak większych funduszy na poważniejsze prace konserwatorskie, restauracyjne i promocyjne. Należy podjąć zdecydowane kroki w kierunku utrwalenia ważnych rocznic historycznych w rozwoju ziemi lubawskiej (w 2016 r. 800-lecie powstania ziemi lubawskiej), rocznic powstania poszczególnych miast oraz wydarzeń o zasięgu co najmniej regionalnym, związanych z historią, kulturą, etnografią oraz utrwaleniem zasług wybitnych osobowości i wspaniałych patriotów, pochodzących z ziemi lubawskiej (Falkowski 2006).

ATRAKCYJNOŚĆ INWESTYCYJNA MIAST

Rozwój gospodarki rynkowej ma istotny wpływ nie tylko na przemiany funkcjonalne. Wraz z przekształceniami funkcjonalnymi postępuje proces wzrostu atrakcyjności inwestycyjnej miast. W końcu lat 80. ub. wieku atrakcyjność inwestycyjna wszystkich trzech miast była zbliżona, gdyż zaliczały się do miast

małych, stanowiących ośrodki usługowo-produkcyjne dla znaczącego zaplecza rolniczego ziemi lubawskiej. Pod względem administracyjnym były miastami o tej samej randze, gdyż nie było wówczas miast powiatowych, a więc stanowiły ośrodki lokalne z podobną liczbą mieszkańców: Lidzbark 8043 (1990 r.), Lubawa 8974 i Nowe Miasto Lubawskie 10105, to znaczy, że mieszkańcy miast stanowili łącznie 27122 osób, tj. 31,7% ogółu ludności ziemi lubawskiej. Jedenaście lat później, a więc w 2000 r., liczba osób zamieszkujących poszczególne miasta wzrosła w Lidzbarku do 8410, tj. o 4,6%, Lubawy do 9402, tj. o 4,8% i Nowego Miasta Lubawskiego do 10969, tj. o 8,6% (wskaźnik urbanizacji zwiększył się do 32,3%). Zatem tempo przyrostu liczby mieszkańców NML było blisko dwukrotnie większe niż pozostałych dwóch miast.

Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową w Gdańsku zbadał atrakcyjność inwestycyjną wszystkich miast Polski dla okresu 1998-1999 (Swianiewicz, Dziemianowicz 1999). Do analizy statystycznej przyjęto 70 zmiennych (wskaźników cząstkowych) obejmujących 9 elementów tzw. klimatu inwestycyjnego: 1 – chłonność rynku lokalnego, 2 – jakość rynku pracy, 3 – klimat społeczny, 4 – infrastrukturę techniczną, 5 – infrastrukturę otoczenia biznesu, 6 – dostępność komunikacyjną, 7 – skuteczność dotychczasowej transformacji ekonomicznej, 8 – aktywność marketingową lokalnych władz samorządowych, 9 – możliwości wypoczynkowe. Autorzy opracowania, po przeanalizowaniu ww. wskaźników stwierdzają, że największą istotność wśród czynników lokalizacji dla inwestora mają: korzystne położenie, podaż fachowej siły roboczej, połączenia komunikacyjne, siła nabywcza ludności, telekomunikacja, infrastruktura społeczna. Z kolei wpływ władz samorządowych dla przyciągnięcia inwestycji jest większy w zakresie: jakości obsługi w urzędzie, infrastruktury społecznej, lokalnych zachęt podatkowych, wykorzystania doświadczenia innych spółek.

Nowe Miasto Lubawskie w kategorii atrakcyjności inwestycyjnej miast powiatowych zostało sklasyfikowane poniżej klasy D, tj. poniżej przeciętnej dla danej grupy miast, znacznie powyżej 200 miejsca. Klasę D (przeciętną) NML uzyskało tylko w dwóch elementach klimatu inwestycyjnego: chłonność rynku i dostępność komunikacyjna.

Lubawa i Lidzbark zostały sklasyfikowane w atrakcyjności inwestycyjnej miast małych. Lubawa znalazła się w tej klasyfikacji na 74 miejscu (klasa B – wysoka atrakcyjność), natomiast Lidzbark powyżej 300 miejsca (klasa E – niska atrakcyjność). Najwyższą notę (38 miejsce – klasa A – atrakcyjność najwyższa) uzyskała Lubawa za aktywność marketingową oraz klimat społeczny (88 miejsce – klasa B). W sąsiedztwie Lubawy znalazły się takie miasta jak: Wisła, Ciecuchocinek, Czersk i Sędziszów. Z kolei Lidzbark uzyskał najwyższe lokaty za: jakość rynku pracy (196), klimat społeczny (220) i infrastrukturę otoczenia biznesu (221). Wszystkie lokaty mieściły się w klasie D (Swianiewicz, Dziemianowicz 1999).

Podsumowując atrakcyjność inwestycyjną miast ziemi lubawskiej należy stwierdzić, że w ostatnich latach XX w. miastem o największej atrakcyjności inwestycyjnej była Lubawa, dalej Nowe Miasto Lubawskie – poniżej przeciętnej atrakcyjności i Lidzbark – o niskiej atrakcyjności.

LITERATURA

- Domański R., 2002, *Gospodarka przestrzenna*, PWN, Warszawa.
- Dworak J., Dworak M., 2001, *Region warmińsko-mazurski na tle kraju*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Strategie i polityka rozwoju lokalnego*, Wszechnica Mazurska w Olecku, Olecko, s. 69–84.
- Falkowski J., 2006, *Ziemia lubawska – przyroda, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, UMK, Toruń.
- Falkowski J., Jezierska A., 1996, *Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich Pomorza Nadwiślańskiego*, AUNC, Geografia XXVIII, 97, UMK, Toruń, s. 165–191.
- Kamerschen D.R., McKenzie R.B., Nardinelli C., 1991, *Ekonomia*, Gdańsk, s. 497–847.
- Swianiewicz P., Dziemianowicz W., 1999, *Atrakcyjność inwestycyjna miast 1998–1999*, Polska Regionów, 7, Warszawa.
- Śliwiński J., 1982, *Lubawa. Z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn.

SUMMARY

The article pays attention to the basic elements of market economy in reference to town self-government units such as: privatization of economy and services, rationalization of resources utilization, innovations in social and economic sphere, finance discipline and market balance. Market economy shapes the basic town-creative functions of three towns in Lubawa land: Lidzbark, Lubawa and Nowe Miasto Lubawskie. Functioning of those towns is based mostly on administrative, industrial, communication, trade-service, educational, cultural and touristic activities. According to rank of accomplished functions, investment attractiveness of particular towns increases, both to national and foreign capital. Lubawa is a town of high investment attractiveness, Nowe Miasto Lubawskie is below the average and Lidzbark is characterized by low attractiveness.

Iwona JAŻEWICZ
Instytut Geografii
Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku
iwona_jazewicz@op.pl

ROLA MAŁYCH MIAST W PRZESTRZENI ROLNICZEJ POMORZA ŚRODKOWEGO

THE ROLE OF SMALL TOWNS IN AGRICULTURAL SPACE OF CENTRAL POMERANIA

Zarys treści: W niniejszej publikacji podjęto próbę przedstawienia zachowania małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej, z uwzględnieniem ich przeszłości gospodarczej. Szczegółowej analizie poddano jednostki miejskie położone w przestrzeni rolniczej. Zarysowano przy tym zmiany ich płaszczyzny funkcjonalnej, wskazano na przyczyny tych przemian oraz ich skutki społeczno-ekonomiczne.

Słowa kluczowe: małe miasta, Pomorze Środkowe, przestrzeń rolnicza

WSTĘP

Współczesna sieć osadnicza Pomorza Środkowego ma swoje podłoże w uwarunkowaniach historycznych. Początki sieci miejskiej na obszarze dzisiejszego Pomorza Środkowego ukształtowały się zasadniczo w dobie feudalizmu. Miasta lokowano wówczas w większości przypadków w miejscach, w których istniały pierwotnie wczesnohistoryczne grody i podgrodzia, względnie osady targowe stanowiące przedlokacyjne ośrodki rynku lokalnego, skupiającego wymianę między ludnością rolniczą i rzemieślnikami. Od najdawniejszych czasów w miastach dokonywała się wymiana dóbr uzyskanych w produkcji rolniczej na inne, miasta zaś uświadamiały mieszkańcom wsi istnienie wielu potrzeb i umożliwiały ich spełnienie (Heffner 2005). Zwłaszcza małe miasta Pomorza Środkowego tkwiły zawsze w wiejskim otoczeniu i przenikały się na wielu płaszczyznach, m.in. przestrzennej, gospodarczej, organizacyjnej i społeczno-kulturowej. Celem więc niniejszej publikacji jest próba odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie typy funkcjonalne reprezentowały małe miasta Pomorza Środkowego przed 1989 r., ze szczególnym uwzględnieniem miast położonych w otoczeniu rolniczym?
- Czy i jakie zmiany strukturalne zarysowały się w okresie transformacji społeczno-gospodarczej na ich płaszczyźnie funkcjonalnej?
- Jakie mechanizmy przyczyniły się do transformacji wymienionych struktur?
- Jakie są społeczno-ekonomiczne skutki przeobrażeń w małych miastach?

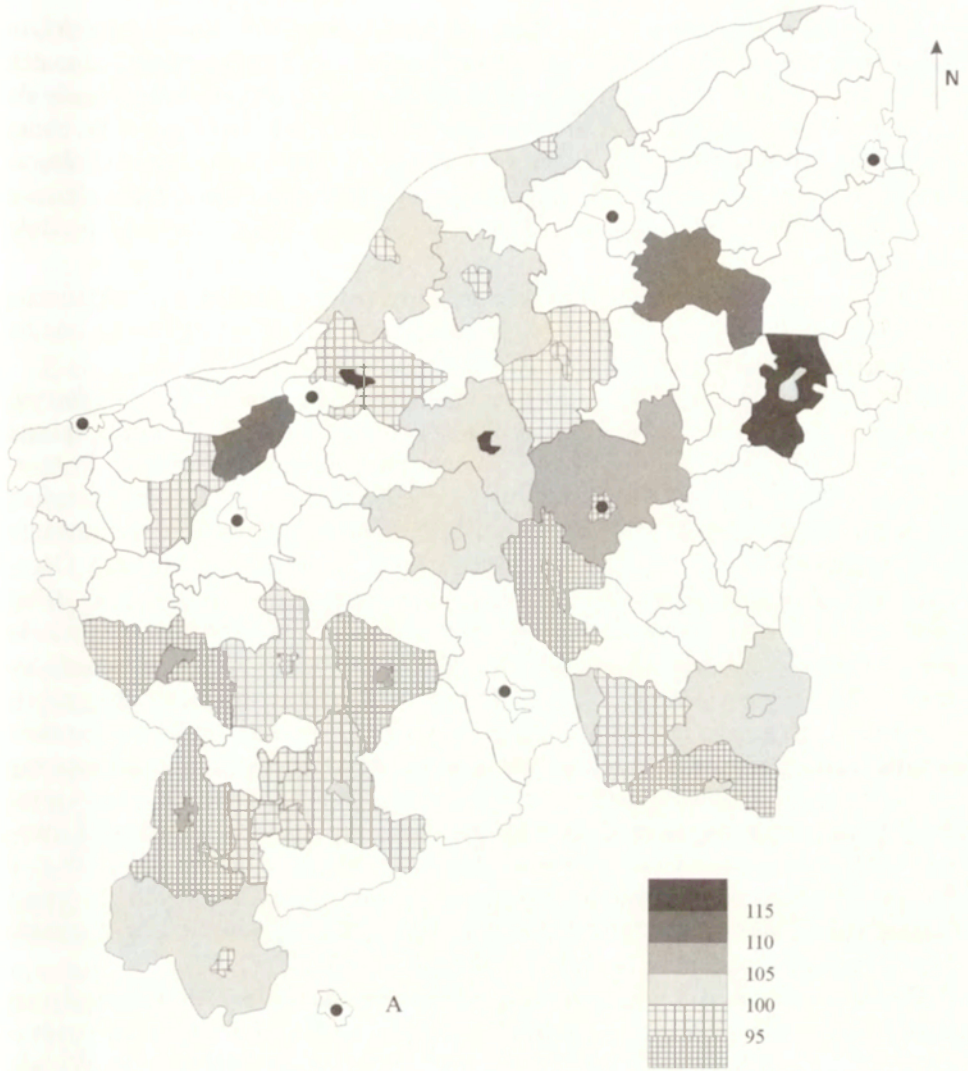
Zakres przestrzenny pracy obejmuje dwa nadmorskie województwa: koszalińskie i słupskie w granicach administracyjnych ustalonych 01.06.1975 r., a traktowanych w pracy jako Pomorze Środkowe. Przedmiotem zaś badań szczegółowych są małe miasta Pomorza Środkowego, tj. jednostki miejskie liczące mniej niż 20 tys. mieszkańców; taką granicę wielkości przyjmują m. in. J. Rajman (1977), E. Rydz (1981) czy K. Heffner (2005).

MAŁE MIASTA JAKO ISTOTNE OGNIWA WSPÓŁCZESNEGO UKŁADU MIEJSKIEJ SIECI OSADNICZEJ POMORZA ŚRODKOWEGO

Ważne miejsce w regionalnej sieci osadniczej Pomorza Środkowego zajmuje podsystem małych miast. W 2005 r. stanowiły one aż 82,1% zbioru jednostek miejskich województw koszalińskiego i słupskiego. Reprezentowało je 8 miast (Bobolice, Kępice, Kalisz Pomorski, Łeba, Barwice, Polanów, Biały Bór, Borne Sulinowo) z kategorii poniżej 5 tys. mieszkańców, 6 miast (Połczyn Zdrój, Czaplinek, Sianów, Czarne, Karlino, Debrzno) liczących od 5 tys. do 10 tys. mieszkańców oraz 9 miast (Bytów, Ustka, Świdwin, Darłowo, Człuchów, Sławno, Złocieniec, Miastko i Drawsko Pomorskie) należących do grupy jednostek od 10 tys. do 20 tys. ludności (ryc. 1).

Jak wynika z przeprowadzonych badań w małych miastach Pomorza Środkowego, w okresie transformacji zarysowuje się niekorzystna tendencja w odniesieniu do rozwoju demograficznego. W latach 1988–2005 liczba ludności zwiększyła się z 190,7 tys. mieszkańców w 1988 r. do 195,6 tys. osób w 2005 r., tj. zaledwie o 2,5%, podczas gdy na obszarach wiejskich położonych w bezpośrednim zasięgu oddziaływania małych miast liczba mieszkańców zwiększyła się zaledwie o 1% z 120,6 tys. w 1988 r. do 121,4 tys. w 2005 r. Warto podkreślić, iż aż w dziesięciu badanych ośrodkach miejskich liczba ludności uległa zmniejszeniu (ryc. 1).

Małe miasta Pomorza Środkowego są jednostkami administracyjnymi o zróżnicowanym statusie. Sześć miast ma status gmin miejskich – miast, które nie tworzą wspólnej jednostki administracyjnej z otaczającym obszarem wiejskim, są one centrami ponadlokalnymi, natomiast pozostałe ośrodki miejskie tworzą wraz ze swoim zapleczem wiejskim powiązany obszar gospodarczy. Według

Ryc. 1. Dynamika zmian liczby ludności w małych miastach Pomorza Środkowego na tle ich bezpośredniego zaplecza wiejskiego, 1988–2005 (1988 = 100%); A – miasta powyżej 20 tys. mieszkańców

Dynamics of population change in small towns of Pomorze Środkowe (Central Pomerania) on the background of their rural vicinity, 1988–2005 (1988 = 100%); A – towns of population above 20 thous.

S. Pączki (1967) są to ośrodki lokalne, które przez swoją działalność gospodarczą, społeczną i kulturalną świadczą usługi dla ludności okolicznych miejscowości.

Koncepcją porządkującą te procesy w sensie ekonomiczno-przestrzennym jest teoria miejsc centralnych. Do analizy układu hierarchicznego jednostek osadniczych Pomorza Środkowego wykorzystano 49 cech odnoszących się do urzędzeń i instytucji o charakterze centralnym, dzieląc je na 7 grup. W badaniach uwzględniono podział na usługi: 1) handlowo-gastronomiczne, 2) kulturalno-oświatowe, 3) socjalne, 4) administracyjne, 5) transportowe, łącznościowe i energetyczne, 6) dla rolnictwa, 7) rzemieślnicze i drobne zakłady produkcyjne.¹

Obliczone wskaźniki centralności pozwoliły ustalić strukturę hierarchiczną małych miast Pomorza Środkowego. W latach 1988 i 1995 występowały one na czterech piętrach hierarchicznych (tab. 1).

Na wyższym szczeblu hierarchicznym znalazły się miasta o największym potencjale demograficznym. Do ośrodków I stopnia (jeszcze wówczas miasta rejonowe) zaliczono: Bytów, Człuchów, Miastko, Sławno i Drawsko Pomorskie. Interesujący jest fakt, iż wysoki stopień centralności dotyczył właśnie byłych i obecnych miast powiatowych. Istotny wpływ na takie ich usytuowanie miały pełnione w życiu społeczno-gospodarczym w przeszłości funkcje. Ośrodki I stopnia ogniskowały wiele instytucji centralnych średniego szczebla: usług socjalnych (szpitale rejonowe, zespoły opieki zdrowotnej), oświatowych (szkoły ponadpodstawowe), administracyjnych (sądy rejonowe, rejonowe przedsiębiorstwa melioracyjne, rejonowe kolumny transportu sanitarnego, rejony dróg publicznych), a także na ich terenie miały siedziby placówki wyspecjalizowane w obsłudze głównie rolnictwa wielkoobszarowego (stacje kwarantanny i ochrony roślin, centrale nasienne, przychodnie weterynaryjne). Zgodnie z piramidą funkcji na następnym szczeblu hierarchicznym znalazły się ośrodki lokalne, w zdecydowanej większości miasta poniżej 10 tys. ludności. W 1988 r. 3 miasta pełniły funkcje ośrodków lokalnych średnio ukształtowanych, 11 miast sprawowało funkcję ośrodków lokalnych słabo ukształtowanych, a 2 miasta były ośrodkami lokalnymi nie w pełni ukształtowanymi.

Badanie centralności powtórzono w odniesieniu do 1995 r. Przeprowadzona analiza wykazała zasadniczo obniżenie stopnia centralności jednostek osadniczych, lecz ich hierarchia w sieci osadniczej została zachowana (tab. 1). Wyraźne osłabienie stopnia centralności zanotowano natomiast w miastach liczących poniżej 5 tys. mieszkańców (Barwice, Biały Bór, Bobolice, Kalisz Pomorski, Polanów, Kępcice). Większość omawianych jednostek przed 1989 r. pełniła funkcje usługowe na rzecz wielkoobszarowego zaplecza rolniczego. Upadek wielu instytucji (państwowych ośrodków maszynowych, spółdzielni kółek rolniczych) świadczących usługi na rzecz rolnictwa oraz likwidacja zakładów rolnych przyczyniły się do zmniejszania centralności wymienionych miejscowości.

¹ Materiały źródłowe i szczegółowe opracowania statystyczne zawarte są w rozprawie doktorskiej autorki *Przemiany funkcji małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*, Kraków, 2000.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, były to miasta położone na zapleczu rolnictwa uspołecznionego, gdzie w gestii sektora uspołecznionego znajdowało się ponad 70% użytków rolnych. Okres intensywnego „uspołeczniania wsi” spowodował erozję dotychczasowych ich podstawowych funkcji na rzecz funkcji w zakresie obsługi rolnictwa uspołecznionego, co potwierdza analiza bazy ekonomicznej małych miast Pomorza Środkowego (ryc. 2).

PRZEMIANY FUNKCJONALNE TERENÓW ROLNICZYCH

Z obsługą rolniczego zaplecza, a przede wszystkim rolnictwa uspołecznionego związane były 3 miasta: Bobolice, Barwice, Biały Bór. Pierwszoplanowa rola funkcji rolniczej wynikała z istnienia na terenie w/w ośrodków miejskich Państwowych Ośrodków Maszynowych, Spółdzielni Kótek Rolniczych, siedzib Państwowych Gospodarstw Rolnych, Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, Zakładów Naprawczych Mechanizacji Rolnictwa, lecznic dla zwierząt oraz punktów skupu. Prowadzone badania w ośrodku słupskim przez E. Rydza (2006) oraz w ośrodku koszalińskim przez M. Jasiulewicza (1999) wykazały, że upadek rolnictwa uspołecznionego spowodował niebezpieczne załamanie ciągłości funkcji ośrodków obsługi rolnictwa, co w konsekwencji doprowadziło do stagnacji ekonomicznej tych miast.

W niniejszej publikacji zostaną zaprezentowane zmiany funkcjonalne terenów rolniczych oraz obiektów należących w przeszłości do rolnictwa uspołecznionego na przykładzie dwóch małych miast, tj. Barwic i Bobolic. Przykładowo w Barwicach budynki byłego PGR-u obecnie są niezagospodarowane, w obiektach Zakładów Naprawczych Mechanizacji Rolnictwa ulokowały się małe podmioty gospodarcze typu warsztaty samochodowe, zakłady produkcji galanterii drewnianej; przetwórnia owocowo-warzywna natomiast przeszła proces upadłościowy i obecnie jest w stanie rozbiórki, w biurówcu Spółdzielni Kótek Rolniczych istnieje Miejsko-Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej. W szczątkowej postaci pozostała działalność Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, która w 1985 r. zatrudniała jeszcze 210 osób i prowadziła masarnię, wytwórnię wód gazowych, piekarnię, punkt skupu (zboż, ziemniaków, runa leśnego, żywca, drobiu, królików, złomu, makulatury), restaurację, Ośrodek Nowoczesnej Gospodyni, 3 kluby rolnika oraz sieć sklepów spożywczo-przemysłowych. W wyniku zmiany sytuacji polityczno-ekonomicznej po 1990 r. GS „Sch” Barwice wydzierżawiła masarnię, wytwórnę wód gazowanych, restaurację, zlikwidowano kluby rolnika, ośrodek nowoczesnej gospodyni oraz część placówek handlowych. W gestii GS „Sch” pozostała jedynie piekarnia i kilka sklepów spożywczych.

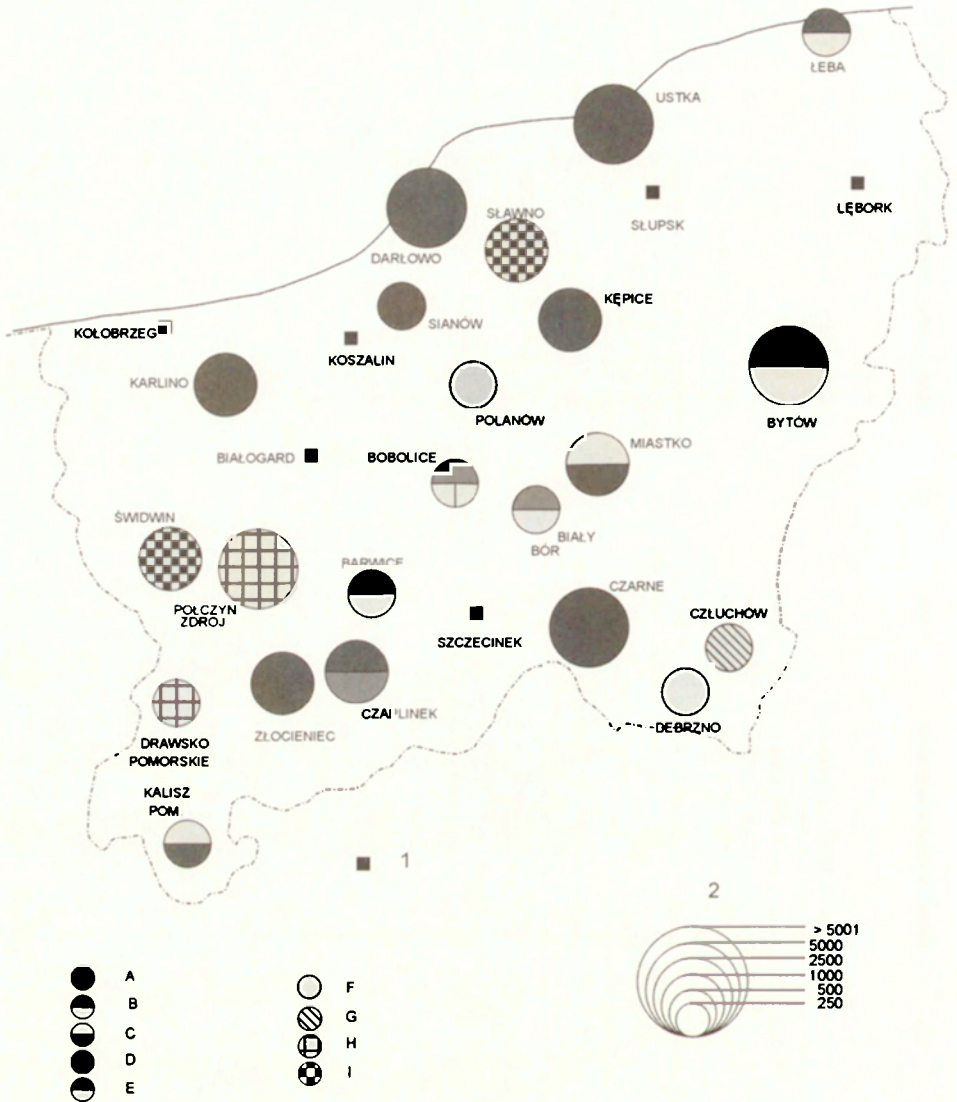
Podobnie kształtowały się podstawy egzystencji drugiego małego miasta Pomorza Środkowego, jakim były Bobolice. Przed 1989 r. w rolnictwie zatrud-

Tabela 1. Zmiany wskaźnika centralności małych miast Pomorza Środkowego w latach 1988–1995

L.p.	Miasto	1988			1995			$V_{c1}-V_{c2}$
		Liczba ludności	Wskaźnik centralności (V_{c1})	Typ hierarchiczny ośrodka	Liczba ludności	Wskaźnik centralności (V_{c2})	Typ hierarchiczny ośrodka	
1.	Bytów	16238	92	ponadlokalny	17556	94	ponadlokalny	+2
2.	Drawsko Pomorskie	10883	90	ponadlokalny	11732	85	ponadlokalny	-5
3.	Człuchów	14232	89	ponadlokalny	15376	87	ponadlokalny	-2
4.	Sławno	13523	85	ponadlokalny	14340	83	ponadlokalny	-2
5.	Miastko	11695	83	ponadlokalny	11890	84	ponadlokalny	+1
6.	Świdwin	15332	79	lokalny średnio ukształtowany	16889	77	lokalny średnio ukształtowany	-2
7.	Połczyn Zdrój	9368	73	lokalny średnio ukształtowany	9477	69	lokalny średnio ukształtowany	-4
8.	Złocieniec	13643	63	lokalny średnio ukształtowany	14281	65	lokalny średnio ukształtowany	+2
9.	Darłowo	15353	59	lokalny słabo ukształtowany	15665	52	lokalny słabo ukształtowany	-7
10.	Ustka	16775	57	lokalny słabo ukształtowany	17213	58	lokalny słabo ukształtowany	+1
11.	Czaplinek	6897	51	lokalny słabo ukształtowany	7240	52	lokalny słabo ukształtowany	+1
12.	Bobolice	4312	49	lokalny słabo ukształtowany	4686	43	lokalny słabo ukształtowany	-6
13.	Biały Bór	2271	48	lokalny słabo ukształtowany	2377	42	lokalny słabo ukształtowany	-6
14.	Karlino	5641	48	lokalny słabo ukształtowany	5936	43	lokalny słabo ukształtowany	-5

15.	Debrzno	5274	47	lokalny słabo ukształtowany	5306	46	lokalny słabo ukształtowany	-1
16.	Barwice	3581	44	lokalny słabo ukształtowany	4028	43	lokalny słabo ukształtowany	-1
17.	Łeba	3841	43	lokalny słabo ukształtowany	4082	55	lokalny słabo ukształtowany	+12
18.	Kalisz Pomorski	4078	42	lokalny słabo ukształtowany	4144	40	lokalny słabo ukształtowany	-2
19.	Czarne	5826	42	lokalny słabo ukształtowany	6436	40	lokalny słabo ukształtowany	-2
20.	Polanów	2560	40	lokalny słabo ukształtowany	2964	38	lokalny słabo ukształtowany	-2
21.	Kępice	3997	39	lokalny nie w pełni ukształtowany	4273	33	lokalny nie w pełni ukształtowany	-6
22.	Sianów	5433	32	lokalny nie w pełni ukształtowany	6503	41	lokalny nie w pełni ukształtowany	+9
23.	Borne Sulinowo	-	-	miejsowość tła osadniczego	1549	14	miejsowość tła osadniczego	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie rozprawy doktorskiej autorki *Przemiany funkcji małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*, Kraków, 2000

Ryc. 2. Typy funkcjonalne małych miast Pomorza Środkowego, 1988; A-I – funkcje miast; A – przemysłowa, B – przemysłowo-usługowa, C – usługowo-przemysłowa, D – przemysłowo – rolnicza, E – rolniczo-usługowa, F – usługowa, G – transportowa, H – ochrony zdrowia, I – edukacji; 1 – miasta powyżej 20 tys. mieszkańców, 2 – liczba pracujących w grupie egzogenicznej
Functional types of small towns in Pomorze Środkowe (Central Pomerania), 1988; A-I – types of town functions; A – industry, B – industry-service, C – service-industry, D – industry-agriculture, E – agriculture-service, F – service (no specialized), G – transport, H – health-care, I – education; 1 – towns of population above 20 thous., 2 – number of employees in exogenous group

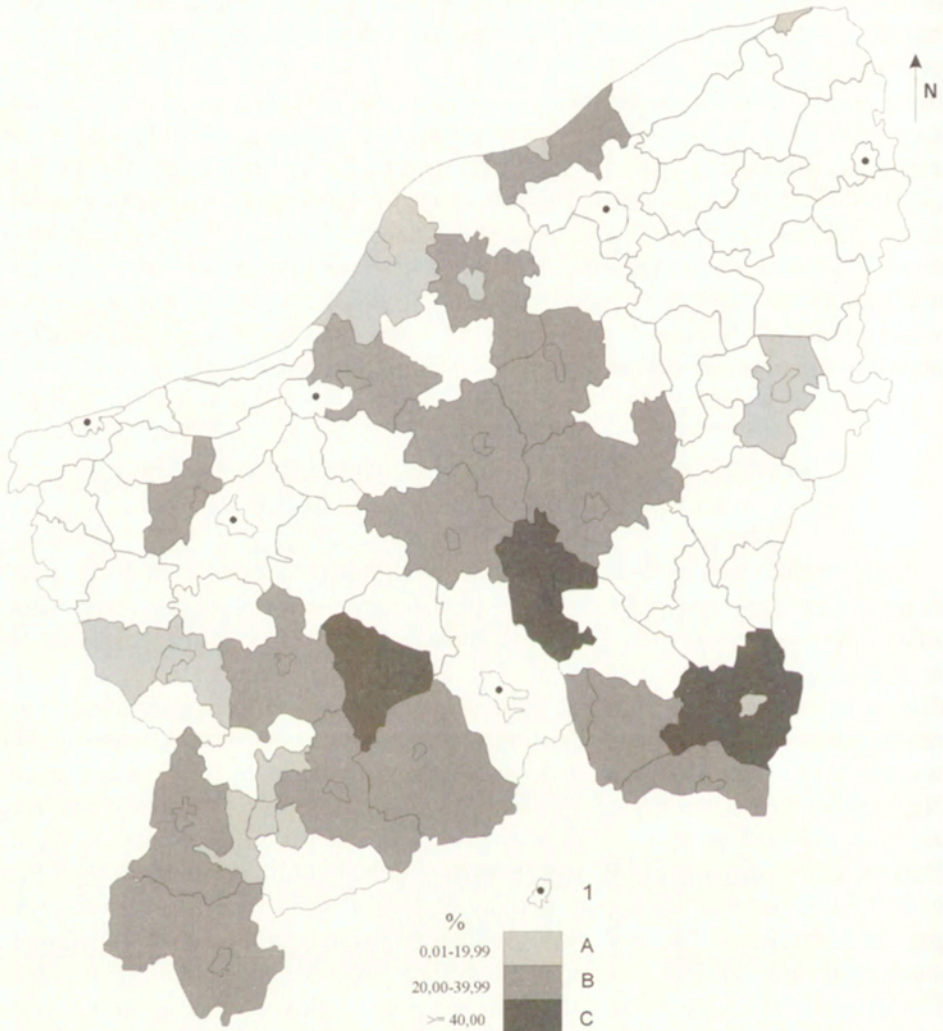
nionych było prawie 60% ogółu zatrudnionych, a na terenie miasta funkcjonowały liczne jednostki związane z obsługą rolniczego zaplecza.

W wyniku restrukturyzacji rolnictwa wyraźnemu ograniczeniu uległa przestrzeń zajmowana przez jednostki związane z obsługą rolnictwa uspołecznionego, a także nastąpiły zmiany funkcjonalne i własnościowe użytkowanych działek. Przykładowo biurowiec byłego Państwowego Ośrodka Maszynowego zaadoptowano na hotel, a na terenie warsztatów naprawczych funkcjonuje firma prywatna „Contema” produkująca zbiorniki metalowe na odpady; na terenie zaś byłej Spółdzielni Kółek Rolniczych uruchomiono zakład spożywczy produkujący popcorn. Wiele obiektów i terenów niestety do chwili obecnej nie zostało zagospodarowanych, np. teren po byłej gorzelnii „AKSPOL”, wytwórni win „RABBIT”, czy po siedzibie Państwowego Gospodarstwa Rolnego. Ograniczoną działalność prowadzą Państwowe Zakłady Zbożowe jako oddział terenowy Zakładów Zbożowych w Stoisławiu k. Koszalina oraz Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska. GS „Sch” Bobolice jest obecnie właścicielem niewielu obiektów, ponieważ w połowie lat osiemdziesiątych sprzedała osobom prywatnym masarnię, piekarnię oraz wytwórnię wód gazowych.

SPOŁECZNO-EKONOMICZNE KONSEKWENCJE RESTRUKTURYZACJI ROLNICTWA

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, iż funkcje małych miast Pomorza Środkowego położonych w przestrzeni rolniczej uległy wyraźnemu załamaniu. Restrukturyzacja zaś rolnictwa wg E. Rydza (2006) okazała się terapią szokową w sferze społecznej, burząc jednocześnie ukształtowany przez dziesięciolecia wizerunek społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich na Pomorzu Środkowym. W 1990 r. w PGR-ach na wspomnianym obszarze zatrudnienie wynosiło 34,6 tys. osób, a w wyniku ich krachu pracę straciło 13,8 tys. osób. Największa liczba bezrobotnych związanych z rolnictwem państwowym była zatem w gminach w rejonie małych miast, tj. Świdwina, Kalisz Pomorskiego, Bobolic czy Białego Boru. W 1990 r. na terenie małych miast zarejestrowanych było 9,4 tys. bezrobotnych, podczas gdy w 2004 r. liczba bezrobotnych wzrosła prawie 3-krotnie do 19,5 tys. osób. Analiza zjawiska bezrobocia w małych miastach i ich zapleczu wykazała wyraźne dysproporcje w odniesieniu do natężenia i wahała się od 33,8 osób na 100 osób w wieku produkcyjnym w mieście Barwice do 16,9 osób w mieście Łebie. Niższe wartości wskaźnika występowały w małych miastach i gminach nadmorskich. Najbardziej zagrożonymi małymi miastami w sferze bezrobocia były jednostki położone w przeszłości na zapleczu rolnictwa uspołecznionego: Barwice (33,8 osób na 100 osób w wieku produkcyjnym), Biały Bór (29,2), Bobolice (28,4), Polanów (27,7), Miastko (26,0) czy Kalisz Pomorski (25,8).

Utrzymująca się trudna sytuacja na lokalnym rynku pracy Pomorza Środkowego doprowadziła do powstania „zagłębia bezrobocia”, ale również spowodowała pauperyzację jednostek, rodzin i społeczności. Potwierdzeniem zubożenia ludności Pomorza Środkowego jest wskaźnik spauperyzowania społeczeństwa (ryc. 3). To właśnie na zapleczu rolniczym małych miast (Barwice, Bobo-

Ryc. 3. Wskaźnik spauperyzowania mieszkańców małych miast Pomorza Środkowego na tle ich bezpośredniego zaplecza wiejskiego, 2003; A – obszary słabo spauperyzowane, B – obszary silnie spauperyzowane, C – enklawy skrajnej biedy; 1 – miasta powyżej 20 tys. mieszkańców
Index of pauperization of small towns inhabitants in Pomorze Środkowe (Central Pomerania) on the background of towns' rural vicinity, 2003; A – areas of low pauperization, B – areas of high pauperization, C – enclaves of extreme poverty; 1 – towns of population above 20 thous.

lice, Człuchów) występowały enklawy skrajnej biedy, a zdecydowana większość jednostek należy do obszarów silnie spauperyzowanych². Kolejnym zagrożeniem dla przekształceń układów lokalnych związanych z małymi miastami są negatywne procesy demograficzne i zjawiska depopulacyjne w wiejskiej sieci osadniczej (tab. 2). Przeprowadzone badania wyraźnie ujawniły, że

Tabela 2. Sytuacja demograficzna małych miast Pomorza Środkowego w świetle wskaźnika Perkala w 2002 r.

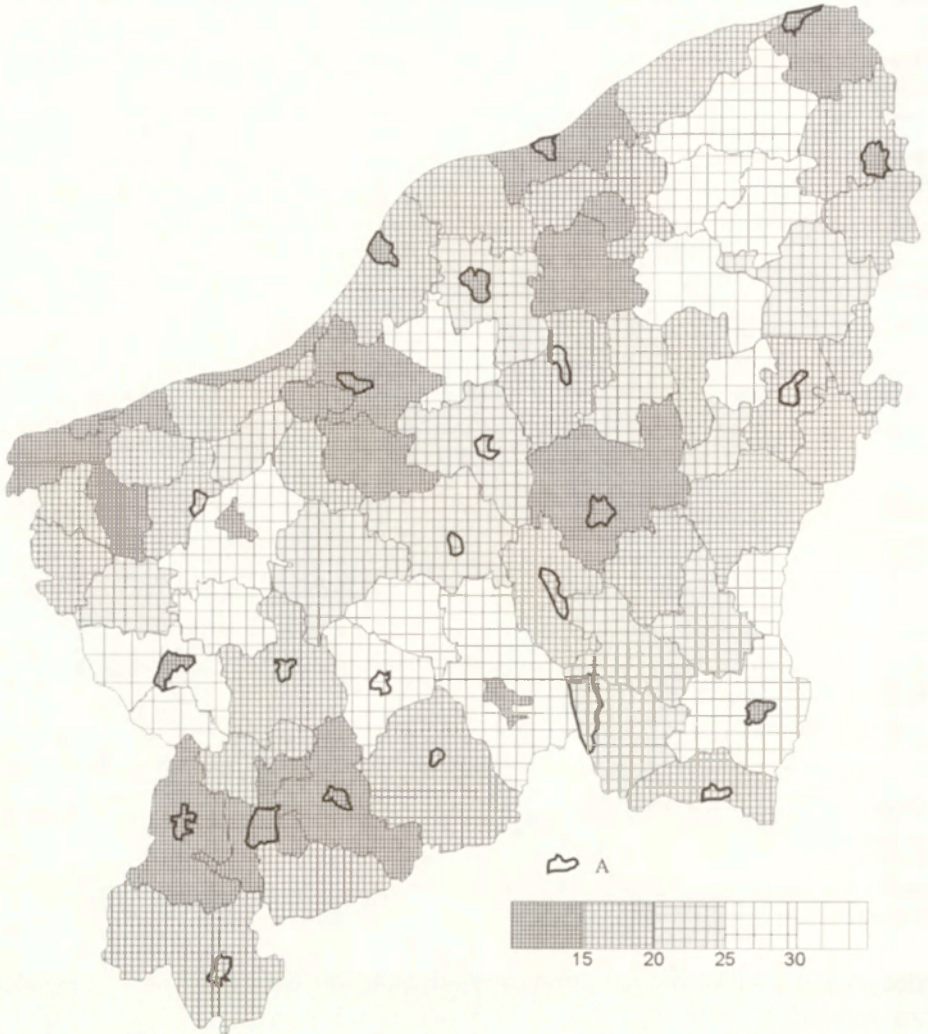
Wskaźnik Perkala	Miasta		
	poniżej 5 tys. mieszkańców	5–10 tys. mieszkańców	10–20 tys. mieszkańców
	Polanów (–0,478)		
poniżej –0,250	Biały Bór (–0,446)		Drawsko Pomorskie (–0,431)
regresja duża	Bobolice (–0,357)		
	Kępice (–0,311)		
–0,250–0,000	Barwice (–0,162)	Czaplinek (–0,228)	Darłowo (–0,196)
regresja mała	Łeba (–0,124)	Karlino (–0,201)	Miastko (–0,180)
		Debrzno (–0,69)	
0,000–0,250	Kalisz Pomorski (0,124)		Sławno (0,199)
stagnacja			Ustka (0,166)
			Człuchów (0,104)
			Złocieniec (0,420)
			Świdwin (0,002)
0,250–0,500		Czarne (0,236)	
progresja mała		Sianów (0,216)	Bytów (0,277)
		Połczyn Zdrój (0,197)	
powyżej 0,500	Borne Sulinowo (1,188)		
progresja duża			

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych Urzędu Statystycznego w Gdańsku i Szczecinie.

zdecydowana większość jednostek, z reguły położonych w przeszłości na zapleczu rolnictwa wielkoobszarowego, odznacza się regresywnym charakterem przemian demograficznych. Należy w tym miejscu wspomnieć o tendencji malejącej w zakresie przyrostu naturalnego, odpływie ludności, zwłaszcza młodej, zagranicę czy postępującym procesie starzenia społeczeństwa Pomorza Środkowego.

² Wskaźnik pauperyzacji zdefiniowano jako procentowy udział członków biednych gospodarstw domowych wśród ogółu mieszkańców badanego obszaru.

Obok problemów demograficznych małe miasta w otoczeniu rolniczym pozostały ze zdekapitalizowanym majątkiem produkcyjnym, usługowym i mieszkaniowym, często ze społecznościami o słabo rozwiniętej przedsiębiorczości prywatnej (ryc. 4)³. Jak wynika z dotychczasowych badań najkorzystniejsze wskaź-

Ryc. 4. Wskaźnik natężenia przedsiębiorczości prywatnej na Pomorzu Środkowym (liczba mieszkańców na jeden zakład prowadzony przez osobę fizyczną), 2004; A – małe miasta
Index of private enterprise intensity in Central Pomerania (number of inhabitants per one enterprise run by natural person), 2004; A – small towns

³ Za wskaźnik przedsiębiorczości przyjęto liczbę mieszkańców przypadającą na 1 zakład prowadzony przez osobę fizyczną.

niki występują w małych miastach o wykształconej funkcji turystycznej, bądź gminach wiejskich w strefie oddziaływania Koszalina, Słupska czy Lęborka. Natomiast w jednostkach miejskich związanych niegdyś z obsługą rolnictwa państwowego wskaźnik natężenia przedsiębiorczości należy do najniższych, co ogranicza w pewnym stopniu również aktywizację obszarów wiejskich.

Prowadzone badania pozwalają również stwierdzić, iż w okresie transformacji gospodarczej ograniczona została przestrzenna dostępność małych miast, co m.in. wyraża się osłabieniem funkcji komunikacyjnej. Przykładowo w Barwicach, Połczynie Zdroju zamknięto dworce kolejowe, a w Bytowie obiekty kolejowe wykorzystywane są przez różnego rodzaju działalności gospodarcze.

Reasumując nasuwa się pytanie, czy małe miasta położone w przestrzeni rolniczej mają szansę stać się stymulatorami rozwoju obszarów wiejskich. Z całą pewnością jednostki z funkcjonalną dominacją gospodarki rolnej są silniej zintegrowane lokalnie, a swą szansę, co zresztą mają zapisane w strategiach rozwoju i planach rozwoju lokalnego, upatrują w pobudzaniu inicjatywy lokalnej w zakresie: turystyki kwalifikowanej, agroturystyki, ekoturystyki, pobytów wypoczynkowych oraz poprzez rozwój małych i średnich zakładów drzewnych, czemu sprzyjają warunki środowiska przyrodniczego badanego obszaru.

PODSUMOWANIE

Ważne miejsce w regionalnej sieci osadniczej Pomorza Środkowego zajmuje podsystem małych miast. W 2005 r. stanowiły one aż 82,1% zbioru jednostek miejskich byłego województwa koszalińskiego i słupskiego. Małe miasta Pomorza Środkowego są zróżnicowane pod względem demograficznym i administracyjnym. Sześć miast ma status gmin miejskich – miast, które nie tworzą wspólnej jednostki administracyjnej z otaczającym obszarem wiejskim, są one centrami ponadlokalnymi, natomiast pozostałe ośrodki miejskie tworzą wraz ze swoim zapleczem wiejskim powiązany obszar gospodarczy. W niniejszym opracowaniu szczególną uwagę zwrócono na te jednostki, które położone były na zapleczu rolnictwa państwowego, gdzie w gestii sektora uspołecznionego znajdowało się ponad 70% użytków rolnych (Barwice, Biały Bór, Bobolice, Polaków). Z uwagi na swoje usytuowanie w przestrzeni były to miasta o funkcjach rolniczo-usługowych.

Natomiast prowadzone po 1988 r. badania wykazały, że upadek rolnictwa uspołecznionego spowodował niebezpieczne załamanie ciągłości funkcji ośrodków obsługi rolnictwa, co w konsekwencji doprowadziło do stagnacji ekonomicznej tych miast. Dodatkowo narastające bezrobocie, silne spauperyzowanie społeczeństwa, słabe zainwestowanie infrastrukturalne oraz zdekapitalizowany majątek produkcyjno-usługowy powoduje szczególnie złożoną sytuację w tych ośrodkach.

Reasumując należy stwierdzić, iż małe miasta Pomorza Środkowego położone w przestrzeni rolniczej obecnie przeżywają kryzys egzystencji. W świetle przygotowanych strategii rozwoju swoją szansę upatrują w pobudzaniu inicjatywy lokalnej w zakresie turystyki kwalifikowanej, agroturystyki, ekoturystyki oraz poprzez rozwój małych i średnich zakładów przemysłu drzewnego, czemu sprzyja środowisko naturalne omawianego obszaru.

LITERATURA

- Heffner K., 2005, *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich – rola małych miast*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 299–327.
- Jasiulewicz M., 1999, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, Koszalin.
- Jażewicz I., 2000, *Przemiany funkcji małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*, rozprawa doktorska, Akademia Pedagogiczna, Kraków.
- Pączka S., 1967, *Z problematyki badań ośrodków i funkcji lokalnych*, [w:] *Ośrodki lokalne. Materiały z konferencji*, Uniwersytet Łódzki, s. 18–31.
- Rajman J., 1977, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym województwa opolskiego w latach 1950–1970*, *Studia Śląskie*, 31, s. 361–377.
- Rydz E., 1981, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym Pomorza Środkowego*, *Słupskie Prace Matematyczno-Przyrodnicze*, 2, s. 53–70.
- Rydz E., 2006, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Środkowym*, Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Słupsk.

SUMMARY

The important place in the regional net of settlement occupies subsystem of small towns. In 2005 they constituted 82,1% of the set of municipal units of former Słupsk and Koszalin voivodeships. Small towns are differentiated in regard of demographic and administrative conditions. Six towns have a status of municipalities – that means towns which do not constitute common administrative unit with surrounding rural area, they are over local centres, whereas the other towns constitute together with their rural background common economical fields. In this thesis the main attention was paid to these units, which are situated in the background of the state-owned agriculture, where 70% of agricultural land was up to state-run sector (Barwice, Biały Bór, Bobolice, Polanów). Because of their localization, they were the towns of service and agricultural functions.

On the other hand the research held after 1988 showed that collapse of state-run agriculture resulted in dangerous breakdown of continuous functions of the agricultural service centres, which resulted in economic stagnation of these cities.. Additionally, the increase in unemployment rates, strong pauperization of the society, weak infrastructural investments and decapitalised production and service cause complicated situation in these centres. The conclusion is that small towns of Central Pomerania, situated in the agricultural space, face a crisis of existing. According to the strategies of development, they see their chance in development of: qualified tourism, agrotourism, ecotourism as well as small and middle-sized wood plants. The area discussed has natural predispositions to these ways of development.

Małgorzata DAMS-LEPIARZ*
Jacek DOBROWOLSKI**
Zakład Geografii Ekonomicznej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
msmad@wp.pl*
jdobrowo@wp.eu**

HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE ZNACZENIE ROLNICTWA W MAŁYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

HISTORICAL AND CONTEMPORARY SIGNIFICANCE OF THE AGRICULTURE IN THE SMALL TOWNS OF LUBELSKIE VOIVODESHIP

Zarys treści: W artykule omówiono kształtowanie się miejskiej sieci Lubelszczyzny ze zwróceniem uwagi na znaczenie rolnictwa w tym procesie. Wskazano historyczne wydarzenia, które dodatkowo podniosły rolę rolnictwa na obszarze opisywanych małych miast. Podano także charakterystyczne cechy tkanki miejskiej ukształtowanej w tych specyficznych warunkach. Ukazano pośredni wpływ rolnictwa na podstawowe charakterystyki ludnościowe małych miast. Zaprezentowano oddziaływania zachodzące na linii rolnictwo–rynek pracy, skutkujące m.in. wzrostem bezrobocia, akcentując występowanie zjawiska „bezrobocia agrarnego”. Określono miejsce rolnictwa w gospodarkach małych miast. Zwrócono uwagę na to, iż w okresie kryzysowym rolnictwo stanowi szansę na podwyższenie dochodów, przez co doraźnie łagodzi niekorzystne skutki procesu transformacji.

Słowa kluczowe: małe miasta, miasta na Lubelszczyźnie, rolnictwo Lubelszczyzny

WSTĘP

Transformacja gospodarki, zapoczątkowana u schyłku lat 80., pogłębiła zróżnicowanie stopnia rozwoju jednostek miejskiej sieci osadniczej województwa lubelskiego. Najwięcej niekorzystnych procesów można było zaobserwować w przypadku miast najmniejszych. Pozbawione bazy ekonomicznej, stanowiącej oparcie w okresie reform, traciły na znaczeniu przez cały schyłek XX w. Obecnie istotne jest wskazywanie bodźców rozwojowych, które mogłyby wpłynąć na poprawę pogarszającego się położenia małych miast.

Małe miasta stanowią ośrodki podstawowej obsługi ludności wiejskiej w zakresie handlu, oświaty, zdrowia itp. Niestety ich obecna rola jest niewspółmiernie niska w stosunku do požądanej, co wynika głównie z niekorzystnych tenden-

cji w rozwoju rolnictwa na Lubelszczyźnie oraz zaznaczającej się dyspersji funkcji produkcyjno-usługowych na obszary wiejskie. Rolnictwo i przetwórstwo rolnicze są czynnikami stymulującymi korzystne zmiany w przestrzeni małych miast. Dyspersja tych funkcji, o ile sama w sobie nie może być określana jako zjawisko negatywne, o tyle jej wpływ na małe miasta, jak najbardziej tak.

W tym świetle zasadne wydają się pytania o sposoby adaptacji małych miast do nowych warunków systemowych, szanse przełamania pogłębiającej się stagnacji oraz rolę rolnictwa w tych procesach. Umocnienie pozycji najmniejszych ogniw sieci miejskiej Lubelszczyzny w drodze przekształcenia bazy ekonomicznej powinno skutkować przemianami całego systemu osadniczego. Nie można jednak oczekiwać, iż ten złożony proces dokona się w jeden określony sposób. Obecnie każde małe miasto redefiniuje swoją pozycję w strukturze regionalnej.

Za kryterium wyróżniające małe miasta spośród całej sieci osadniczej, przyjęto wielkość zaludnienia poniżej 20 tys. oraz fakt posiadania praw miejskich¹. Na podstawie tego kryterium – poniżej 20 tys. mieszkańców – na terenie Lubelszczyzny wyodrębniono 29 jednostek, które poddano analizie, stwierdzając znaczące różnice w fizycznogeograficznych warunkach lokalizacji, pełnionych funkcjach, poziomie rozwoju, a przede wszystkim w stopniu zaawansowania procesów adaptacyjnych.

TŁO HISTORYCZNE²

Współczesna miejska sieć osadnicza województwa lubelskiego skupia łącznie 41 miast (w tym 29 małych). Pośród analizowanej zbiorowości przeważają ośrodki, które uzyskały prawa miejskie w średniowieczu (12 miast), 6 w XVI w., 6 w okresie od XVII do końca XIX w., zaś pozostałych 5 w XX w. Większość z nich nie posiadała praw miejskich od chwili ich nadania. Aż 15 ośrodków pozbawiono praw miejskich w XIX w., a restytuowano je ponownie w XX w.

Sieć miejska Lubelszczyzny zaczęła kształtować się dość późno w stosunku do pozostałych terenów Polski, bo dopiero w XII–XIII w. (Myśliński 1974). W XIV w. nastąpił ożywiony proces zakładania wsi na prawie niemieckim, miały też miejsce pierwsze inicjatywy lokacyjne (Skowronek 1996). W stosunku do pozostałych obszarów Polski „tkanka” miejska była jednak rzadka. Historycznie ujmując, w granicach obecnego województwa znajdowały się 33 ośrodki, z których większość miała charakter rolniczy.

¹ Takie rozróżnienie przyjmuje wielu autorów zajmujących się miastami, na przykład Wępla (1982), chociaż nie brak i innych głosów: Szlachta (1980) – mniej niż 10 tys. mieszkańców, czy Szymańska (1992) i Sokolowski (1992) – 5 tys.

² Informacje zawarte w tym rozdziale dotyczą obszaru województwa lubelskiego w granicach ukształtowanych w wyniku reformy administracyjnej z 1 stycznia 1999 roku.

W XV w. prawa miejskie otrzymały miasta królewskie: Łuków, Parczew, Urzędów. W tym czasie zostały również lokowane miasta prywatne, m.in. Bełżyce, Hrubieszów, Kock, Opole, Piaski i Tyszowce. Do końca XV w. łącznie funkcjonowało ok. 40 miast (18 z nich współcześnie posiada prawa miejskie). Przeważnie pełniły one funkcje rolnicze, ale coraz większego znaczenia nabierało rzemiosło i handel.

W XVI w. powstało ponad 70 nowych ośrodków. Motorem rozwoju był wtedy głównie eksport zbóż za pośrednictwem portów rzecznych, takich jak Stężyca czy Kazimierz Dolny. Równolegle do wzrostu rangi rzek, jako szlaków handlowych, rosło znaczenie dróg. Przebieg tych drugich znalazł odzwierciedlenie w nierównomiernym rozmieszczeniu miast. Największe umiastowienie cechowało część północno-zachodnią, natomiast wyraźny deficyt miast zazna-
czył się na wschodzie i południowym-zachodzie regionu.

Na początku XVII w. handel (targi i jarmarki) oraz rzemiosło były najważniejszymi czynnikami rozwoju gospodarczego miast. System folwarczno-pańszczyźniany tego okresu przyczynił się do wzrostu bogactwa szlachty i magnaterii, zaś pogarszała sytuację chłopów, prowadząc do spadku produkcji rolnej i ograniczenia handlu. Wyższe stany poszukiwały zwłaszcza towarów zagranicznych, przez co podcinały korzenie rodzimego rzemiosła (Gnot 1974). Wszystko to w drugiej połowie XVII w. zaowocowało procesami agraryzacji miast, a w konsekwencji osłabieniem osadnictwa. Trudną sytuację pogarszały wojny szwedzkie. Małe ośrodki nie posiadały odpowiedniego kapitału i siły roboczej na odbudowanie zniszczeń. Mimo niekorzystnych tendencji w rozwoju miast, w XVII i XVIII w. sieć miejska była stosunkowo gęsta. Łącznie na obszarze dzisiejszego województwa lubelskiego znajdowało się w tym czasie ok. 117 miast (ryc. 1), z których tylko 33 posiada obecnie prawa miejskie.

Na tle wydzielonych okresów największe zmiany w sieci miejskiej dokonały się w II połowie XIX w. W latach 1869–1870 prawa miejskie utraciło ponad 70 miast (w tym 15 spośród tych, które dzisiaj zaliczają się do grona małych). Ograniczono samodzielność zarządów miejskich oraz nie lokowano nowych ośrodków. Wskutek represji popowstaniowych Lubelszczyzna stała się najslabiej zurbanizowanym obszarem w Polsce (Gnot 1974). Skutki decyzji podjętych przez cara są odczuwalne do chwili obecnej. Niewiele innych regionów współczesnej Polski jednorazowo doświadczyło tak znaczących ubytków w tkance miejskiej.

Pod koniec XIX w. na Lubelszczyźnie nastąpił stopniowy rozwój przemysłu, związanego z gospodarką rolną (browarnictwo, młynarstwo). Przemiany polityczne, a zwłaszcza postęp naukowo-techniczny (rozwój kolejnictwa), spowodowały zmiany w przestrzennym zagospodarowaniu kraju. Ważnymi węzłami kolejowymi stały się Dęblin i Lublin. Niestety nie zrealizowano połączeń kolejowych na terenach południowo-wschodnich o najbardziej żyznych glebach i wysoko rozwiniętej gospodarce towarowej, co bardzo utrudniało wymianę

Ryc. 1. Miejska sieć osadnicza województwa lubelskiego w XVII–XVIII w. i w okresie międzywojennym; A–D – okres posiadania praw miejskich, A – XVII–XVIII w., XIX w., okres międzywojenny, współczesność, B – XVII–XVIII w., utrata praw miejskich w XIX w., C – XVII–XVIII w., przejściowe w okresie międzywojennym, D – współczesność, E – sieć rzeczna, F – obszary pozabawione miast lub z rzadką siecią miejską

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kuraś 1983; Mazurkiewicz 1967; *Miasta polskie w Tysiącleciu...* 1965; *Atlas Rzeczypospolitej...* 1993–1997; Szczygieł 1989; Warchoń 1964; Wojciechowski 1966; Wojciechowski, Sochocka, Szczygieł 1986.

The urban network of lubelskie voivodeship in XVII–XVIII century and during interwar period; A–D – Period of time when town had charters (town rights), B – XVII–XVIII c., XIX c., interwar period, the present, C – XVII–XVIII c., revoking town charters in XIX c., D – the present time, E – waterway network, F – areas without towns or with thin urban network

handlową. Zahamowało to w dużej mierze aktywizację ekonomiczną tych obszarów. Wraz z rozwojem kolei zmniejszyła się rola dawnych szlaków handlowych, w wyniku czego wiele osad utraciło ekonomiczne podstawy swej egzystencji (np. Piaski).

W pierwszej połowie XX w. 4 małe miasta odzyskały prawa miejskie (Kock, Stoczek Łukowski, Ostrów Lubelski i Kazimierz Dolny), ale i tak na mapie Lubelszczyzny było zaledwie 26 miast, czyli mniej niż w średniowieczu. Ludność miejska stanowiła tylko 22,9% ogółu, a jedynie 9 miejscowości przekraczało 10 tys. mieszkańców (Koprucki 1980).

W latach 30. podjęto próbę aktywizacji przemysłowej regionu poprzez budowę zakładów przemysłowych m.in. w Lublinie, Puławach, Świdniku, Kraśniku i Poniatowej (w ramach COP). Na dalszy rozwój miast decydujący wpływ miały wydarzenia II wojny światowej. Wymordowanie ludności żydowskiej doprowadziło do ograniczenia roli dużej części osiedli miejskich jako ośrodków handlowych, np. Izbicy, Piasek, Annapola.

Po zakończeniu wojny i wejściu Polski w okres socjalistycznej gospodarki część miast wyraźnie się ożywiła. Były to jednak głównie ośrodki średnie i duże, co wiązało się w większości z lokalizacją na ich terenie zakładów przemysłowych, a także nadaniem funkcji administracyjnych. Miasta liczące poniżej 20 tys. mieszkańców znalazły się w sytuacji kryzysowej. Reformy społeczno-ekonomiczne zaburzyły relacje między tymi osiedlami a ich wiejskim zapleczem. Przystąpiono do niszczenia tradycji rodzimego rzemiosła i prywatnego handlu. Zamykano młyny, cegielnie, garbarnie, co spowodowało pogorszenie zaopatrzenia małych miast i ich zaplecza w artykuły pierwszej potrzeby (Kiełczewska-Zaleska 1957).

W latach 50. w odniesieniu do małych miast podejmowano decyzje o przeciwnych efektach. Z jednej strony zdekoncentrowano handel na obszarach wiejskich w systemie placówek uspołecznionych (głównie Gminnych Spółdzielni SCH), co doprowadziło do stopniowego zaniku dotychczasowych czynników *miastotwórczych* (*Małe miasta...* 1971), z drugiej zaś w ramach planu 6-letniego wdrażano program stymulowania małych miast poprzez organizację w nich zakładów przemysłu terenowego i aktywizacji rzemiosła (Chmielewski 1956). Od 1958 r. prowadzono politykę deglomeracji kraju, za cel stawiając sobie zahamowanie rozwoju przemysłu w dużych miastach, poprzez przenoszenie niektórych zakładów do miasteczek oraz ograniczenia meldunkowe w dużych ośrodkach (Przesmycka 2001). W 1966 r. uchwałą Rady Ministrów utworzono fundusz aktywizacji małych miast i fundusz miejski w miastach nie stanowiących powiatu. Lokalizowanie w nich filii zakładów przemysłu kluczowego wywoływało krótkotrwały impuls rozwojowy. Po pewnym czasie następowała przeważnie stagnacja, a nawet regres (Kurowska-Stoppel 1987).

Industrializacja wykreowała kilka nowych miast – Kraśnik Fabryczny, Poniatową, Rejowiec Fabryczny i Świdnik, nadając im wybitnie monofunkcyjny cha-

rakter. W okresie transformacji gospodarczej niektóre z nich znalazły się w szczególnie trudnej sytuacji, ponieważ upadek zakładu oznaczał ruinę bazy ekonomicznej miasta (Pyszkowski 1991).

W 1954 r. do rangi miasta podniesiono Dęblin – ważny węzeł kolejowy kraju. W latach 1957–1958 ponownie restytuowano Bełżyce, Bychawę, Opole Lubelskie i Ryki, co było w dużej mierze związane z ich awansem do rangi ośrodków powiatowych. Nałęczów został miastem w 1963 r., chociaż już znacznie wcześniej pełnił funkcje miejskie jako ośrodek uzdrowiskowy. W 1975 r. Kraśnik Fabryczny przestał być samodzielnym ośrodkiem, a stał się dzielnicą Kraśnika. W latach 80. do grupy miast włączono kolejne dwa: Tarnogród i Józefów, a w 90. status miejski uzyskał Zwierzyniec, restytuowano też 4 ośrodki (Annopol, Krasnobród, Frampol i Piaski). Najpóźniej, bo w 2001 r., miastem stały się też Tyszowce.

Konkludując można stwierdzić, że Lubelszczyzna jedynie przez pewien czas była obszarem w dużej mierze zurbanizowanym i to tylko pod względem formalnym – znaczący był udział miast o małej liczbie mieszkańców. Wynikało to głównie z okresowo peryferyjnego położenia w stosunku do pozostałych ziem Polski, częstych najazdów i epidemii oraz zaniedbań gospodarczych, sięgających zarówno okresów rozbiorów, jak i socjalistycznego uprzemysłowienia kraju. Historycznie ukształtowaną sieć miast charakteryzuje obecnie:

- bardzo mała gęstość „tkanki miejskiej”,
- spadek umiastowienia w kierunku wschodnim,
- zdecydowana przewaga liczebna miast małych,
- duży stopień agraryzacji miast,
- dominacja miasta centralnego (Lublina).

STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA

Bezpośredni wpływ rolnictwa na demograficzne oblicze opisywanych miast jest znikomy. Faktem jest jednak, iż ludność zamieszkująca małe miasta na Lubelszczyźnie w dużej części trudni się rolnictwem. Pozostali mieszkańcy 29 jednostek osadniczych w pierwszym lub drugim pokoleniu pochodzą ze wsi. W teorii społeczności te powinny w znacznym stopniu kultywować tradycyjny model rodziny. Silne bodźce ekonomiczne skłoniły jednak ludność do zachowań, które przełożyły się na konkretne procesy demograficzne.

W latach 1988–2002 w miastach Lubelszczyzny generalnie następował wzrost liczby ludności. Powoli wygasaly stymulanty rozwoju charakterystyczne dla poprzedniego systemu. W tym czasie najsilniejszy spadek liczby ludności zanotowano w Rykach i Ostrowie Lubelskim (tab. 1).

Spśród 29 badanych miast w okresie 1988–2002 liczbę mieszkańców najbardziej powiększyły ośrodki podlubelskie – Bełżyce, Bychawa, Łęczna, Opole

Lubelskie (wzrost o ponad 10%). Grupę miast o regresywnym charakterze zmian (spadek o co najmniej 1%) tworzą przeważnie małe jednostki, położone głównie w zachodniej, bardziej umiastowionej części województwa lubelskiego, na obszarach rolniczych. Grupa miast stagnujących, w których zmiany nie przekroczyły 1%, oraz jednostki o charakterze regresywnym, stanowią łącznie prawie 40% ogółu małych miast. Niektóre z nich (Annopol, Frampol, Zwierzyniec) uzyskały prawa miejskie w okresie transformacji. Wynika z tego, że zmiana statusu osiedla nie dawała gwarancji szybkiego wzrostu jego atrakcyjności. Przeciwnie, niektóre niekorzystne czynniki (np. wzrost kosztów utrzymania wynikający z wyższych obciążeń podatkowych, rezygnacja z tradycyjnego modelu rodziny), przyczyniły się do spadku przyrostu naturalnego oraz migracji na wieś lub do innych ośrodków miejskich, doprowadzając tym samym do zmniejszenia zaludnienia małych miast.

Przyrost naturalny i zmiany migracyjne w różnym stopniu oddziaływały na zmiany w zaludnieniu miast. Zagadnienie to dobrze prezentuje metoda Webba, w której wyróżnia się 8 typów demograficznego rozwoju. Przestrzenny rozkład wyników zastosowania tej metody dla województwa lubelskiego przedstawia rycina 2.

We wszystkich omawianych przypadkach po 2002 r. migracje ze wsi straciły na znaczeniu jako czynnik stymulujący rozwój małych miast Lubelszczyzny. W roku 1988 dominowały miasta rozwojowe typu B i C (o dodatnim saldzie migracji i dodatnim przyroście naturalnym). Niektóre z nich, np. Poniatowa lub Rejowiec Fabryczny, napływ ludności zawdzięczały piastowaniu funkcji regionalnych ośrodków przemysłowych. Atrakcyjność tych miast wyraźnie spadła i w 2002 r. cechowały się już ujemnym lub znacząco niższym saldem migracji. Większość małych miast charakteryzował ubytek naturalny ludności i ujemne saldo migracji. Liczba miast depopulacyjnych (typy E i F), wzrosła z 3 do 19. Rozwojowy charakter zachowało zaledwie 10 miast. Jednak wśród nich większość stanowiła typ D, w którym dodatnie saldo migracji przewyższa ujemny przyrost naturalny. Ciekawe jest, że ekstremalne wartości badanych wskaźników cechowały małe miasteczka, które niedawno uzyskały prawa miejskie (Krasnobród i Tyszwce).

We wszystkich omawianych przypadkach po 2002 r. migracje ze wsi straciły na znaczeniu jako czynnik stymulujący rozwój małych miast Lubelszczyzny. W 1988 r. dominowały miasta rozwojowe typu B i C (o dodatnim saldzie migracji i dodatnim przyroście naturalnym). Niektóre z nich, np. Poniatowa lub Rejowiec Fabryczny, napływ ludności zawdzięczały piastowaniu funkcji regionalnych ośrodków przemysłowych. Atrakcyjność tych miast wyraźnie spadła i w roku 2002 cechowały się już ujemnym lub znacząco niższym saldem migracji. Większość małych miast charakteryzował zarówno ubytek naturalny ludności i ujemne saldo migracji. Liczba miast depopulacyjnych (typy E i F), wzrosła z 3 do 19. Rozwojowy charakter zachowało zaledwie 10 miast. Jednak wśród

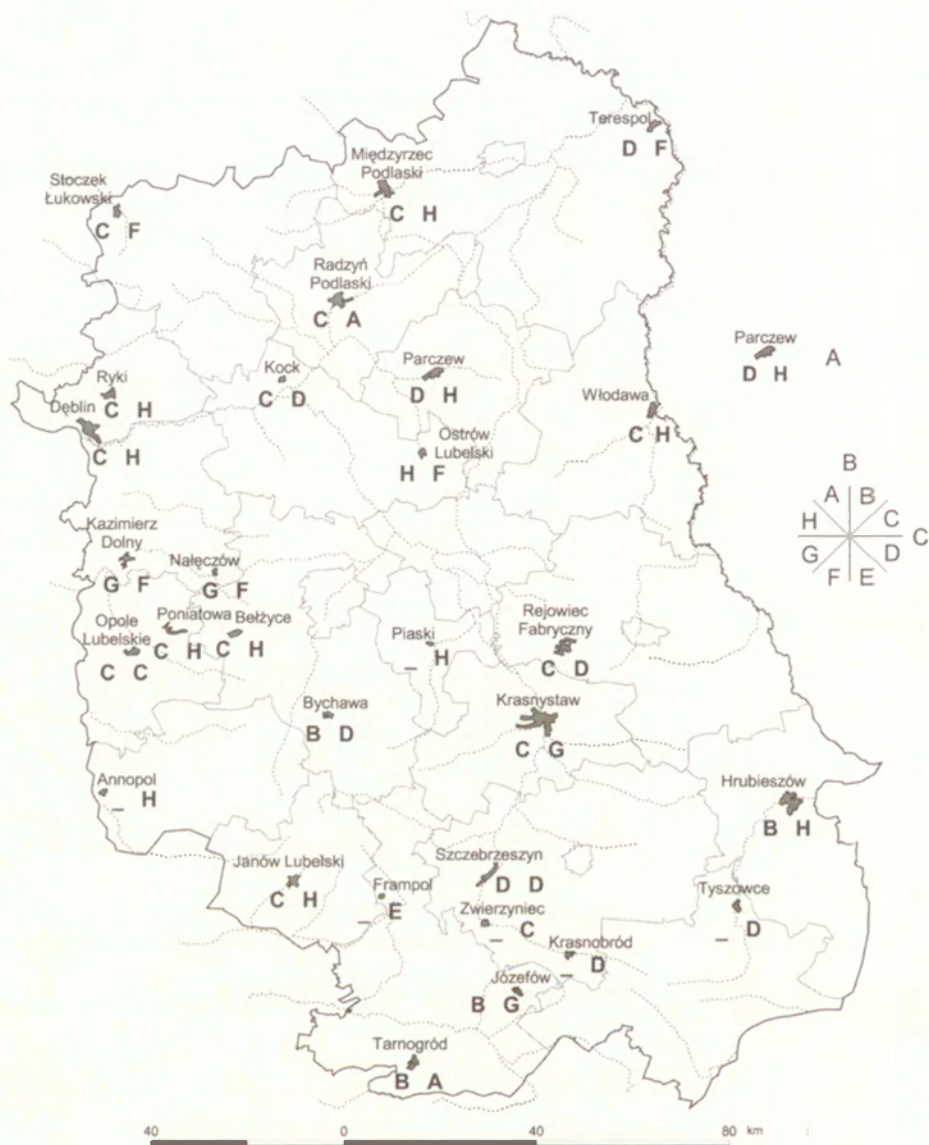
Tabela 1. Wybrane mierniki demograficzne charakteryzujące małe miasta województwa lubelskiego*

Lp.	Miasto	Ludność		Dynamika liczby ludności 1988–2002 (%)	1988		2002		Wskaźnik 1988–2002
		1988	2002		Wiek lat 0–14 (%)	Wiek lat >65 (%)	Wiek lat 0–14 (%)	Wiek lat >65 (%)	
1	KRASNYSTAW	19 461	19 748	1,5	26,9	9,2	17,6	11,3	11,5
2	DĘBLIN	18 553	19 102	3	26,9	8,0	19,0	10,7	10,7
3	HRUBIESZÓW	19 196	19 006	–1	27,4	8,5	18,5	10,7	11,0
4	MIĘDZYRZEC PODL.	16 766	17 385	3,7	28,2	7,9	21,2	10,2	9,3
5	RADZYŃ PODLASKI	15 224	16 202	6,4	32,4	6,7	19,7	9,0	15,1
6	WŁODAWA	14 803	14 055	–5,1	29,7	6,3	18,3	8,5	13,7
7	JANÓW LUBELSKI	10 875	11 861	9,1	30,4	9,1	20,2	9,4	10,5
8	PARCZEW	10 101	10 365	2,6	30,0	7,7	19,1	9,9	13,1
9	PONIATOWA	9 817	10 278	4,7	31,4	4,1	18,5	9,3	18,2
10	RYKI	10 785	9 777	–9,3	29,5	7,2	17,4	10,1	14,9
11	OPOLE LUBELSKIE	6 778	8 944	32	34,9	11,5	18,9	11,4	15,8
12	BELŻYCE	6 464	7 165	10,8	31,0	8,9	20,4	9,1	10,8
13	TERESPOL	5 798	6 026	3,9	26,7	10,3	21,1	11,9	7,2
14	SZCZEBRZESZYN	5 012	5 408	7,9	22,5	13,4	19,6	13,9	3,5
15	BYCHAWA	4 757	5 394	13,4	26,8	8,3	20,7	10,9	8,7
16	REJOWIEC FABR.	4 325	4 661	7,8	27,4	9,7	20,2	12,7	10,2
17	NAŁĘCZÓW	4 790	4 483	–6,4	20,0	10,6	15,6	14,1	7,9
18	KAZIMIERZ DOLNY	3 899	3 701	–5,1	20,6	15,3	18,8	15,4	1,9

19	KOCK	3 332	3 584	7,6	27,4	11,6	20,7	14,9	10,0
20	TARNOGRÓD	3 453	3 469	0,5	30,6	12,3	20,0	13,0	11,3
21	ZWIERZYNIC	–	3 350	–	–	–	18,7	13,4	–
22	KRASNOBRÓD	–	2 997	–	–	–	20,8	15,2	–
23	ANNOPOL	–	2 730	–	–	–	21,3	8,8	–
24	STOCZEK LUK.	2 659	2 720	2,3	–	–	20,2	11,7	–
25	PIASKI	–	2 712	–	–	–	16,9	14,3	–
26	JÓZEFÓW	2 504	2 531	1,1	29,2	9,2	20,5	12,6	12,0
27	TYSZOWCE	–	2 352	–	–	–	20,9	18,4	–
28	OSTRÓW LUBELSKI	2 528	2 161	–14,5	25,6	11,1	18,1	15,2	11,6
29	FRAMPOL	–	1 474	–	–	–	19,9	14,9	–
Małe miasta razem		201 880	223 641	10,8	28,0	9,4	19,4	12,1	10,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego (1988, 2002). GUS, Warszawa.

Objaśnienie: kolejność miast wg wielkości zaludnienia w 2002 r.; (–) brak danych, ośrodki te nie posiadały w tym okresie praw miejskich.

Ryc. 2. Przestrenny rozkład wyników metody Webb'a dla analizowanych miast; A – litera po stronie lewej oznacza sektor, do którego zaliczono miasto na podstawie danych z roku 1988, po prawej z roku 2002, brak litery – miejscowość nie posiadała praw miejskich w 1988 roku; B – przyrost naturalny (%), C – saldo migracji (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego (1988, 2002), GUS, Warszawa.

Webb's method spatial layout for analyzed towns; A – letter on the left side means sector, in which the town was numbered according to 1988 data, on the right side – according to 2002 year, no letter – town did not have charters in 1988 year; B – birth rate (%), C – migration balance (%)

nich większość stanowiła typ D, w którym dodatnie saldo migracji przewyższa ujemny przyrost naturalny. Ciekawe jest, że ekstremalne wartości badanych wskaźników cechowały małe miasteczka, które niedawno uzyskały prawa miejskie (Krasnobród i Tyszowce).

Jedną z ważniejszych cech obrazujących sytuację społeczną i potencjał ludnościowy małych miast jest struktura wieku ich mieszkańców, będąca wyrazem zmian zachodzących w ruchu naturalnym i migracjach. Dla określenia stanu i dynamiki zmian w tym zakresie, wykorzystano miernik starzenia się (W_{sd}) opracowany przez Z. Długosza (1997). Im jego wartość jest wyższa od 0, tym proces starzenia się społeczeństwa jest bardziej zaawansowany. Wartości ujemne świadczą o odmładzaniu się ludności, przy czym im wartość jest niższa, tym proces ten przebiega dynamiczniej.

W latach 1988–2002 społeczności wszystkich miast województwa lubelskiego starzały się, ale dynamika tego procesu była bardzo zróżnicowana (tab. 1). Najwyższa cechowała miasta, które na progę badanego okresu charakteryzowała bardzo młoda struktura wieku (wartość W_{sd} powyżej 15). Były to w większości monofunkcyjne ośrodki gospodarcze, których rozwój związany był z jednym zakładem przemysłowym (Poniatowa, Radzyń Podlaski). Zamykanie lub ograniczanie miejsc pracy (po 1989 r.) zapoczątkowało proces odpływu ludzi młodych, co z kolei doprowadziło do spadku przyrostu naturalnego i w dalszej konsekwencji do zmniejszenia się udziału dzieci. Najmniejsze tempo starzenia się ludności zanotowano w przypadku społeczności miast, które już pod koniec lat 80. znajdowały się w fazie zaawansowanej starości (Kazimierz Dolny, Nałęczów, Szczepleszyn). Mimo wyraźnego spowolnienia niekorzystnych tendencji zmian, charakteryzuje je nadal duży udział (przekraczający 14%) ludności najstarszej.

Większość małych miast województwa lubelskiego cechuje przewaga kobiet, która jednak w ostatnich latach ulega powolnemu łagodzeniu. Największe dysproporcje występują w miastach o silnie rozwiniętych funkcjach turystycznych (Kazimierz Dolny, Nałęczów). Wynika to przede wszystkim ze specyfiki lokalnych rynków pracy, tj. większej podaży miejsc pracy dla kobiet. Natomiast w wielu małych miastach ma już od dawna miejsce dość znaczny odpływ mężczyzn (Krasnostaw, Opole Lubelskie, Piaski) – tu utrzymuje się wysoka nadwyżka liczebna kobiet nad mężczyznami. Niemniej w latach 1988–2002 aż w 14 małych miastach dysproporcja w strukturze płci zmniejszyła się – zwłaszcza w ośrodkach turystycznych (Józefów, Kazimierz Dolny, Nałęczów). Jednak nadal w większości z nich (66% ogółu) wskaźnik feminizacji jest większy niż średni w Polsce (106,5 w 2002 r.).

W pierwszym okresie przemian rozwój demograficzny małych miast związany był ze znacznym przyrostem naturalnym, charakterystycznym dla ludności przybyłej z obszarów wiejskich. Największy (ponad 10‰) cechował miasta przemysłowe – Radzyń Podlaski i Rejowiec Fabryczny. W 1995 r. ubytek

naturalny zaobserwowano w 9 małych miastach województwa lubelskiego. Tendencje spadkowe przyrostu pogłębiły w drugiej połowie lat 90. i w rezultacie ujemne wartości w 2002 r. miało już 14 badanych ośrodków. Analiza zmian wartości przyrostu naturalnego nie pozostawia wątpliwości co do dalszego pogłębiania się procesu starzenia małych miast województwa lubelskiego oraz postępującej ich depopulacji.

Na przełomie lat 80. i 90. wystąpiło wyraźne spowolnienie procesów migracji wewnętrznych. Uwolnienie mechanizmów wolnorynkowych osłabiło napływ ludności do miast. Obszary wiejskie przestały zasilać małe miasta nadwyżkami swojej ludności. W latach 1988–2002 prawie dwukrotnie zmniejszył się napływ, podczas gdy odpływ utrzymał się w zasadzie na podobnym poziomie. Zmiany dotyczyły również kierunków migracji. Wprawdzie nadal przeważał napływ ze wsi, ale jego rozmiary znacznie się zmniejszyły (spadek o 50%). Wynika z tego, że małe miasta utraciły zdolność przyjmowania ludności z wiejskiego zaplecza. Ma to bezpośredni związek ze wzrostem kosztów utrzymania, kryzysem budownictwa mieszkaniowego i redukcją miejsc pracy.

W niewielkim stopniu zmieniły się natomiast kierunki odpływu ludności. Zarówno na początku, jak i pod koniec badanego okresu, nieznacznie przeważał odpływ do miast. W okresie poprzedzającym przemiany systemowe migracje miały istotny wpływ na wzrost liczby ludności w miastach. Najatrakcyjniejszymi były ośrodki typowo przemysłowe (Poniatowa i Rejowiec Fabryczny). Większość ludności napływowej (ponad 80%) pochodziła ze wsi. Było to zjawisko normalne, występujące w całej Polsce. Duże saldo migracji cechowało także miasta położone na obszarach rolniczych, o dobrze rozwiniętych funkcjach usługowych (Bełżyce, Szczebrzeszyn) oraz największe ośrodki w grupie badanych miast. Ujemne saldo miały natomiast miasteczka podlubelskie, pełniące funkcje usługowe lub usługowo-rolnicze, tj. Kazimierz Dolny, Nałęczów, Ostrów Lubelski oraz położone bardziej peryferyjnie, np. Józefów i Terespol. Niekorzystne zmiany na rynku pracy w małych miastach spowodowały zahamowanie ruchów migracyjnych. W 2002 r. przeważająca większość miast (20 z 29) wykazywała już ujemne saldo migracji. Na uwagę zasługuje fakt, że największy napływ cechował ośrodki, które niedawno uzyskały prawa miejskie (Krasnobród i Tyszowce). Jest to prawdopodobnie związane z rozbudową instytucji samorządowych i infrastruktury miejskiej. Najczęściej jednak, po kilku latach od zmiany statusu ośrodka, następuje zahamowanie napływu ludności, co potwierdza przykład Annopola i Piasek.

W okresie transformacji systemowej strumień ludności napływającej z obszarów wiejskich stracił na znaczeniu. Z tego powodu można mówić o zakończeniu kilkudziesięcioletniego okresu pośredniego, ale znaczącego wpływu rolnictwa na demografię małych miast Lubelszczyzny.

W okresie trwających przemian systemowych w badanych miastach nastąpiły widoczne zmiany w proporcjach ekonomicznych grup wieku. Obserwowano

szybki spadek udziału grupy przedprodukcyjnej na rzecz wzrostu udziału grupy produkcyjnej (w 17 miastach stanowiła ona przeszło 60% całej populacji). Zaowocowało to obniżeniem współczynnika obciążenia demograficznego, wyrażonego liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym. Dynamika powyższych procesów w głównej mierze była uwarunkowana wiejskim pochodzeniem większości mieszkańców małych miast, a co z tym związane powielaniu tradycyjnego modelu rodziny.

Na progu okresu transformacji ludność małych miast województwa lubelskiego charakteryzowała się na ogół niskim i mało zróżnicowanym stopniem wykształcenia. Po 1988 r. nastąpił widoczny wzrost udziału ludności z wykształceniem ponadpodstawowym oraz znaczny spadek odsetka osób z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia szkolnego. Pozytywne tendencje w kwestii wykształcenia nie zmieniają faktu, iż w niektórych małych miastach udział ten jest nadal niewielki (nie przekracza 9%). Są to przeważnie ośrodki restytuowane (Annopol, Krasnobród, Tyszowce) lub o funkcjach usługowo-przemysłowych (Międzyrzec Podlaski, Rejowiec Fabryczny).

Proces transformacji gospodarki wywołał szczególnie dotkliwe zmiany w sferze zatrudnienia i rynku pracy. Redukcja liczby pracujących objęła szczególnie sektor przemysłowy, który w wielu małych ośrodkach był podstawą bazy ekonomicznej. Ludność dotychczas zatrudniona w przedsiębiorstwach (w znaczącym odsetku zaliczana do grupy chłoporobotników), aby poprawić swoją trudną sytuację, musiała zintensyfikować swoje wysiłki w dotychczas drugorzędnej dla niej sferze, jaką było rolnictwo.

Już w początkowym okresie transformacji, zwłaszcza na obszarach pojezierza lub jego obrzeżach, przemysł przestał być podstawą bazy ekonomicznej, w związku z czym zaczęła dominować funkcja usługowa (Kock, Ostrów Lubelski) nakierowana głównie na zaspokojenie potrzeb ludności rolniczej. Jednym z nielicznych miast usługowo-przemysłowych, które zachowały dotychczasową strukturę zatrudnienia, był Krasnystaw z przemysłem opartym głównie na lokalnym zapleczu rolniczym (zakłady tytoniowe, cukrownia, mleczarnia).

Zróżnicowanie wskaźnika zatrudnienia (liczba pracujących na 1000 mieszkańców) odzwierciedla zmniejszającą się rolę przemysłu jako czynnika miastotwórczego. Jest on najmniejszy w grupie miast bardzo małych, które nigdy nie posiadały większych zakładów produkcyjnych oraz w monofunkcyjnych ośrodkach przemysłowych, będących w fazie gruntownych przekształceń bazy ekonomicznej. Wśród badanej zbiorowości miast coraz bardziej umacnia się pozycja ośrodków turystycznych i uzdrowiskowych, świadczących usługi o charakterze egzogenicznym. Potwierdza to wysoki wskaźnik zatrudnienia w Zwierzyńcu i Nałęczowie (ponad 300 pracujących/1000 mieszkańców).

W najlepszej sytuacji znajdują się większe ośrodki o wielofunkcyjnej strukturze zatrudnienia – Janów Lubelski, Krasnystaw, szybciej przystosowujące się do nowych warunków. Deficyt miejsc pracy w małych miastach przekłada się na

wzrost bezrobocia na obszarach wiejskich i spadek popytu na artykuły przemysłowe i usługi oferowane w miastach. Ubożenie wsi staje się hamulcem rozwoju gospodarczego całego regionu.

Jedną z przyczyn wzrastającego bezrobocia jest przebieg procesów demograficznych, charakteryzujący się zwiększeniem liczby ludności w wieku produkcyjnym. Istotny wzrost zasobów pracy znacznie przekracza możliwości lokalnych rynków pracy. Problem stanowi również wyraźne niedostosowanie pomiędzy strukturą popytu na pracę a strukturą kształcenia. Bezrobocie w małych miastach jest w dużej mierze efektem niskich kwalifikacji zawodowych oraz małej mobilności mieszkańców.

Dane o bezrobociu w małych miastach mogą być znacznie zaniżone ze względu na występowanie tzw. bezrobocia agrarnego, którego rozmiary są trudne do ustalenia. Część ludności posiadającej gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 2 ha przeliczeniowe³, nie spełnia kryterium niezbędnego do uzyskania statusu bezrobotnego.

MIEJSCE ROLNICTWA W GOSPODARCE MAŁYCH MIAST

Pobieżna analiza danych może prowadzić do wniosku, iż rolnictwo na pozór nie odgrywa obecnie większej roli w gospodarce małych miast. Jednak w wielu ośrodkach jego pozycja jest nadal znacząca. Wiąże się to głównie z ich trudną sytuacją gospodarczą, z bezrobociem i niedostateczną liczbą miejsc pracy w zawodach pozarolniczych. W badanej zbiorowości miast użytki rolne stanowią ponad połowę ich powierzchni, a niekiedy nawet 70% i więcej (tab. 2). Ten udział jest dość trwały, ponieważ w latach 1988–2002 zmniejszył się niewiele ponad 2%. Wskazane tendencje najczęściej były związane z przekształceniem dotychczas użytkowanych ziem rolniczych na działki budowlane lub ze zmianą zagospodarowania w związku z budową dróg. W niektórych miastach usługowych (Parczew, Szczebrzeszyn, Włodawa) oraz dawnym ośrodku przemysłowym (Poniatowa) powierzchnia gruntów rolniczych zwiększyła się.

Biorąc pod uwagę strukturę użytkowania ziemi można wyróżnić trzy grupy miast. W pierwszej, o najniższym udziale użytków rolnych (do 50%), znalazły się miasta raczej o funkcjach usługowo-przemysłowych (Zwierzyńiec i Poniatowa) oraz usługowych, położone w zachodniej części województwa (Dęblin, Janów Lubelski i Kazimierz Dolny). Druga grupa miast z udziałem użytków rolnych w granicach 50–70% obejmuje 15 miast, różniących się między sobą pod względem powierzchni, liczby ludności, jak też pełnionych funkcji. Miasta tworzące trzecią grupę cechuje wyjątkowo wysokie rolnicze zagospodarowanie

³ Szczegółowe informacje na temat definicji bezrobotnego podaje art. 2 Ustawy z dnia 14 grudnia 1994 r. o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (Dz.U. 1995, Nr 1, poz. 1).

przestrzeni, ponieważ użytki rolne zajmują ponad 70% ich powierzchni, a w niektórych przypadkach nawet pow. 90%. Są to głównie małe i bardzo małe miasta usługowe (poniżej 7 tys. mieszkańców), w których pozycja rolnictwa jest nadal znacząca (łącznie 8 jednostek). Wśród nich są także ośrodki restytuowane w okresie przemian (Frampol, Piaski).

Potwierdzeniem znaczącej pozycji rolnictwa w małych miastach jest przewaga powierzchni gruntów ornych nad użytkami zielonymi oraz znaczny udział upraw trwałych. We wszystkich miastach (z wyjątkiem Frampola) udział gruntów ornych jest wysoki i przekracza 60%, a niekiedy nawet 90% (Bełżyce i Bychawa). Po 1989 r. pojawiło się nowe zjawisko w przestrzennym zagospodarowaniu miast. Jest nim znaczny udział odłogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych, przekraczający niekiedy 1/3 ich ogółu (ryc. 3). Problem ten występuje w miastach należących do różnych typów funkcjonalnych: usługowych (Dęblin, Anopol, Terespol), usługowo-przemysłowych (Zwierzyniec), a nawet usługowo-rolniczych (Józefów). Jeszcze w mniejszym stopniu w granicach miast są użytkowane łąki i pastwiska – odpowiednio 52% i 62% ich ogółu (tab. 2). Znaczący odsetek odłogowanych użytków rolnych najczęściej jest świadectwem przygotowań od odrolnienia gruntu.

W okresie przemian we wszystkich małych miastach (z wyjątkiem Opola Lubelskiego) znacznie zmniejszył się udział gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego (z 21% w 1988 r. do 15% w 2002), a także zmalał odsetek ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie. Na progu badanego okresu aż w sześciu miastach z pracy w rolnictwie utrzymywało się ponad 20% mieszkańców. Sytuacja taka cechowała zarówno miasta usługowe położone w sąsiedztwie Lublina (Kazimierz Dolny, Bełżyce, Kock, Ostrów Lubelski), jak też ośrodki na Zamojszczyźnie, tj. Szczepreszyn i Tarnogród. W 2002 r. znaczny udział tej kategorii mieszkańców utrzymał się jedynie w wielu ośrodkach turystycznych (Kazimierz Dolny) oraz w miastach, które wcześniej miały status wiejski (np. Krasnobród). W większych ośrodkach usługowych i usługowo-przemysłowych, takich jak: Dęblin, Janów Lubelski, Radzyń Podlaski, Terespol, ludność utrzymująca się z pracy w rolnictwie nie przekraczała na ogół 2%. Wyjątkowo niski udział rolniczo użytkowanych łąk cechował miasta przemysłowo-usługowe (Poniatową i Zwierzyniec) oraz bardzo małe ośrodki usługowe, z widoczną funkcją turystyczną (Krasnobród i Józefów).

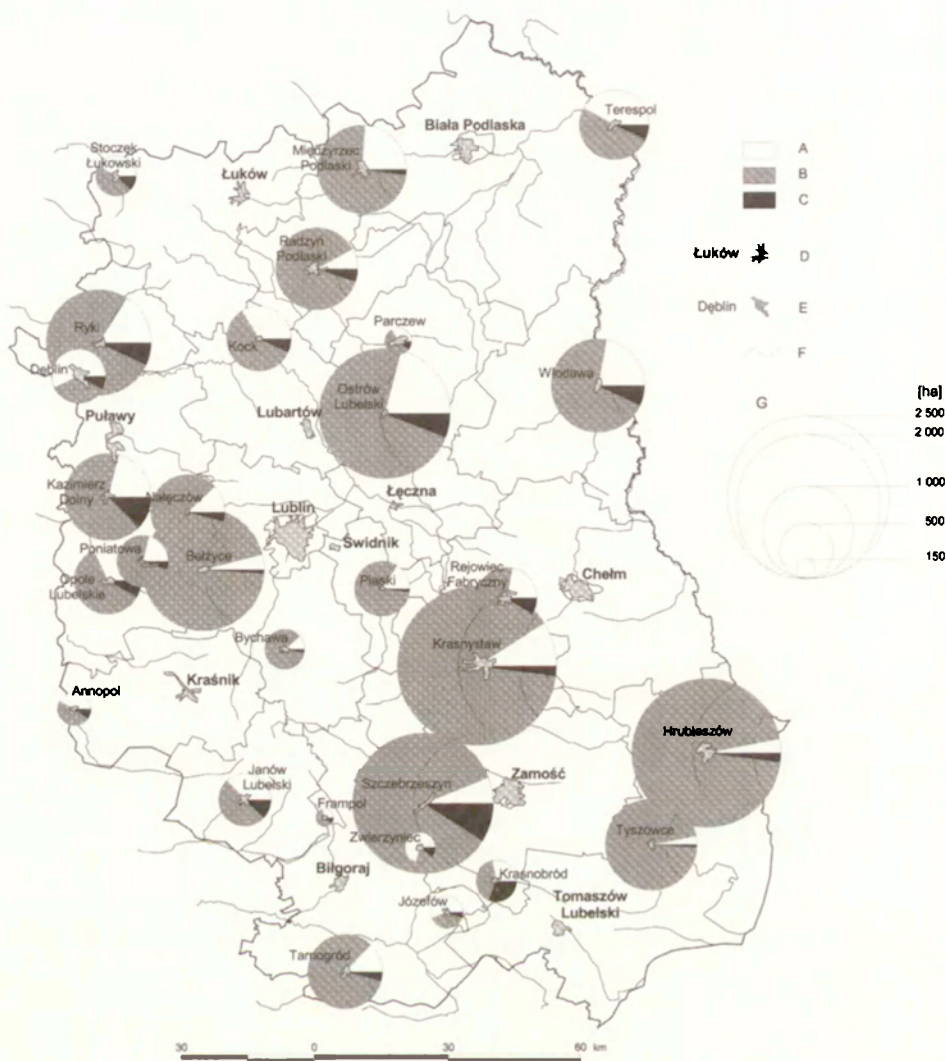
Charakterystyczną cechą rolnictwa małych miast jest znaczny stopień jego rozdrobnienia. Ponad połowę stanowią bowiem gospodarstwa, których powierzchnia nie przekracza 1 ha, a w niektórych większych miastach usługowych i usługowo-przemysłowych (Janowie Lubelskim, Dęblinie, Terespolu i Frampolu) prawie wyłącznie występują gospodarstwa poniżej 5 ha (inne stanowią mniej niż 1% ogółu). Wyższy odsetek gospodarstw dużych (ponad 7 ha) cechuje jedynie miasta położone we wschodniej części województwa, m.in. Hrubieszów, Włodawę i Tyszowce.

Tabela 2. Wybrane mierniki funkcji rolniczej w małych miastach województwa lubelskiego w latach 1988–2002 oraz stopień rolniczego zagospodarowania użytków rolnych w 2002 r.

Miasto	Utrzymujący się z pracy w rolnictwie (%)		Udział użytków rolnych w ogólnej pow. miasta (%)		Gosp. domowe z użytkownikiem gosp. rolnego w % ogółu gosp.		Zasiewy w ogólnej pow. gruntów ornych (%)	Użytkowane łąki w ogólnej pow. łąk (%)	Użytkowane pastwiska w ogólnej pow. pastwisk (%)
	1988	2002	1988	2002	1988	2002			
ANNOPOL	–	7,2	–	50,7	–	29,4	48,4	40,4	22,9
BELŻYCE	20,2	6,4	92,2	83,8	37,7	21,5	94,8	79,6	94,6
BYCHAWA	10,9	3,9	59,4	59,7	30,9	19,4	85,8	71,6	51,4
DĘBLIN	2,8	0,3	28,0	17,4	8,4	7,3	35,2	34,6	47,4
FRAMPOL	–	6,8	–	73,7	–	35,8	57,9	57,5	3,3
HRUBIESZÓW	9,4	3,7	71,8	66,8	16,7	12,2	95,3	56,8	75,9
JANÓW LUBELSKI	6,9	1,4	47,4	47,4	24,7	14,6	50,7	42,3	72,6
JÓZEFÓW	17,3	7,2	54,7	59,5	52,0	23,6	37,9	5,8	3,8
KAZIMIERZ DOLNY	20,9	10,1	61,5	47,1	50,6	30,6	67,5	39,4	59,0
KOCK	20,8	6,6	81,8	58,0	37,7	28,5	59,1	63,6	3,3
KRASNOBRÓD	–	2,7	–	56,7	–	35,2	40,6	29,5	23,5
KRASNYSTAW	10,7	2,5	72,3	62,0	21,6	13,9	88,7	61,1	75,9
MIĘDZYRZEC PODL.	8,8	2,2	58,5	62,0	18,3	8,8	73,7	51,5	86,2
NAŁĘCZÓW	14,6	3,3	75,0	76,2	27,2	14,4	83,6	42,5	62,8
OPOLE LUBELSKIE	15,1	5,4	59,1	60,1	18,3	22,9	59,9	47,0	63,3
OSTRÓW LUBELSKI	27,5	13,8	77,0	79,0	42,4	35,7	73,0	56,1	29,3
PARCZEW	12,3	2,0	50,7	65,3	17,9	14,1	55,0	52,5	12,8

PIASKI	–	3,7	–	81,6	–	16,3	81,8	44,3	71,4
PONIATOWA	5,9	2,7	32,5	44,7	17,8	14,5	74,4	31,4	50,0
RADZYŃ PODLASKI	5,9	1,8	57,5	54,7	13,7	9,7	87,1	61,7	86,0
REJOWIEC FABR.	4,7	2,5	72,0	65,6	28,1	16,3	69,4	46,9	46,8
RYKI	12,7	2,6	66,6	64,2	23,9	15,8	77,3	84,7	77,0
STOCZEK ŁUKOWSKI	8,4	2,2	69,3	67,8	19,0	14,6	46,2	62,1	87,0
SZCZEBRZESZYN	21,8	7,8	77,4	82,0	41,4	21,5	84,8	36,4	91,3
TARNOGRÓD	23,2	9,2	76,3	76,9	48,3	38,1	82,7	52,2	41,8
TERESPOL	4,9	1,6	55,9	57,8	19,2	12,8	51,5	57,0	13,5
TYSZOWCE	–	14,5	–	87,9	–	35,4	96,1	78,8	82,5
WŁODAWA	7,4	0,7	54,0	78,3	10,1	8,5	71,0	52,8	37,1
ZWIERZYNIEC	–	0,5	–	26,4	–	11,6	18,0	24,8	32,3
ŚREDNIA ważona dla wymienionych	11,1	3,2	64,4	62,1	21,3	15,1	76,3	52,4	61,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych i NSP z 1988 i 2002 r.

Ryc. 3. Rolnicze użytkowanie ziemi w małych miastach; A – odłogi, B – zasiewy, C – użory, D – miasta średnie i duże (powyżej 20 tys. mieszkańców), E – miasta małe (poniżej 20 tys. mieszkańców), F – sieć rzeczna, G – powierzchnia gruntów ornych w ha
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego, 2002 r.
The agricultural land use in small towns; A – multi year fallow land, B – crops, C – one year fallow land, D – cities (more than 20 thousand inhabitants), E – towns (less than 20 thousand inhabitants), F – waterway network, G – area of arable land in ha

Miejsce rolnictwa w gospodarce badanych miast określono za pomocą metody rangowania cech, wykorzystując takie parametry jak: liczbę sztuk bydła i trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych, liczbę ciągników na 100 gospo-

darstw, udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej, odsetek gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, odsetek ludności utrzymującej się z pracy w swoim gospodarstwie rolnym, odsetek ludności zamieszkałej w gospodarstwach z użytkownikiem IGR oraz pracujących w rolnictwie na 1000 mieszkańców. Dostępny materiał statystyczny, na którym oparto analizę, dotyczy tylko indywidualnych gospodarstw rolnych. Jednak zakładając, że w województwie lubelskim użytkują one ok. 95% ogółu ziemi, można uznać, że popełniany błąd jest niewielki. Uzyskane wyniki, będące średnią rang, pozwoliły na wyłonienie czterech grup miast:

- miasta o relatywnie wysokiej pozycji rolnictwa (średnia ranga nie przekracza 10),
- miasta o znaczącej funkcji rolniczej (10–15),
- miasta o słabo zaznaczonej funkcji rolniczej (15–20),
- miasta o marginalnej roli rolnictwa w rozwoju gospodarczym (średnia ranga pow. 20).

Do kategorii A zalicza się 5 niewielkich ośrodków, położonych w różnych częściach województwa lubelskiego, tj. Ostrów Lubelski, Tyszowce, Tarnogród, Bełżyce i Szczepieszyn (ryc. 4). Szczególnie wysoką pozycję ma rolnictwo w dwóch pierwszych z wyżej wymienionych miast. Cechuje je typowo rolnicze zagospodarowanie przestrzeni (użytki rolne przekraczają 75% powierzchni miasta) oraz duży odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa (ponad 14% ogółu mieszkańców). Są to jednocześnie najmniejsze jednostki w sieci osadniczej województwa lubelskiego (mniejszą liczbę mieszkańców posiada jedynie Frampol). Szczegółowa analiza mierników rozwoju rolnictwa pozwala jednak stwierdzić, że nie wykazuje ono w tych miastach dużego stopnia specjalizacji. Świadczy o tym chociażby znikomym, nie przekraczającym 1%, udziałem sadów w ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Grupa (B) obejmuje prawie połowę małych miast województwa lubelskiego. Należą do niej ośrodki, w których rolnictwo odgrywa znaczną rolę, ale jest zdominowane przez inne czynniki miastotwórcze. Przykładowo Nałęczów pełni również funkcje usługowe w dziedzinie lecznictwa i turystyki, Kazimierz funkcje turystyczne, a większe miasta powiatowe (Hrubieszów, Krasnystaw, Ryki, Radzyń Podlaski) funkcje usługowe, m.in. administracyjne i oświatowe. Są też tu także miasta, które cechuje znaczny stopień specjalizacji w sadownictwie (udział sadów przekracza 10% ogółu użytków rolnych). Są one położone między Lublinem a Wisłą (Kazimierz Dolny, Nałęczów, Poniatowa, Opole Lubelskie).

Interesujący jest przypadek Poniatowej, w której zachodzi gruntowne przekształcanie bazy ekonomicznej. Obserwuje się mianowicie wzrost roli rolnictwa w rozwoju miasta. Potwierdza to fakt, że w latach 1988–2002 zwiększył się znacznie (o ponad 10%) odsetek użytków rolnych w jego ogólnej powierzchni. Wśród małych miast Poniatowa wyróżnia się obecnie hodowlą bydła i trzody

chlewniej (5 pozycja w badanej grupie). Znaczny jest również udział sadów w ogólnej powierzchni (ponad 16%). Przypadek Poniatowej jest niejako potwierdzeniem tezy, że małe miasta przemysłowe, które utraciły dotychczasową bazę ekonomiczną, poszukują innych, trwałych czynników rozwoju. Przejściowo szansą na uzupełnienie dochodów ludności może być wyspecjalizowane i towarowe rolnictwo.

W grupie ośrodków zaliczonych do kategorii C znalazło się 9 miast, położonych przeważnie na wschodzie województwa. Wśród nich są ośrodki, których rozwój był ściśle związany z przemysłem (Rejowiec Fabryczny, Międzyrzec Podlaski) oraz miasta usługowe w strefie przygranicznej (Włodawa, Terespol, Parczew). Zmniejsza się w nich systematycznie udział ludności utrzymującej się z rolnictwa. Natomiast w nieco innej sytuacji są niewielkie osiedla miejskie, tj. Annopol, Krasnobród, Piaski i Józefów. W większości cechuje je nadal wysokie wykorzystanie ziemi dla celów rolniczych, ale poziom rozwoju gospodarstw jest relatywnie niski. Większą specjalizację wykazuje jedynie Annopol, co potwierdza znaczny (prawie 14%) udział sadów w ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Do kategorii D należą natomiast miasta, których rozwój jeszcze przed okresem przemian nie był bezpośrednio związany z rolnictwem. Są wśród nich zarówno ośrodki o funkcjach wyspecjalizowanych: Dęblin (rozwój transportu), jak też usługowe o zróżnicowanej działalności gospodarczej, np. Zwierzyniec (funkcje usługowo-przemysłowe i turystyczne) oraz Janów Lubelski, ośrodek powiatowy, położony wprawdzie na terenach rolniczych, ale odznaczający się znacznym rozwojem usług o zasięgu ponadlokalnym.

Utrzymujący się wysoki udział użytków rolnych w powierzchni małych miast oraz znaczna liczba gospodarstw rolnych wśród ogółu gospodarstw domowych, a także duży odsetek zatrudnionych w rolnictwie, świadczą o znaczącym jeszcze udziale rolnictwa w lokalnej gospodarce. Brak wystarczającej liczby miejsc pracy w zawodach pozarolniczych skłania mieszkańców małych miast do prowadzenia gospodarstw rolnych, najczęściej w celach samozaopatrzeniowych. W rzeczywistości sytuacja ekonomiczna ośrodków, których rozwój opiera się w dużej mierze na rolnictwie, jest słaba.

Współczesne miasteczka rolnicze powinny w niedługim czasie ulec modyfikacji w kierunku mniejszego udziału funkcji rolniczej, a zwiększonej roli w zakresie obsługi i przetwórstwa rolno-spożywczego (Zaniewska 1978). Jest to jedyna alternatywa dla wielu małych ośrodków na Lubelszczyźnie.

WNIOSKI

Na przestrzeni wieków małe miasta Lubelszczyzny były silnie zagratoryzowane. Nawet w okresach względnie wysokiego umiastowienia rolnictwo odgrywało znaczącą rolę w procesach miastotwórczych. Kilka wydarzeń historycz-

nych dodatkowo wzmocniło wcześniejsze tendencje. Do najważniejszych należały:

- represje ze strony władz carskich po powstaniu styczniowym oraz polityka tychże władz prowadzona przed I wojną światową,
- eksterminacja ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej,
- sprzeczne decyzje podejmowane przez władze PRL.

Bezpośredni wpływ rolnictwa na demograficzne oblicze małych miast Lubelszczyzny jest znikomy, jednak do niedawna istniała pośrednia znacząca łączność między tymi dwoma elementami. Właściciele indywidualnych gospodarstw rolnych zamieszkujących na terenie małych miast poprzez przywiązanie do tradycyjnego modelu rodziny wpływali na wiele charakterystyk demograficznych. Dodatkowo z przyległych obszarów rolniczych notowano silny i trwały strumień migracji do małych miast oraz znaczny przyrost naturalny charakterystyczny dla ludności przybytej z obszarów wiejskich. Transformacja ustrojowa i związane z nią silne bodźce ekonomiczne doprowadziły do zatarcia tendencji opisanych powyżej. Dobrze obrazuje to metoda Webba zastosowana w pracy.

Obecna struktura ekonomicznych grup wieku w małych miastach jest wynikiem wcześniejszego napływu ludności z obszarów wiejskich, kultywującej tradycyjne wzorce rodziny. Przekłada się to powoli na wyższe bezrobocie w związku z wkraczaniem w wiek produkcyjny dużej liczby młodzieży. Dodatkowo znaczny udział rolników wśród mieszkańców małych miast zaciera rzeczywisty obraz problemu w związku z występowaniem zjawiska bezrobocia ukrytego.

Potwierdzeniem znaczącej pozycji rolnictwa w małych miastach jest przewaga powierzchni gruntów ornych nad użytkami zielonymi oraz znaczny udział upraw trwałych.

Odłogowanie, jako nowa tendencja w użytkowaniu gruntów, stanowi zwiastun osłabiania roli rolnictwa w małych miastach, gdyż w dalszej kolejności powierzchnie tego typu często są poddawane procesowi odrolnienia.

Małe miasta przemysłowe, które utraciły dotychczasową bazę ekonomiczną, poszukują innych, trwałych czynników rozwoju. Przejściowo szansą na uzupełnienie dochodów ludności może być wyspecjalizowane i towarowe rolnictwo.

LITERATURA

Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1993–1997 (arkusze 13,2–13,7).

Chmielewski Z., 1956, *Jeszcze o zagadnieniach aktywizacji małych miast*, Miasto, 7–8.

Długosz Z., 1997, *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*, *Czasopismo Geograficzne*, 68, 2, s. 227–232.

- Gnot L., 1974, *Lubelszczyzna*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1957, *Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast w Polsce w świetle dokonanych opracowań*, [w:] K. Dziewoński (red.), *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, Warszawa, s. 37–60.
- Koprucki A., 1980, *Spółczesność i gospodarka w latach 1864-1914*, [w:] A. Koprucki, W. Śladowski (red.), *Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, s. 201–213.
- Kuraś S., 1883, *Dzieje Lubelszczyzny. Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w Średniowieczu*, PWN, Warszawa.
- Kurowska-Stroppeł M., 1987, *Przemiany demograficzne w małych miastach*, Człowiek i Środowisko, 11, 3, s. 317–338.
- Małe miasta. Statystyka Regionalna*, 1971, GUS, 24, Warszawa.
- Mazurkiewicz J., 1967, *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864)*, Rocznik Lubelski, 10, s. 211–228.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, Wrocław, 1, 1965, 2, 1967.
- Myśliński K., 1974, *W państwie piastowskim*, [w:] J. Mazurkiewicz i H. Zins (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, 1, PWN, Warszawa, s. 141–180.
- Przesmycka E., 2001, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin.
- Pyszkowski A., 1991, *Polityka regionalna w procesie transformacji ustroju w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN, 155, s. 131–140.
- Skowronek E., 1996, *Rozwój osadnictwa na Wyżynie Lubelskiej i Roztoczu*, Czasopismo Geograficzne, 67, 2, s. 209–226.
- Sokołowski D., 1992, *Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym*, Czasopismo Geograficzne, 63, 3–4, s. 295–312.
- Szczygieł R., 1989, *Lokacje miast w Polsce w XVI wieku*, UMCS, Lublin.
- Szlachta J., 1980, *Zmiany ludnościowe i terytorialne w małych miastach Polski w latach 1960–1978*, Miasto, 7, s. 8–13.
- Szymańska D., 1992, *Małe miasta województwa toruńskiego i wrocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego*, Czasopismo Geograficzne, 63, 1, s. 91–98.
- Warchoła S., 1964, *Nazwy miast Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Wełpa B., 1982, *Podstawy rozwoju i zagospodarowania małych miast*, Biuletyn KPZK PAN, 121, s. 106–120.
- Wojciechowski S., 1966, *Województwo Lubelskie w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, PWN, Warszawa.
- Wojciechowski S., Sochocka A., Szczygieł R., 1986, *Dzieje Lubelszczyzny, tom IV, Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, PWN, Warszawa.
- Zaniewska H., 1978, *Rola małych miast w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej*, Miasto, 1, s. 11–17.

SUMMARY

The main aim of the paper is to present the development of Lubelszczyzna's urban network with a focus on the agriculture's impact on this process. A historical events, which additionally increased an importance of the agriculture at the described small towns, were given. The typical features of the urban tissue shaped in that unique conditions were presented. The indirect agriculture's influence on basic population characteristics of the small towns was shown. Interactions between the agriculture and labour market resulting in raising unemployment and so called agricultural unemployment in the last few years were presented in the subsequent part of the article.

At the end of the paper the role of agriculture in the small towns' economy was pointed. It was mentioned that agriculture is an opportunity for the income increasing at the time of crisis.

Monika WESOŁOWSKA
Zakład Geografii Ekonomicznej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
mwesolow@biotop.umcs.lublin.pl

BELŻYCE – MAŁE MIASTO NA TLE GMINY I AGLOMERACJI LUBELSKIEJ

SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS OF BELŻYCE – A SMALL TOWN IN THE LUBLIN AGGLOMERATION

Zarys treści: Artykuł opisuje jedno z małych miast aglomeracji lubelskiej – Bełżyce. Przedstawiane materiały mają ukazać stan współczesny i kierunki rozwoju tego miasta. Autorka stara się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób małe miasto pozostające w zapleczu dużego ośrodka miejskiego zareagowało na zachodzące przemiany ustrojowo-gospodarcze. Analiza objęła również zagadnienia dotyczące planów młodzieży na przyszłość i ich opinii na temat zachodzących zmian.

Słowa kluczowe: aglomeracja lubelska, miasto satelitarne, funkcje miejskie

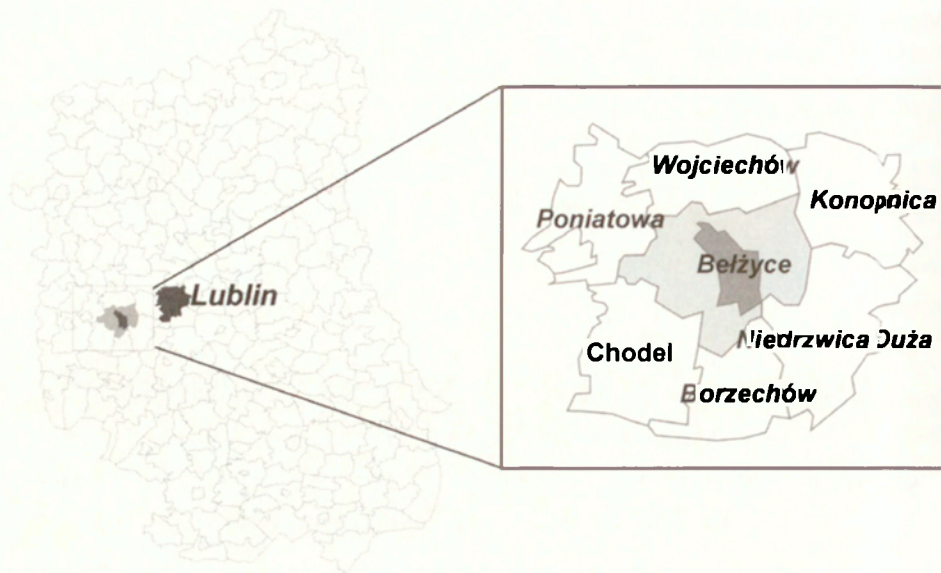
WPROWADZENIE

Bełżyce położone są na obszarze gminy miejsko-wiejskiej, w zachodniej części województwa lubelskiego, w powiecie lubelskim (ryc.1).

Gmina ta sąsiaduje z sześcioma jednostkami administracyjnymi. Miasto leży w odległości 25 km od Lublina i włączone jest, obok pięciu innych miast satelitarnych, w struktury aglomeracji lubelskiej. Bełżyce są lokalnym węzłem drogowym, przebiega przez nie droga łącząca Lublin z Opolem Lubelskim (nr 747), droga do Nałęczowa (nr 827) i do Poniatowej (nr 832).

ROZWÓJ HISTORYCZNY MIASTA

Bełżyce są jednym z najstarszych miast dawnego województwa lubelskiego. W roku jego lokacji istniało zaledwie 8 miast na tym terenie: Lublin, Kazimierz, Wąwolnica, Urzędów, Łuków, Parczew, Kraśnik i Goraj (Opas, Reder 1997).

Ryc. 1. Położenie obszaru badań
Location of the area researched

Lokacja miasta nastąpiła w 1417 r., kiedy dziedzice wsi Tarnowscy uzyskali od Władysława Jagiełły przywilej na założenie miasta na prawie magdeburckim (Słownik...1974). Oni też zbudowali warowny zamek. Korzystna lokalizacja Bełżyc w przeszłości odegrała dużą rolę w rozwoju osady. Przez miasto przebiegał Szlak Królewski (z Sandomierza do Brześcia) i Trakt Solny (z Solka nad Wisłą do Lublina). Usytuowanie miasta było korzystne również ze względu na to, że osadę tę otaczały tereny już wykarczowanych lasów, co przyczyniło się do rozwoju podmiejskiego rolnictwa. Na północ od Bełżyc spiętrzone wody rzeki, co umożliwiło założenie stawów rybnych i budowę młynów wodnych. Prawdopodobnie na początku XVI w. miasto zostało zwodociągowane – woda doprowadzana była rurami z pobliskich stawów (Opas, Reder 1997). Oprócz nadania praw miejskich o „miejskości” tej osady świadczył jej wygląd zewnętrzny. Bełżyce posiadały ulice i rynek z ratuszem.

W XVI w. miasto przeszło w ręce Orzechowskich, kalwinów, którzy utworzyli zbór i szkołę. Jednocześnie powstała szkoła żydowska. W XVII w. dzięki korzystnemu położeniu i szkołom, posiadało w większości domy murowane i znaczną liczbę ludności. Ludność Bełżyc charakteryzowała się zróżnicowaną strukturą zawodową. Społeczność dzieliła się na 4 grupy: rzemieślników, kupców, propinatorów (osoby zajmujące się sprzedażą napojów alkoholowych) i mieszczan-rolników. Bełżyce utraciły prawa miejskie po upadku w r. W XIX w. zamek przebudowano na gorzelnię i browar. Miasto zamieszkiwało wówczas 2496 mieszkańców (w tym 1186 Żydów), składało się z 10 ulic, 130 domów

drewnianych i 27 murowanych. Istniały 2 garbarnie, 42 sklepy i kramy, odbywało się 6 jarmarków. Ludność utrzymywała się głównie z bednarstwa i wyrabiania kozuchów (*Słownik...*1974). Duże zmiany przyniosła II wojna światowa. Podczas okupacji hitlerowskiej wymordowano w Belżycach 60% mieszkańców (3,5 tys. osób). W latach 1956–75 Belżyce były siedzibą powiatu. W 1958 r. osadzie ponownie nadano prawa miejskie.

FUNKCJE MIASTA I RYNEK PRACY

Według *Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Belżyce* (2003) oraz *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Belżyce* (1999), miasto stanowi centralny ośrodek usługowy i kulturowy dla wszystkich okolicznych miejscowości z terenu gminy. Potwierdzeniem tego stanu jest struktura mieszkalnictwa, gdzie na 13891 mieszkańców gminy ponad połowa (7165 osób) mieszka w Belżycach (NSP 2002). Również w Strategii rozwoju województwa lubelskiego (2002) mowa jest o Belżycach. Miasto to powinno zachować i rozwijać funkcję mieszkaniową tworząc zaplecze, tzw. „sypialnię”, dla 400 tys. Lubelskiego Zespołu Miejskiego, zabezpieczając jednocześnie tereny dla rozwoju usług o charakterze nieuciążliwym i biznesu.

Belżyce pełnią przede wszystkim funkcje usługowo-rolnicze dla otaczających je obszarów wiejskich. Gmina ma charakter typowo rolniczy, o czym decyduje jakość gleb. Dominują gleby wytworzone z utworów lessowych i pyłowych różnej genezy oraz z piasków słabogliniastych i gliniastych (Turski i in. 1994). Występujące na terenie gminy Belżyce gleby zalicza się do bardzo dobrych i dobrych, a 75% użytków rolnych zajmują gleby III i IV klasy bonitacyjnej. Spis rolny w 2002 r. wykazał, że na terenie gminy i miasta Belżyce funkcjonuje 1585 gospodarstw rolnych oraz 561 właścicieli działek rolnych. Ze względu na dobre warunki glebowo-klimatyczne rozwijana jest specjalizacja gospodarstw rolnych. Dominujące profile produkcji rolnej to: produkcja zbóż, roślinna mieszana (zboża, okopowe, oleiste), tucz brojlerów (farmy kurze oraz gęsie), produkcja rolno-ogrodnicza i pszczelarska.

W strukturze zagospodarowania terenu gminy można wyróżnić kilka wsi z rozwiniętymi usługami ponadlokalnymi, są to ośrodki wspomagające miasto. Można do nich zaliczyć Krężnicę Okrągłą z Wiejskim Ośrodkiem Zdrowia, zakładami skupu i przetwórstwa owoców i warzyw, wsie Babin, Matczyn, Kierz i Wronów z funkcjonującymi szkołami podstawowymi i ośrodkami kultu religijnego, jak również miejscowości z drobnymi zakładami usługowymi i rzemieślniczymi (Babin, Chmielnik, Cuple, Jaroszewice, Kierz, Krężnica Okrągła, Matczyn, Płowizny, Podole, Wierzchowiska, Wronów, Wymysłówka, Wojcieszyn, Skrzynec i Zalesie).

O rolniczym charakterze miasta Bełżyce świadczy również znaczna powierzchnia użytków rolnych w granicach administracyjnych (blisko 86% powierzchni miasta) oraz fakt, że w 2002 r. aż 21,5% gospodarstw domowych było użytkownikiem gospodarstwa rolnego (*Podstawowe...* 2002), a dla 6,4% ludności stanowiło ono główne źródło utrzymania.

Istniejące w mieście instytucje i zakłady w znacznym stopniu wspomagają rozwój rolnictwa. Funkcjonują w nim 3 oddziały banków, kilkanaście firm ubezpieczeniowych, doradczych, kancelaria notarialna, 7 stacji paliw oraz 2 targowiska.

Z badań socjologicznych wynika, że stabilność gospodarczą miasta może zapewnić funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw, które szybciej przystosowują się do wymagań rynku (Cieślińska 1997). Niestety, miasto i gminę Bełżyce charakteryzuje średni poziom rozwoju przedsiębiorstw. Na tym terenie działa ponad 850 przedsiębiorców. Najbardziej dynamicznie rozwijającymi się dziedzinami gospodarki są handel i usługi. Na terenie miasta i gminy funkcjonuje ok. 160 sklepów. Wśród usług zdecydowanie przeważają usługi transportowe, z zakresu mechaniki pojazdowej i blacharstwa samochodowego, remontowo-budowlane, instalatorstwo sanitarne i c.o., ślusarstwo, stolarstwo, blacharstwo, fryzjerstwo, usługi ubezpieczeniowe, usługi finansowe, betoniarstwo (*Strategia...* 2004). W większości są to firmy małe. Największą firmą przemysłową, zatrudniającą ok. 200 osób, jest Fabryka Maszyn i Urządzeń Przemysłu Spożywczego „Spomasz” zlokalizowana w Bełżycach. Specjalizuje się ona w projektowaniu, kompletacji, produkcji i montażu urządzeń tworzących linie technologiczne dla: przemysłu mleczarskiego, browarów, winiarni, wytwórni lodów, majonezów, ketchupów, soków, napojów oraz karmy dla zwierząt.

Pomimo rozwoju przedsiębiorczości, powstawania coraz to nowych zakładów, w dalszym ciągu głównym źródłem utrzymania miejsko-wiejskiej gminy Bełżyce jest wyspecjalizowane rolnictwo. Niewątpliwym atutem jest dobra lokalizacja komunikacyjna, w strefie bezpośredniego ciężenia Lublina, przez co Bełżyce są zapleczem żywnościowym tego miasta.

ROZWÓJ LUDNOŚCIOWY

Bełżyce należą do grupy małych miast, liczą 7165 mieszkańców (*Podstawowe...* 2002). W stosunku do 1950 r. liczba ludności podwoiła się. Duże tempo przyrostu liczby ludności odnotowano w ostatnim okresie międzypisowym (1988–2002) – nastąpił wzrost o 10,8%. Jest to sytuacja wyjątkowa w województwie lubelskim. Z badań M. Dams-Lepiarz (2005) wynika, że większość małych miast Lubelszczyzny w badanym okresie cechowała się bardzo słabą dynamiką rozwojową (nie przekraczająca 3%) bądź regresywnym charakterem.

W okresie poprzedzającym przemiany systemowe migracje miały istotny wpływ na wzrost liczby ludności miejskiej. Duże saldo migracji cechowało miasta położone na obszarach rolniczych, o dobrze rozwiniętych funkcjach usługowych, m.in. Bełżyce. Większość ludności napływowej (77%) pochodziła ze wsi. Jednak na przełomie lat 80. i 90. wystąpiło wyraźne spowolnienie procesów migracji wewnętrznych. Saldo migracji zmniejszyło się z 17,8 w roku 1988 do -4,0 w 2002. Uwolnienie mechanizmów wolnorynkowych wyraźnie osłabiło napływ ludności do miast, co skutkowało zahamowaniem procesu urbanizacji (Dams-Lepiarz 2005). W latach 1988–2002 trzykrotnie zmniejszył się napływ, zaś odpływ utrzymał się na podobnym poziomie. Zmiany dotyczyły również kierunków migracji. O 16% zmniejszył się napływ ludności z terenów wiejskich. Wynika z tego, że miasto utraciło w dużym stopniu zdolność przyjmowania ludności z wiejskiego zaplecza. Związane jest to ze wzrostem kosztów utrzymania, kryzysem budownictwa mieszkaniowego i redukcją miejsc pracy w Bełżycach.

Jeśli chodzi o wykształcenie, to ludność Bełżyc w 2002 r. charakteryzowała się dość dużym udziałem ludności z wykształceniem ponadpodstawowym (ryc. 2). Współczesna struktura wykształcenia ludności kształtowana jest głównie poprzez 2 szkoły bełżyckie: Zespół Szkół (o profilu ogólnotechnicznym oraz ogólnym), a także Zespół Szkół Technicznych (techniczny charakter o profilu rolnym i agrotechnicznym). Wpływ wywierają również szkoły funkcjonujące na obszarze sąsiednich gmin: Zespół Szkół w Chodlu (o profilu ogólnym), Zespół Szkół w Opolu Lubelskim (profil zawodowy). Nie bez znaczenia na strukturę wykształcenia pozostaje wpływ silnego ośrodka edukacyjnego, jakim jest Lublin.

W ostatnich latach zaobserwowano zmianę struktury zawodowej ludności Bełżyc. Wpływ na to miała likwidacja w latach 90. dużych zakładów pracy, m.in. działających w branży metalowej, np. POM Bełżyce oraz zakładów przetwórstwa owocowo-warzywnego w Krężnicy Okrągłej. W konsekwencji spadło zapotrzebowanie na pracowników niewykwalifikowanych oraz pracowników z wykształceniem średnim i wyższym o specjalnościach związanych z obróbką metali i przetwórstwem żywności.

CZYNNIKI AKTYWIZUJĄCE I OGRANICZAJĄCE ROZWÓJ MIASTA

Niewątpliwie atutem miasta jest zakwalifikowanie go do aglomeracji lubelskiej oraz zaliczenie w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego* (2002) gminy Bełżyce do ośrodków o podwyższonej aktywności gospodarczej. Rozwój aglomeracji lubelskiej w trzech strefach funkcjonalnych (strefa centralna – Lubelski Zespół Miejski, druga strefa – tzw. „zielona strefa”

Soldra-Gwiżdż T., 1997, *Młodzi w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, [w:] T. Soldra-Gwiżdż (red.), *Młodzi – wykształcenie, praca. Dylematy w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole.

Strategia rozwoju gminy Bełżyce, 2004.

Strategia rozwoju województwa lubelskiego, 2002.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Bełżyce, 1999.

Turski R., Uziak S., Zawadzki S., 1994, *Schematyczna mapa gleb Lubelszczyzny*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin.

Wieloletni Plan Inwestycyjny Gminy Bełżyce na lata 2005–2013, 2005.

SUMMARY

The paper presents Bełżyce – one of the small towns within the agglomeration of Lublin. It depicts contemporary state of the town as well as its potential directions of development. The author tries to answer following question: what is the impact of transformations of the 90. on such a town like Bełżyce which is additionally located on the background of a big town – Lublin. The analysis concerns also plans for the future of Bełżyce young people and their opinions on current changes.

Małe ośrodki miejskie są ważnymi elementami krajobrazu oraz życia społeczno-gospodarczego w strefie otaczających je obszarów wiejskich. Rola małych miast nie może być zatem rozważana w oderwaniu od ich lokalnego otoczenia. Miasto i wieś przenikają się wzajemnie w wielu płaszczyznach, m.in. w przestrzennej, gospodarczej, organizacyjnej i społeczno-kulturowej. Są jednocześnie kategoriami zmiennymi, silnie przy tym powiązаны z naturalnymi warunkami środowiska geograficznego, w których powstały

Małe miasta to także pewien rodzaj społeczności lokalnej o określonych, charakterystycznych cechach społeczno-kulturowych i ekonomicznych, wyraźnie odróżniających ją od ludności wielkomiejskiej.

Zagadnienia poruszane przez autorów artykułów układają się tematycznie w monografię prezentującą czynniki oddziałujące na rozwój małych miast w skali kraju, wybranych regionów, jak i w ujęciu lokalnym. Zawarte w monografii prace są przeglądem pojawiających się problemów rozwojowych w małych ośrodkach miejskich w nawiązaniu do ewolucji historycznej lokalnych ośrodków miejskich, zmian struktury oraz uwarunkowań zewnętrznych ich rozwoju.

Wykaz tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

tom 1 Jerzy Bański (red.), 2001

Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej

tom 2 Jerzy Bański, Eugeniusz Rydz (red.), 2002

Spoleczne problemy wsi

tom 3 Jerzy Bański, Władysława Stola, 2002

Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce

tom 4 Bronisław Górz, Czesław Guzik (red.), 2003

Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi

tom 5 Ewa Pałka (red.), 2004

Pozarolnicza działalność na obszarach wiejskich

tom 6 Jerzy Bański (red.) 2004

Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy

tom 7 Konrad Czapiewski, Roman Kulikowski (red.), 2005

Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce

tom 8 Benicjusz Głębocki, Urszula Kaczmarek (red.), 2005

Obszary sukcesu na polskiej wsi

tom 9 Jerzy Bański, 2005

Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi

tom 10 Monika Wesołowska, 2006

Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi

województwa lubelskiego

<http://rcin.org.pl>

ISSN 1642-4008
ISBN 83-9247-0-X
ISBN 978-83-9247-0-3

Rola miast w rozwoju obszarów wiejskich **Studia Obszarów Wiejskich - tom 11**